

BƏKİR NƏBİYEV

ŞAMAXI TORPAĞININ YETİRDİYİ BÖYÜK AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

BƏKİR NƏBİYEV

**ŞAMAXI TORPAĞININ
YETİRDİYİ BÖYÜK
AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİ**

(Elmi-kütləvi oçerklər)

Bakı – 2012

*Kitab Şamaxıdan millət vəkili seçilən
Elxan Süleymanovun xahişi ilə yazılmış
və onun dəstəyi ilə nəşr olunmuşdur.*

Elmi redaktoru: Asif Rüstəmli
filologiya elmləri doktoru

Bəkir Nəbiyev. «Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük
Azərbaycan şairləri», Bakı, «Ozan», 2012, 288 səh.

Kitabda akademik Bəkir Nəbiyevin qədim və zəngin
Şirvan ədəbi mühitinin yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri
- Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Seyid Əzim
Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhet və Məhəmməd
Hadiyə həsr etdiyi elmi-kütləvi очерklər yer almışdır.

Toplu geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N 3702060200 - 81 - 2012
On - 047 - 12

© B.Nəbiyev - 2012

ƏFZƏLƏDDİN XAQANI ŞİRVANİ (1126-1199)

*Əfzələddin Xaqani
Şirvani yalnız Azərbay-
canın yox, bütün Yaxın
Şərq ədəbi-ictimai fikri-
nin XII əsrdə yetirdiyi ən
görkəmli simalardan biri,
sənətinin bəzi əzəmi key-
fiyyətləri ilə birincisidir.
Tədqiqatçılar haqlı ola-
raq onu ədəbiyyatımızda
fəlsəfi qəsidənin banisi,
ilk və ən güclü məsnəvi-
lərin, incə ruhlu qəzəllərin
və müdrik rübailərin,
nəhayət, kamil mənzum
səyahətnamənin yaradıcısı kimi çox yüksək qiymət-
ləndirirlər.*

I

Mütəmadi olaraq davam edən xarici təəcüzlərə
məruz qaldığına, feodal zülmünün törətdiyi
ağır əngəllərə baxmayaraq istedadlı Azərbaycan xalqı
tarix boyu həmişə olduğu kimi, erkən orta əsrlərdə də
ölkədə elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, özəlliklə də poe-
ziyanı inkişaf etdirib zənginləşdirirdi. Bu sahədə məşhur

şair və filosof Əfzəläddin Xaqani Şirvaninin xüsusi böyük tarixi xidmətləri vardır. Ərəb xilafətinin əvvəlki qüdrətini itirməsi, səlcuqlar hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində on ikinci əsrdə Azərbaycanda paytaxt Naxçıvan olmaqla Eldəgizlər, paytaxt Marağa olmaqla Ağsunqurlar, paytaxt Şamaxı olmaqla Şirvanşahlar dövlətləri kimi, o qədər də böyük əhatə dairəsinə malik olmadıqlarına baxmayaraq, müstəqil inzibati qurumlar yaranıb səmərəli fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Şamaxıda sənətkarlıq, memarlıq, ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Şirvanın zərif ipəyi də buraya daxil olmaqla, yaxın-uzaq ölkələrə çeşidli maddi nemətlər aparıb satan yerli tacirlər qayıdanda digər qiymətli mallarla yanaşı vətənə kağız, maraqlı bədii və elmi əsərlərdən ibarət əlyazma kitabları da gətirirdilər. Şirvanda böyük vüsət alan tədris ocaqlarında (mədrəsələrdə) zamanəsinin kamil bilik sahibi olan müəllimlər dərs deyirdilər. Poeziya əvvəlki əsrlərdə görünməmiş bir vüsətlə inkişaf edirdi. Əbül Üla Gəncəvi (1096-1159), Fələki Şirvani (1108-1146), Xaqani Şirvani (1126-1199) kimi böyük şairlər məhz XII əsrdə Şirvanda parlamışdılar. Sarayın ştat cədvəlində məliküş-şüəra deyilən vəzifə vahidinin olması da təsadüfi sayıla bilməz. Bu zaman qarşılıqlı ədəbi əlaqələr genişlənirdi. Xaqaninin əsərlərində tez-tez qarşılaşdığımız, qədim yunan, fars, türk, hind tarixinə, mədəniyyətinə, ərəb dünyasına, islam tarixinə dair zəngin məlumat da bir daha sübut edir ki, o vaxt Şamaxıdakı kitab mərkəzlərində və Şirvanşahların saray kitabxanasında çoxlu qiymətli əsərlər toplanmışdır.

Xaqani o zamankı Yaxın Şərq müsəlman aləmində geniş yayılmış ərəb, fars, türk (Azərbaycan) dillərini

mükəmməl bilmişdir. Şairin bu dillərin hər üçündə şeir yazdığı heç bir şübhə doğurmur. Lakin o dövrün görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının bir çoxu kimi onun da ana dilində əsərləri məlum səbəblər üzündən bizə gəlib çatmamışdır. Bununla belə, qədim oğuz yurdu Şamaxıda dünyaya göz açan, sonralar böyük səxavətlə tərənnüm etdiyi Azərbaycan türkü ailəsində böyüyən, təkcə qolubiləyi deyil, fikri, duyğusu, mənəviyyəti də burada formalaşan şair doğma dilini də yaxşı bilmiş, bu dildə də yazmışdır. Onun ənənəyə, baza təhsilinə əsasən daha çox fars dilində yazdığı və xoşbəxtlikdən zamanəmizə qədər gəlib çıxan əsərləri şairi dünya poeziyasının parlaq simaları sırasına yüksəltmişdir.

Xaqaninin əsərlərində Azərbaycan ruhu, türk ahəngi həmişə bariz şəkildə özünü göstərmişdir. Ədəbiyyat tarixçiliyimizin atası Firidun bəy Köçərli özünün məşhur «Azərbaycan ədəbiyyatı» tədqiqatının Məliküşşüəra Bahar Şirvaniyə həsr olunmuş oçerkində yazır ki, farslar özləri Xaqaninin şeirlərini oxuduqda iqrari-etiraf edib deyirlər: «Buye-tork miayəd». Yəni ki, bu əsərlərdən «türk ətri gəlir» (*Göstərilən əsər, 2-ci cild, səh. 11*). Akademik Həmid Araslı isə şairin əsərlərinin dilindəki ətmək (çörək), şü, tanqır, yalavac, ağ sunqur, sənsən, axca, daş, xan, atabəy, xatun, qazğan (qazan), vuşaq (uşaq) və digər Azərbaycan sözlərinin yaxşı bir siyahısını vermiş. bununla da Xaqaninin əsərlərindəki ana dili aurasının yaşarılığını bir daha təsdiq etmişdir.

Xaqani irsinin şəxsən tanıdığım ən məşhur və cəfəkeş tədqiqatçısı, öz alim ömrünün ən azı 30 ilini onun əsərlərinin öyrənilməsinə və şərhinə həsr etmiş professor Qafar Kəndli bu böyük sənətkarı bütün region ölkə-

lərində Azərbaycanın mötəbər şeirliyi bayrağını qaldırmış nəhəng istedad kimi şərtləndirməkdə tamamilə haqlı idi. Həqiqətən də Şorq intibahının, özəlliklə də Azərbaycan poeziyasının dünya şöhrətindən söz düşəndə munis simaları xəyalımızda ilk canlanan iki böyük və qüdrətli dühanın biri Nizami Gəncəvi, digəri isə onun ağsaqqal müasiri Xaqani Şirvani olub. Şairin dərin başəri məzmunlu, çoxjanrlı yaradıcılığı, başdan-başa şərin, zülmün, bədxahlığın qətiyyətli tənqid və ifşasına, mərdliyin, xeyirxahlığın, nəcibliyin, gözəlliyin, saf məhəbbətin ehtiraslı tərənnümünə və təbliğinə həsr olunmuş əsərləri çox tez məşhurlaşmışdır. Gənclik çağlarından dağ çeşməsi kimi çağlayan nadir poetik istedadı, yeri gələndə bədhəzət, özü də nizamlı və mənalı şeir demək hünəri onu hələ 18 yaşında ikən o zamanın sayılan dövlətlərindən olan Şirvanşahlar səltənətinə gətirmişdir. Bu parlaq istedad dövrünün ədəbi-ictimai mühitində ən ali məqam kimi şərtləndirilən «Xaqani» (xaqanlara məxsus) təxəllüsünə layiq görülmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur tədqiqatçısı Həmid Araslı özünün «Xaqani Şirvani» kitabına (Bakı, 1982) böyük sənətkarın məhz bu qənaətini epigraf vermişdi: *Azadlıqdan gözəl nemət yoxdur*. Zəmanəsinin bir çox elmlərini, klassik poeziyanı, fəlsəfi-ictimai fikir tarixini dərinlən öyrənmiş Xaqaninin bütün zamanlarda və ictimai quruluşlarda aktual olan bu qənaətə gəlməsində təəccüblü və qeyri-adi bir şey yox idi. Onun sələfləri və müasirləri olan şair və filosofların əsərlərindən (işraqlardan üzü bəri) insan azadlığının fəvqaladə bir nemət olduğunu təsdiq edən istənilən qədər etirafılar və əsaslandırmaclar tapmaq olar. Lakin azadlığın insan üçün

heç şeylə müqayisəyə gəlməyən çox böyük bir nemət olduğunu Xaqani yalnız müdriklərin əsərlərindən öyrənməmişdi. Bu böyük dərzi şair özünün həyat kitabının gah ürəkaçan, gah da qanqaraldan olvan səhifələrindən oxumuş, ona görə də lap dərinlən mənimsəyib özünün sarsılmaz şəxsi əqidəsinə çevirmişdi. Bir qədər qabağa qaçaraq göstərməyi vacib sayıram ki, məşhur «Həbsiyyə»ləri Xaqaninin dəfələrlə tale yazısı olmuş zindan həyatının ölməz poetik abidəsidir. Burada mətin, vüqarlı bir sənətkarın uzun zaman davam edən ağır həbsxana azabları, azadlıq yağısı, onun böyük fiziki və mənavi sıxıntılar içində başa vurduğu məhbus həyatının cəhənnəm zillətinə bərabər hadisələri ürəkləri yandıran qüvvətli poetik vasitələrlə əks olunmuşdur. Əsrinin ədalətsiz hökmdarlarına, rüşvətxorluğu özünə peşə etmiş saray məmurlarına, dindən gəlirini artırmaq üçün istifadə edən bəzi ikiüzlü ruhanilərə qarşı sonsuz qəzəb və nifrət şairin «Həbsiyyə»lər silsiləsinin hər bir səhifəsindən boy göstərməkdədir.

Əfzələddin Xaqani Şirvani 1126-cı ildə qədim Şamaxıda (bəzi mənbələrə görə onun Məlhəm kəndində) dünyaya göz açmışdır. Şair doğma Şirvanı, pərvazlanıb sənətin göylərinə ucaldığı Şamaxını və onun insanlarını əsərlərində dönə-dönə tərənnüm etmiş, bu ecazkar diyarda anadan olduğundan fərəhlə söz açmışdır.

*Şirvan ki, var, hər cəhətdən ülvyyətin aynasıdır,
Onun suyu, səhər yeli dərdlərimin dəvasıdır.*

*Şirvan əhli alicənab yaranmışdır, başdan-başa,
O yer gözəl təbiətli bir lətafət məvasidir.*

*Çörəkləri arpadan da olsa, yenə qanədirlər,
Düyü qədər pulu olsa qürrələnməz, ədasıdır.*

Əsərlərindən, özəlliklə «Töhfətül-İraqeyn» adlı mənzum səyahətnaməsindən öyrənirik ki, gələcəyin böyük şairinin mənsub olduğu ailə bütün ətrafda öz əlinin zəhmətilə mütəvaze həyat sürən mötəbər sənətkarlar ocağı kimi tanınırdı. Əfzələddinin babası Osman toxuculuq, ipəkçiliklə məşğul olur, atası Əli dülgərlik edirdi. Anası Rəbiə xanım da öz cəhrəsində iplik əyirməklə ailənin dola-nacağına kömək edirdi. Rəbiə xanım yüksək mənaəviyyatlı bir ana kimi balaca Əfzələddinin tərbiyəsində, onun qeyrətli, doğruçu, cəfakəş yeniyetmə kimi böyüməsində mühüm rol oynamışdı. Atası Əli Nəccar oğluna öz peşə-sini öyrətmək niyyətində olduğu üçün onun təhsilinə xüsusi qayğı göstərmirdi. Lakin həkimlik edən əmisi Kafiyəddin Ömər balaca İbrahimin biliklərə olan həvəsini və istedadının ilk cücartılarını görüb onunla özü məşğul olmağa başlamışdı. Kafiyəddin Ömər həm də filosof idi. O, qardaşı oğlunun öyrənmək ehtirasını nəzərə alaraq onunla məşğələlərinin mövzu dairəsini genişləndirir. Qurani Kərimi başa çıxan gənc elm təşnəsinə fəlsəfə, riyaziyyat və ədəbiyyatdan dərs deyir, məntiq elminin əsaslarını öyrədir. Şeir yazmaq sahəsində ilk uğurlu adımlar atmağa başlayan gələcək şairə ədəbiyyat nəzəriyyəsi barədə təlim keçir.

Bir insan və bir şair kimi yetişməsində çox nəcib əməlləri və böyük qayğıkeşliyi ilə tələyüklü rol oynamış

əziz əmisinin xeyirxahlığını Xaqani dəfələrlə etiraf etmiş, onu həmişə rəhmətlərlə yada salmışdır:

*Bil: əmim Ömər in sayəsində mən
Yetimlik divinin qaçdım əlindən.*

*Atam dözməyərək dərdə cahanda,
Sam Zalı atan tək mənə atanda*

*Əmim simurq kimi sərf edib əmək,
Qanadı altına alaraq, Zal tək –*

*Qaldırdı biliyin Qafina həməni.
Bəsləndim onun öz yuvasında mən.*

*O oldu həmişə mənə mehriban,
Yaralı könlümə o qoydu dərman.*

*Gördü söz mülkünə mən bir hakiməm.
Adımı o qoydu: Həssani-Əcəm.*

Həssani-Ərəb VII əsrdə yaşamış istedadlı şair olub Məhəmməd peyğəmbərin bəşəriyyət qarşısındakı mübarək missiyasını tərənnüm edən şeirlərlə ədəbiyyat tarixində şərəfli yer tutur. Əmisinin öz qardaşı oğluna verdiyi «Həssani-Əcəm» təxəllüsü peyğəmbərimizin yaxın dostu və səmimi tərənnümçüsü olan Həssani-Ərəbin təxəllüsünə yaraşdırma kimi çox gözəl düşünülmüşdü və Xaqani bir sıra əsərlərini məhz bu təxəllüslə yazmışdır.

Şamaxı ədəbi mühitində öz gözəl şeirləri ilə artıq diqqət mərkəzində olan 18 yaşlı şairin soracağı Şirvanşahlar

sarayına çatır və gələcək qaynatası, məliküşşüəra Əbül Əla Gəncəvinin tövsiyəsi ilə o, sarayda fəaliyyətə başlayır. İlk çağlarda şairin qarşısında böyük yaradıcılıq imkanları açılır. O, əla bildiyi ərəb, fars və türk dillərində saray kitabxanasında mövcud olan qiymətli ədəbi və elmi əsərləri ağızla oxuyur, öyrənir, məhəbbət şeirlərini, mədhiyələrini yazır, maddi cəhətdən təmin olunur. Ona öz ölkəsində bir şair kimi ən yüksək zirvədə durduğunu təsdiq edən «Xaqani» təxəllüsü verilir.

Əbül Əla saraya gətirdiyi Xaqaninin qısa bir müddətdə əldə etdiyi çox böyük uğurlarını görüb əvvəllər başqa bir şair və astronom – Fələki Şirvaniyə vermək istədiyi qızını Xaqaniyə nişanlayır və gənclərin izdivacı baş tutur. Xaqani özünün Allah vergisi olan parlaq istedadı ilə nəinki ətrafındakı həmkarlarını, hətta sarayda şairlərin əmiri, məliküş-şüəra vəzifəsində çalışan qaynatasını da geridə qoyur. Peşə rəqabəti öz yerində. Digər bir məsələ də Əbül Əlaya rahatlıq vermirdi. Xaqaninin ictimai qənaətləri getdikcə büllurlaşır və o, ətrafına daha diqqətli nəzərlərlə baxdıqca insanlar arasındakı münasibətləri gur bir işıq altında görür və saray xadimlərini, mənsəb sahiblərini kəskin tənqid edən əsərlər də yazır. Qaynatası onu bu yoldan daşındırmağa çalışır, kürəkəninin ifşaçı əsərlərinin məliküş-şüəraya da ciddi zərər vuracağından qorxaraq gələcəkdə özünə əlibi, maddi sübut olmaq etibarilə onun əleyhinə həcv yazır və əlbəttə, kürəkənindən cavab həcv alır. Beləliklə də, 1148-ci ildən etibarən tədriclə Xaqaninin mənəvi dünyasında yeni intibah əlamətləri özünü göstərməyə başlayır. Şair mədhiyyəçilikdən qurtulmaq, saraydan uzaqlaşmaq üçün çalışsa da istədiyinə müvəffəq olmur. Hətta Xorasana, Kərbə-

laya, Məkkəyə gedib islam müqəddəslərini ziyarət etməyə də bir müddət ona icazə vermirlər.

İstedadsızların canfəşanlıq etdikləri saray mühiti şairi bezdirir. Nəhayət, böyük çətinliklə olsa da İraqa, oradan da Məkkəyə-mükərrəməyə getməyə razılıq alır. Bu səfərdən sonra nüfuzu və hörməti daha da artan Xaqani ox olub paxıl və istedadsız çuğulların gözüne batır, onların daha fəal intriqalarına hədəf olur. Şair 1170-ci ildə saraydan uzaqlaşmaq məqsədilə Şirvanı xəbərsiz-ətərsiz tərk etməyə təşəbbüs göstərir. Lakin I Əhsitanın əmrilə tutulub geri qaytarılır, Şabran qalasında zindan həyatı yaşamağa məhkum edilir. Şairin zindan əzablarını əks etdirən məşhur «Həbsiyyə»sinin ibratəmiz beytləri yaranır.

Şirvanda bədxahlar mühitinin şairə qənim kəsildiyinə, orada uzun müddət zindanda «cəza» çəkdiyinə baxmayaraq yenə də doğma yurd Xaqani üçün həmişə əziz olmuş, xaricdəki ən xoş günlərində də vətənin cazibəsi onu heç vaxt tərk etməmişdi. Bağdad xəlifəsi Xaqanini yaşamaq və yaratmaq üçün öz sarayına dəvət edərkən o, dərin səmimiyyət duyğusu ilə bu yüksək dəvətdən imtina etmişdi. Aşağıdakı beytlər şairin öz ölkəsinin çox böyük vətənpərvəri olduğunun ifadəsidir:

*Şahlar məclisində diz çökər mənim,
Başma tabaqla zər tökər mənim.*

*Lakin üzüm gülməz, gözlərim ağlar,
Qəlbimdə dağ boyda ağır intizar.*

*Yurdun həsrətilə töküb göz yaşı
«Ah, vətən!» deyərəm hər sözün başı...*

Xaqani Şamaxını zövq-səfa naminə, keyfi üçün tərk etmirdi. Bunu demişik. O doğma yurdundan həmişə böyük çətinliklə, dərin təəssüf duyğuları ilə ayrılırdı.

Qitələrindən birindəki etirafı da bunu təsdiq etməkdədir:

*O köç günü ki, mən etdim vida Şirvana,
Təəssüf eylədi qəlbim, ciyar alovlandı.
Yanıb fəraq oduna, mən Arazla üzləşdim,
Araz görüb halımı, od tutub o da yandı.*

*Ahum kimi iti axdı, qəmim kimi coşdu,
Xüruşə gəldi könül tək, kədərlə çalxandı.*

Atası haqqında xatirələrində şair bəzi namərdlərin onun doğma yurdunu Şərvan adlandırmasına özünün qəti etirazını bildirir və israr edir ki, bu torpağa nəhaq yerə özgə ad uydururlar. Şamaxı heç vaxt fitnə-şər yuvası ola bilməz. Bu yeri Allah xeyir işlərin baş tutması üçün gözəl bir meydan kimi yaradıb:

*Nə qədər məskənim bu xoş məkandır,
O şərvan deyildir, bir xeyrəvandır.*

Xaqaninin vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərləri arasında «Savalan dağının tərifı» öz qiymətli fikri-bədii keyfiyyətləri etibarilə xüsusi yer tutur:

*Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənin qoynunda xanıman qurdum.*

*İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənin qucağından ayrılısam, ana, -*

*Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə mehriban, əziz.*

*Siz mənə həyatı etdiniz ata,
Sən mənə anasən, Təbrizsə ata.*

*Anasından kəsən körpə bir uşaq -
Ata ağuşunda yer tapar ancaq!*

Bu gözəl, səmimi kəlam ilk növbədə Xaqaninin bütün varlığı ilə doğma yurduna bağlılığının, Şirvana, Şamaxıya bəslədiyi sonsuz məhəbbətin yüksək bədii təzahürü kimi qiymətlidir. Lakin sona doğru əsərdə ikinci bir motiv – Təbriz mövzusu boy göstərir və sənətkar onu son dərəcə təbii bir ahənglə birinci mövzuya peyvənd edir, nəticədə oxucu həm Şamaxı, həm də Təbriz daxil olmaqla bütöv, böyük Azərbaycan mövzusuna qovuşur və bundan qürur duyur. Xaqaninin bu könüloxşayan beytləri indi hamımızın ən həssas duyğumuza çevrilmiş Cənubi Azərbaycan probleminə dair cildlərlə kitabın epigrafi olacaq dərəcədə aktual, təbii və ahəngdar səslənir. Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanı bir-birinə əbədlilik bağlayan bu canlı atributlar (Şamaxı-ana, Təbriz-ata, şair isə bir qədər ərköyün təbiətli əziz övlad) Azərbaycanımızın vəhdətini tərənnüm etmək baxımından dahi Xaqaninin əsrlərin arasından həm o tayda, həm də bu tayda nəsilərimizə vüqarla təqdim etdiyi təkrarsız mənəvi ərməğandır.

1178-ci ildə zindandan azad olandan sonra ilk imkan əmələ gələn kimi Xaqani Təbrizə köçüb ömrünün sonu-

nədək orada yaşamışdır. O, 1199-cu ildə, 73 yaşında ikən dünyasını dəyişmiş, Təbrizdə görkəmli şairlərin şərəfinə «Məqbərütüş-şüəra» adlandırılan qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur (XX əsrin qüdrətli Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın da məzarı bu qəbiristanlıqdadır). Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Xaqaninin qəbir daşının bu məzmununda estənpajı qorunub saxlanır: «Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış, filosofların və şairlərin böyüyü, həkim Əfzələddin İbrahim Xaqani ibn Əli Şirvanininindir. Hicri beş yüz doxsan beşinci ilin şəvval ayı.» Bu sözləri Xaqaninin qəbir daşı üzərində kufi xətlə həkk olunmuş mətndən 1931-ci ildə AMEA-nın o zamankı sələfi olan Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (ADEİ) əməkdaşı Novruz Ağayev qrafitlə xüsusi kağıza çıxarıb Bakıya gətirmiş, burada «Asari-Ətiqə Cəmiyyətinə» (Muzeylər İdarəsinə) təhvil vermişdir. Mətnə hicri təqvimlə göstərilən vəfat tarixi miladi təqvimlə 1199-cu ilin avqust ayı ilə üst-üstə düşür.

Bakıda, Şamaxı ilə digər Azərbaycan şəhərlərində şairin adına küçələr, mədəniyyət ocaqları var. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Bakıda, böyük şairin şərəfli adını daşıyan Xaqani küçəsindəki 25 saylı binada fəaliyyət göstərir. 2010-cu ildə millət vəkili, məşhur xeyriyyəçi Elxan Süleymanovun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Şamaxının Məlhəm kəndində Əfzələddin Xaqaninin abidəsi ucaldılmış, Şirvan ictimaiyyətinin Bakıdan dəvət olunmuş görkəmli şair, alim və incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə həmin abidənin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir.

Müxtəlif illərdə Xaqaninin Bakıda və Moskvada Azərbaycan və rus dillərində, eləcə də ərəb qrafikası ilə «Lirika», «Qəzəllər», «Rübailər», «Seçilmiş əsərlər» və s.

adlar altında qiymətli kitabları, şairin həyat və yaradıcılığı barədə monoqrafiya və məqalələr buraxılmışdır. İftixar duyğusu ilə qeyd edirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 25.000 nüsxədə nəşr olunub ölkəmizin bütün kitabxanalarına hədiyyə edilmiş sanballı kitablar arasında Əfzələddin Xaqaninin 670 səhifəlik «Seçilmiş əsərləri» də vardır.

Tədqiqatlarda Xaqani Şirvani ilə Nizami Gəncəvi arasında səmimi dostluq əlaqələrinin olduğu barədə maraqlı məlumatlar var. Məşhur xaqanişünas, əlyazmaçı alim və şair-tərcüməçi Məmmədəğa Sultanov özünün şair haqqında kitabında Xaqaninin Şirvandan Gəncəyə, yaşca kiçik, istedadca böyük müasiri olan Nizamiyə məktubundan bir neçə sətirlik belə bir nümunə vermişdir: «Ora (Gəncə) elə bir yerdir ki, orada hər şey münasib (qaydada) baş verir... Keyfiniz necədir? Gəncədə sədaqətin bazarı necədir? Bilik əmtəsinin xiridarı varmı? Burada çox kasadlıqdır. Biləsiniz ki, sizdən başqa mənim bir kəsim yoxdur. Burada yalan və paxıllıq işdədir. Mən ağır bir bədbəxtlik içindəyəm. Biz sizdən işiq alırıq...»

Bu monoqrafiyada Xaqani divanında özünə yer alan və Nizamini tərənnüm edən bir qəzəlin 6 beyti, həmin beytlərin Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsi də verilmişdir ki, onun da burada dərc olunmasını məqsəddüygün sayıram: «Ey bəyənilmiş (çox qiymətli) gövhər! Sən bir (mahir) üzgüçü kimi fikirlər dənizinə baş vurub ilham incilərini toplayırsan. Ağzı Xaqani tərəfindən bağlanmış xəzinənin tilsimini sənin təbin açdı. Mən heyrat edirəm:

necə olur ki, sən bədii təxəyyül zərlərini əlinə alıb atanda onların hər ikisi beş düşür, yəni beş qoşa göstərir?»

Təbiidir ki, Xaqani vəfat edəndə bu münasibətlə yazılmış matəm şeirlərindən biri də Nizaminin əsəri olmuşdur. Həmin şeirin tək bir cə beyti əsrləri aşaraq bizə gəlib çatmışdır ki, onun da sətri tərcüməsi belədir: «Hey deyirdim ki, (bu dünyadan köçəndə) Xaqani mənim mərsiyəçim olsun. Təəssüf ki, (rehlət günündə) mən onun mərsiyəçisi oldum!»

Yaxın Şərqi bir sıra çox məşhur şairləri Xaqanini özlərinin sənətdə müəllimi saymış, «Xəmsə» müəllifi Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli kimi dahilər isə Xaqaninin əsərlərinə nəzirə yazmışlar.

II

Xaqani öz dövrünün poeziyasında mövcud olan bütün şeir şəkillərində əsərlər yazmış, qəzəllərində bakir sevgi duyğuları, rübailərində fəlsəfi qənaətləri özünün təkrarsız ifadəsini tapmışdır. Onun şeirlərində insanı həyatdan soyudan mücərrəd, mistik sevgi yox, həyatı, gözəlliyi təsdiq edən real bəşəri məhəbbət duyğuları tərənnüm edilirdi. «Xaqaninin lirikasından həyat hərəkətinin ətri gəlir, onun qəhrəmanı məhz öz sevgilisinin gözəlliyindən vəcdə gəlir» deyən professor Mirzağa Quluzadə tamamilə haqlı idi.

Ədəbiyyatımızda ilk qiymətli nümunələri XI əsrdə Qətran Təbrizi tərəfindən yaradılmış qəzəl Xaqaninin bu janrda yazdığı çox mükəmməl nümunələrin təmsalında daha yüksək səviyyəyə qalxıb pardaxlanmış, əsil insana xas olan sarsılmaz məhəbbəti, sədaqəti, mənəvi uralığı,

böyük bəşəri idealları tərənnüm edən bu əsərlərlə zənginləşmişdir. Xaqaninin saf məhəbbətin tərənnümünə həsr edilmiş qəzəlləri onlarda əks olunan duyğuların paklığı, tərəvəti, bu duyğuların ifadəsi üçün tapılmış ahəngin səmimiyyəti ilə təsirlidir.

Xaqani barədə yazılan bu oçerk elmi-kütləvi xarakter daşıdığı üçün qeyd etməyi lazım bilirəm ki, qəzəl lirik janrın erkən orta əsrlərdən etibarən ədəbiyyatımızda geniş yayılmış ən maraqlı şəkillərindən biridir. Az qala min il şairlərimiz gözəli, saf məhəbbəti tərənnüm edən əsərlərini qəzəl formasında yazmışlar. Əlbəttə, qəzəllərdə müəlliflərin humanizmi, fəlsəfi qənaətləri, təsəvvüf ideyaları da öz əksini tapmışdır. Bir qayda olaraq qəzəl beş on beş beyt arasında tamamlanır. Qəzəl üçün ən işlək həcm göstəricisi yeddi, səkkiz beytdir. Füzuli qəzəllərinin bir çoxu yeddi beytdən ibarət yazılıb. Qəzəlin ilk beytini təşkil edən misralar həm qafiyə (a a) olur. Sonra gələn beytlər b a, c a, ç a, d a, e a, ə a və i.ə. kimi qafiyələnir. Axırncı beytdə, bəzi istisnaları çıxmaq şərtlə, hər bir şair öz təxəllüsünü bildirir.

Aşağıda verilən qəzəl Xaqani lirikasının ən gözəl və dərin mənalı nümunələrindən biridir.

*Təqətim yox ki mənim, mənzili-cananə çatım,
Nəvən muram, heyim yox ki, Süleymanə çatım.*

*Təşnə gəzdim bu çölü Xızr mənə açmadı yol,
Bəlkə bir növ ilə mən çəsmeyi-heyvanə çatım.*

*Gecə zülmət, yol uzaq, pusqu qurub yolda rəqib,
Bilmirəm, bəs necə ol sərv-i xuramanə çatım?!*

*Ovçumun yaxşıluğun bülbülə təsvir edəmə,
Qoy səlamət buradan bircə gülüstana çatım!*

*Atəşin göz yaşının taqəti yox qətrəsiyəm,
Qüvvə yetməz ki, çıxıb nəvəki-müjganə çatım.*

*Vəslə çatmaq sənə müşkül görünər, Xaqani!
Yol çatındır, de görüm, bəs necə asanə çatım?!*

Burada lirik qəhrəmanın öz sevgilisinə yetişmək yolunda qarşılaşdığı böyük müşgüllər qələmə alınmışdır. Bu münasibətlə şair elə orijinal təsvir və ifadə vasitələri tapıb yerli-yerində işlətməmişdir ki, oxucu uzun müddət onun təsiri altından çıxa bilmir. Birinci beytdə xatırladılan Süleyman Qurani-Kərimdə sözü gedən Süleyman peyğəmbərdir. Onun adı əmin-amanlıq və Allah tərəfindən qorunan mənasına gəlir. Süleyman peyğəmbər quşların, hətta qarışqaların da dilini bilir və onları qoruyurmuş. Əfsanəyə görə başqaları tərəfindən tapdanan, əzilən qarışqalar həlak olmamaq üçün bütün imkanlarını səfərbərliyə alıb özlərini Süleyman peyğəmbərin hökmran olduğu əraziyə çatdırmağa çalışarlarmış. Xaqani öz lirik qəhrəmanını o qarışqaya bənzədir ki, taqətdən düşdüüy üçün, bütün söylərinə baxmayaraq mənzil başına, öz xilas-karına çatıb sevgilisinə qovuşa bilmir... Beşinci beytdə şairin kəşf etdiyi təşbih çox təsirlidir. Əlbəttə, göz yaşı, damcı, kirpik yüz dəfələrlə lirikamızda işlədilmiş sözlərdir. Lakin bu sözlərdən istifadə etməklə yaradılan mənzərə və bu mənzərəni əmələ gətirən hal, durum tamamilə orijinaldır və mənim biliyim qədər ilk dəfə Xaqaninin bu qəzəli ilə şeirimizə gətirilmişdir... Hicran dərdinin şiddəti

aşiqi o qədər zəiflətməmişdir ki, onun göz yaşından əmələ gəlmiş damcını öz kirpiyinə yönəltməyə belə taqəti qalmayıb. Bu çox orijinal, tərəvətli beyti bir daha təkrar etməkdən özümü saxlaya bilmirəm:

*Atəşin göz yaşının taqəti yox qətrəsiyəm,
Qüvvə yetməz ki, çıxıb nəvəki-müjganə çatım.*

Məhəbbət mövzusunda bu cür kamil qəzəllərlə yanaşı Xaqani gözəl dördlüklər də yazmış, sevgi duyğularının tərənnümündə məzmun gözəlliyi ilə yanaşı forma əlvanlığı da nümayiş etdirmişdir:

*Od vurdu mənə qəmzən,
Atəşlərə yandım mən.
Nə ürək qalıb, nə tən,
Dildar bu cür xoşdur.*

*Sən nur, nihan məndən,
Həm ruh, qaçan məndən.
Bir busənə can məndən,
Bazar bu cür xoşdur.*

*Mən bir quş idim mahir,
Qurdun tor, olub zahir.
Həm qəmliyəm, həm şakir,
Qəmzar bu cür xoşdur.*

*Ver canını, Xaqani,
Ol sevgili qurbanı.
Etsən gər əziz canı
Nisar, bu cür xoşdur.*

Xaqani mükəmməl rübailər yaratmaq sahəsində də ustad sənətkarlardan sayılır. Rübai də poeziyamızın geniş yayılmış maraqlı şəkillərindən biri olub lüğəti mənası dördlük deməkdir. Onun bir, iki və dördüncü misraları həm qafiya olduğu halda, üçüncü misrası qafiya baxımından sərbəst buraxılır. Klassik poeziyada rübai bir qayda olaraq əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılan dördlük olub onda ilk növbədə dünya, zaman, insan, əxlaq, mənaəviyyat haqqında dərin fəlsəfi qənaətlər, yüksək məhəbbət duyğuları, gözəl və gözəllik tərənnümü edilir. Əlbəttə, 7-10 beytlik qəzəldə, yaxud iri həcmli qəsidədə bu və ya digər poetik mətləbi, obrazlı fikri əks etdirmək bir şeydir, həmin fikri cəmişi dörd misradan ibarət rübaidə ifadə etmək isə tamam başqa şeydir. Belə də bir meydana ilhamın atını səyirtmək həqiqətən də böyük poetik hünərdir (Müasirimiz olan bəzi şairlərin öz rübailərində və onların klassiklərdən etdikləri tərcümələrdə rübainin vəzn və qafiya prinsiplərinə heç də həmişə əməl edilmir).

Xaqaninin rübailəri insan mənaəviyyatının paklığına xidmət edən nəsihətamiz nümunələrlə zəngindir. Şair belə hesab edir ki, hər bir sağlam şüur sahibi olan insan özünə nəzarət və ardıcılıqla həmişə həmcinslərinə (birinci növbədə onun özünə) əskiklik gətirən bu əsas eybləri özündən uzaqlaşdırmalıdır:

*İstərsən güzgütək saf olsun ürək,
Oradan on şeyi atasən gərək:
Paxıllıq, ədavət, rıya, hirs, tamah,
Kin, haram, kibr, qeybət və kələk.*

İnsanın özündən uzaqlaşdırmalı olduğu bu eyblərin

hər biri onu əhatə edən yaxınları üçün, bəzi məqamlarda hətta çox-çox uzaqlarda, başqa ölkələrdə yaşayan milyonlarla insan üçün də son dərəcədə böyük fəlakətlərə səbəb olur. Rübaidə şairin rədd etdiyi eyblərdən birini – kibri götürək. Bu sözün kökündə «böyük» anlamı var və yüksək istedadla yazılmış bədii əsərlərin müəlliflərinə, elmi yeni kəşflərlə zənginləşdirən alimlərə, vətəni işğalçılardan azad edən görkəmli hərbi xadimlərə bir qayda olaraq böyük şair, böyük alim, böyük sərkərdə və s. deyilir. Lakin Xaqaninin damğaladığı «kibr» buna ləyaqətli, qabiliyyəti, istedadı olmadığı halda böyüklük iddiasına düşməyə deyilir. Bu eybəcər xislətin daşıyıcı kimi Avropaya, hətta dünyaya hökmran olmaq istəyən Hitlerin rüsvayçı aqibətini indi bilməyən yoxdur. Şairimiz isə hələ 800 il öncə kibrin, təkəbbürün hətta ən sınavı daşıyıcılarını da bu cür eybdən xali olmağa, ümumiyyətlə mənaəvi saflığa, təmizliyə çağırırdı.

Xaqaninin məhəbbəti tərənnümü edən rübailəri üçün onların mahiyyətindən, məzmunundan doğan bir lirizm, yüksək əhval-ruhiyyə səciyyəvidir.

*O zəncir zülfünü gəl arxana at,
Mən dəli oluram, onu az oynat!
Fikrim var ki, durum qurbanın olum,
Gözəlim, buna gəl sən imkan yarat!*

Birinci rübaidən fərqli olaraq burada vəziyyətin özündən doğan şuxluq ovqatı, oynaqlıq hakimdir.

Şairlər adətən bir-birinin yanında yazılmış iki söz-dən, yaxud bir misradan ibarət təşbihlər yaradırlar. Xaqaninin yaradıcılığında isə bəzən bütöv bir rübaidən ibarət

təşbihlərə rast gəlmək olur. Mən yüzlərlə klassik şeir nümunəsində ay üzlü, günəş çöhrəli təşbihlərini görmüşəm. Lakin «rübai-təşbih» hadisəsi ilə ilk dəfə məhz Xaqaninin yaradıcılığında qarşılaşdım:

*Günəş görən zaman üzünü bir dəm,
Utanıb hüsnünə tez çəkdi qələm.
Getdikcə saralıb üfüqdə batdı,
Bir qara don geyib saxladı matəm.*

Burada ilk baxışda adi bir təbiət hadisəsi – günəşin qürubu təsvir edilmişdir. Lakin şair təxəyyülü hamının yüz dəfələrlə müşahidə etdiyi bu son dərəcə adi təbiət hadisəsindən sevgilinin camalının müqayisəyə gəlməyən dərəcədə gözəl və ışıqlı olduğunu təsdiq etmək üçün böyük sənətkar səriştəsi ilə istifadə etmişdir: sən demə günəş rübaidə tərənnüm edilən cananın camalının nuru və gözəlliyi qarşısında xəcalət çəkdiyi üçün əvvəlcə saralmış, sonra isə tamamilə batıb qaralmışdır...

Heç bir təhlil və şərh vermədən Xaqaninin çox qiymətli rübailər xəzinəsindən bəzi nümunələri, üzərində düşüncə-daşınmaq və zövq almaq üçün, oxucuların nəzərinə çatdırıb başqa mətləbə keçəcəyəm:

Dedim: «Nə gücün var, ey böyük soltan!»

Dedi: «Nə istəsən edərdəm ehsan».

Dedim: «Şah olsan da qüdrətin çatmaz

Keçən bir günümü sən qaytarasan».

Yar getdi, könlümü verdi hicrana,

Hicransa qızdırma bəxş etdi cana.

*O da uçuladı dodaqlarımı;
Dedi: öpmə yarı, qal yana-yana!*

*Xaqani, uzaqlaş nanəciblərdən,
Həmişə mərdlərlə bir yerdə ol sən.
Yanma pərvanəyə çıraq oduna,
Nilufər kimi al nuru günəşdən.*

*Hər gün fəlak verir mənə yeni qəm,
Edir alçaqların əlilə sitəm.
Səfil adamların köməyidir o,
Pay üçün mən səfil olmaq istəməm.*

*Yoxladım özümü səfərdə sənsiz,
Qıldım öz canımı min dərdə sənsiz.
Canıma salmısan qəm atəşini
Yanmışam axşam da, səhər də sənsiz.*

Bir qayda olaraq Xaqani şeirinin bədii vüsəti əhatəli, məzmunu tutumlu olur. Bəzən şair bircə beytdə başqa bir qələm sahibinin bütöv bir qəzəldə verə biləcəyindən də artıq informasiya yükünü əhatə edə bilir:

*Sevgilim, əqlim olubdur eşqinin divanəsi,
Çəkmə zəncir fikri, ol keysu kifayətdir mənə.*

Şərq poeziyasının mövzu və obrazlar aləmindən müəyyən qədər xəbərdar olan hər kəs bu beyti oxuyan kimi sevgisi yolunda Məcnun kimi alnına divanəlik taleyi yazılmış aşıq nəzərində canlandırır. Bu divanənin isə əlini-qolunu bağlamaq üçün zəncir qayığı çəkməyə ehti-

yac yoxdur. Sevgilisinin hörüyü bu məqamda aşiq üçün heç nə ilə əvəz olunmayan, arzu edilən bir vasitədir...

Xaqani hələ öz sağlığında ədəbi mühitdə qədirşünas oxucular arasında böyük nüfuz qazanmış, müasiri olan bəzi sənətkarlar onun sənətini, istedadını, bir insan kimi şəxsi keyfiyyətlərini böyük səxavətlə tərənnüm edən əsərlər qoyub getmişlər. Onların bircəciyini yada salmaqla kifayətlənəcəyəm. «Xaqaninin vəsfi» adı ilə məşhur olan bu qəsidənin müəllifi XII əsr Azərbaycan poleziyasının görkəmli nümayəndələrindən Mücirəddin Beyləqanıdır (1130-1194). Qəsidədə Xaqaninin hüdudsuz istedadı, əsərlərinin bədii və elmi keyfiyyətləri, sənətkarın əzəməti və dühası böyük səmimiyyətlə tərənnüm edilir (Hörmətli oxucuların yadına salıram ki, dahi şairimizin adı Əfzələddindir və bu sözün mənası dinin kamil, hünərli, nəcib təmsilçisi deməkdir).

*Fəzilətin atası, hikmətin ulu günəşi,
Fəzilət əhli alar fəzl Əfzələddindən.*

*Onunla fəxr eləyər yer üzündə cümlə bəşər,
Qoyar göy əhli başa tac nəzmü nəsrindən.*

*Önündə şeir bahadırları olub təslim,
Sözünə valeh olur bu cahanda hər düşünən.*

*Nəsihətiylə o şəhrinə səsləyir, əmma –
Şəfa şərabı içirdir o, xəlqə şeirindən.*

*Böyük həkimsən, olmuş biliklərinlə sən –
Fəzilət aləmi abad bağı-cənnətdən.*

Bununla belə, əsərlərindən görünür ki, Xaqaninin bədaxları arasında şairlər də olub. Bunun da səbəbi aydındır. Xüsusilə də sarayda cəmləşən və öz əsərlərində dərin bəşəri fikirləri, incə duyğuları yüksək bədii səviyyədə tərənnüm etməyi bacarmayan bir sıra cızma-qaraçılar şeir-sənət məclislərində ağızdan dürr tökülən Xaqaninin əlindən göz açma bilmir, hökmdarın da, əsl söz xiridarlarının da nəzərindən düşür, ənamları, qazancları azalırdı. Buna görə də həmin nazımlar, qafiyəpərdəlik edib nəzm quraşdırırlar Xaqaninin əleyhinə təbliğat aparır, onun nüfuzuna xələl gətirmək məqsədilə şairin şəxsiyyətinə, mənafehiyyətinə qarşı böhtan, sayıq, iftira uydurur, yeri gəldi-gəlmədi onları həmişə yayır, təbliğ edirdilər. Odu ki, Xaqani də öz əsərlərində məqam düşdükcə belələrini ifşa edir, xalq arasında deyildiyi kimi, onların daşını daş üstündə qoymurdu. «Təhfətül-İraqeyn»dəki «Düşmənləri məzəmmət» qəsidəsi bu baxımdan çox səciyyəvidir. Şair yalanlarla fəxr etməyə adətərdə olmuş nadürrüst əleyhdarlarını quraqlıq illərin içi boş arı şanına bənzədir ki, onun da yeri zibillikdir. Rəqiblərinin bütün məkr və hiylələrini ardıcılıqla yamanlayan Xaqani onların hay-küyündən nigaran qalmadığını elan edir, bu qəbildən olan düşmənlərini ildırım, yağış olmayan, asta külək əsən kimi dağılaraq ötüb-keçən yüngül buludlarla müqayisə edir:

*Səs-küyündən sən onların qorxma heç də, Xaqani,
Bax, onların buludunda ildırım, yağış hanı?!*

Şair oxucusunu bu cür namərdlərin zahiri görkəminə və qərəzli sözlərinə inanmamağa çağırır, hər bir kənd adamının hər gün dəfələrlə rastlaşdığı qamış bitgisindən

ibrət götürməyə dəvət edir. O istəyir ki, arif olan kəs qamışlıqda rast gəldiyi hər qarğıya aldanmasın: axı eyni rəngdə görüdüklərinə baxmayaraq onların birindən ağızları dada gətirən şəkər qayırır, digərindən isə... ayaqlar altına salınan həsir toxuyurlar. Dahi sənətkar poetik təxəyyülü olmayan, lakin şairlik iddiasından əl çəkməyən, buna görə də əsl istedadlara qənim kəsilən belə namərdlərin yadda qalan təsvirini verir:

*Misgin, məğmun eşidərkən şeirimdəki fəsahtə
Beyni-başı alov tutur, artır mənə küdurəti.*

Bu cür qarayaxalar arasında özünü böyük şairdən üstün tutan, hətta utanmadan özünü «Xaqani» adlandıranlar da tapılmışdır:

*Deyirlər ki, özümüzük dəniz güclü o Xaqani,
Bəli, onlar Xaqanıdır, ortasından atsan «qa»nı.*

Hörmətli oxucuların bilməsi vacibdir ki, Xaqani kəlməsinin ortasındakı «qa» hecasını atdıqda meydana «xani» qalır. Mənsubiyyət şəkilsiz olan «i»ni nəzərə almasaq, xan sözünün farsca mənası süfrə, ərəbcə mənası isə karvansara deməkdir. Beləliklə Xaqani hətta adına, təxəllüsünə də sahib çıxan həyasız rəqiblərini süfrə başından dura bilməyən doymaz yekəqarınlarla və karvansarada qalan dördəyahlılara oxşadır... Özünün döndə-döndə etiraf etdiyi kimi, cılız rəqiblərini, arını yeyib namusunu tapdayan xainləri ifşa edərkən Xaqani onların səviyyəsinə enib söymür, alov saçan kəlamı ilə onları yandırır-yaxır:

*Sən, ey mənə pis söyləyən, bir gün şimşək səni vursa,
Ölüb getsən, bil, o şimşək mənim ahum, fəğanumdur.*

*Həvə edərkən söyüş söymək xasiyyətim deyil mənim,
Əlimdəki qələm mənim zərif mənə yazanımdır.*

III

Şairin sanballı divanı, dərin mənalara, müdrik qənaətlərlə zəngin olan «Təhəttül-İraqeyn» poeması, müxtəlif ölkələrin dövlət başçılarına, alim və şairlərinə, din xadimlərinə yazdığı məktublardan ibarət möhtəşəm ədəbi irsi mövcuddur. Bu zəngin xəzinədə qəsidələr mühüm yer tutur. Professor Xəlil Yusifov yaxşı deyir ki, Firdovsi ilə Nizaminin poema janrında, Hafiz və Füzulinin qəzəldə, Ömər Xəyyamın rübaidə göstərdikləri möcüzəni Xaqani məhz qəsidə janrında nümayiş etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Onun qəsidələri ibrətamiz məzmun, orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin olduğu üçün öz ədəbi-ictimai mahiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Qəsidə Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və çox məhsuldar şeir şekillərindən biridir. Qəzəldən böyük olsa da, qafiyələnmə qaydası qəzəldəki kimidir. Bir qayda olaraq Allahın, peyğəmbərin, görkəmli dövlət adamlarının, tarixi şəxsiyyətlərin, alim və şairlərin tərifli üçün yazılır. Qəsidələr öz məzmunundan asılı olaraq münacat, mədhiyyə, həbsiyyə, hürriyyətnamə, müsibətnamə, fəxriyyə və s. adlanır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, sərhədsiz istedadı, haqq-sevərliyi, iradə və cəsarəti ilə saray tülkülərinin canına lərzə salan şair onların böhtanları əsasında döndə-döndə

təqib olunmuş, dəfələrlə zindanlara atılmış, həbsdən sonra da uzun müddət Şirvanı tərk etmək ona yasaq edilmişdi... Bütün bu səbəblərə görə Xaqaninin azadlıq neməti haqqında dedikləri bir sıra digər şeir-sənət xadimlərinin bu barədəki mülahizələrindən fərqlənən daha tutarlı qənaətlərdir. Heç də təsadüfi deyil ki, ömrünün son, qocalıq çağlarında qərblilikdə yaşayıb maddi sıxıntılara məruz qaldığına baxmayaraq, Xaqani Qızıl Arslanın da dövətindən imtina edərək saraya getmir, nisbi də olsa, öz azadlıq nemətini sarayın cah-cəlalı həyatına dəyişmir.

Xeyli gənc (20 yaşında) ikən dünyasını dəyişmiş oğlu Rəşidin vəfatı münasibətilə yazdığı mərsiyə çox təsirlidir və bu gün də onu oxuyarkən bədbəxt atanın heç nə ilə müqayisə oluna bilməyən bu ağır itgiden necə yanıb-yaxıldığını hiss etməmək, dərdinə şərik olmamaq mümkün deyil:

*Firqətimdə bala, bundan da betər yansın atan,
Söndü şəmin, kor olub qüssədən odlansın atan.*

*Kəkliyim, təşnə dodaqlar ilə uçdun, gözü qan,
Bir turac tək sənin arxanca qanadlansın atan.*

*Ürəyi dərdli anan oldu qəmindən nalan,
Ananın qəlbi kimi yansın, alovlansın atan.*

*Atanın canı idin, cismini tərk etdin oğul!
O başı daşlımı nalan qoyub getdin, oğul!*

Başına gəlmiş bütün faciə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq Xaqani dünyagörüşü və xarakteri, xasiyyəti

etibarilə nikbin bir adam olmuşdur. Bu baxımdan onun «Ərzin fəziləti haqqında» düşüncələri çox maraqlıdır. İnsanın həyatını təmin edən ən vacib nemətlərin (havadan başqa) torpaq olduğunu etiraf edən şair torpağı bir də ona görə müqəddəs hesab edir və uca tutur ki, sonuncu peyğəmbərimiz Məhəmməd Mustafanın (ə) mübarək cismi məhz torpaqda uyuyur. Adını alim qoyan bəzi yalançı öngörücülər tarixin müxtəlif kəsirlərində 30 yaxud 50 ildən sonra dünyanın dağılacağını, torpağın sərəsər alt-üst olacağını «əsaslandırır» insanları qorxuzur, hətta bu zəmində nə isə qazanırdılar da.

*Torpaq cövhəridir bu kainatın,
Torpaq xəzinəsidir cəvahiratın.*

*Dünyanın beşiyi olmuş bu torpaq,
Torpaqdan doğulmuş mənalar ancaq.*

*Yer göydən əzizdir, bahadır, baha
Çünki bu torpaqda yatır Mustafa.*

*Bəzi təqlidçilər pıçıldayaraq,
Dedilər: "Aləmdə məhşər qopacaq.*

*Otuz ildən sonra, baş verib bir sirr,
İyirmi bir bala törəyəcəkdir.*

*Fələkət qopacaq, bütün bu cahan
Alt-üst olacaqdır küləkdən, sudan.*

*Üz verən zamanda həmin fələkət
Yerə toxunacaq ağır xəsarət".*

Şair bütün bunların boş yalan, zəminsiz uydurmalar olduğunu qətiyyətlə elan edir, onların – bədnam, başbəla müəlliflərinə acı-acı güldürdü:

*Xaqani inanmır bu yalanlara,
Gülür bu yalanı uyduranlara.*

Təqribən 30 il bundan öncə Akademiyamızın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəhbərləri 20 cildən ibarət «Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası» adlı çox görəkli bir layihə üzərində götür-qoy edəndə «VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri» cildinin hazırlanması işinə o zaman Orta əsrlər ədəbiyyatı şöbəsində elmi işçi olan gənc, lakin ümidverən, istedadlı ədəbiyyatşünas Teymur Kərimovu da cəlb etmişdi. 20 cildliyin baş redaktoru, akademik Mirzə İbrahimov ikinci cildə müqəddimə yazmağı, orada gedən ədəbi mətnə izahlar və qeydlər hazırlamağı ona həvalə etmişdi. 400 səhifəlik bu cildin təqribən yarısı Əfzələddin Xaqaninin qiymətli irsindən seçmələri əhatə edir. Təbiidir ki, müqəddimənin, eləcə də izah və qeydlərin də mərkəzində Xaqani və onun müxtəlif janrlarda yazılmış bir-birindən gözəl əsərləri durur (*Bax: «Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə. VII-XII əsrlər şeiri». İkinci cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1989*).

Bu yaxınlarda mən digər mənbələrlə yanaşı həmin cildə gedən Xaqani əsərlərini və kitabın müqəddiməsini bir daha nəzərdən keçirdim. AMEA-nın müxbir üzvü T.Kərimli haqlı olaraq hələ o zaman belə düzgün

qənaətdə imiş ki, Xaqaninin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi məktəblər silsiləsinin iki möhtəşəm zirvəsindən biridir. Onun əsərləri zamanəsinin lirik-fəlsəfi poeziyasının nailiyyətlərinin çox uğurlu bir yekunu olmaqla yanaşı, həm də Nizami dühasının epik-romantik üfqlərinə keçid mərhələsidir. Doğrudan da Şirvan dahisinin ədəbi irsi öz fikri vüsətinə, ictimai motivlərinin tərəvətinə, həm də təkrarsız bədii keyfiyyətlərinə görə Gəncə dahisinə qədərki poeziyanın ən yüksək mərhələsidir. Və çox təbiidir ki, Xaqaninin özündən sonrakı Yaxın və Orta Şərq, özəlliklə Azərbaycan şairlərinə böyük təsiri olmuşdur. Onun dərin poetik qənaətləri, orijinal bədii təsvir vasitələri, bir-birindən gözəl təşbeh və istiarələri, abdar qafiyələri yaradıcılıqdan yaradıcılığa köçmüş, neçə-neçə sənətkarın yazı üslubunu daha da büllurlaşdırmışdır. Hətta Nizami kimi nəhəng, mütəfəkkir şair belə, Xaqani poeziyasının nüfuzedici təsirindən kənarda qala bilməmişdir. Əlbəttə, Nizaminin öz dahi müasirinin vəfatı münasibətilə xüsusi mərsiyə yazaraq onun ruhuna ağı deyib rəhmətlər oxuması da şəxsiz, elə bununla izah olunmalıdır.

Klassik Azərbaycan poeziyasının görkəmli tədqiqatçılarından AMEA-nın müxbir üzvü Azadə xanım Rüstəmzadə Xaqani yaradıcılığında xeyli mədhiyyə olduğuna diqqəti cəlb edərək bu faktın səbəbini belə izah etmişdi: Şanlı-şövkətli Şirvanşahlar sarayı onun dəbdəbəli-təntənəli məclisləri yaradıcılığının ilk çağlarında gənc Xaqanini sehirləmiş və şair bir-birindən təmtəraqlı mədhiyyələr yazaraq əyan-əşraf arasında ad-san qazanmışdı. Lakin çox keçmədi ki, sarayın zahiri parıltıları təbiətən məğrur və həqiqətsevən şairi usandırdı. O, bu

zərin-zivərin aldadıcı olduğunu duydu və öz sənəti ilə saraya, dövlətə təsir göstərmək yolunu tutdu. Xaqani şeirinin sosial kəsəri gücləndi. Şair ictimai eybəcərlikləri, saray xadimlərinin mənəvi çirkinliklərini, ikiüzlülüynü, yaltaqlığını, onları öz məngənəsində sıxan saraydaxili intriqları kəskin tənqid, ifşa edən ötkəm siyasi məzmunlu şeirlərlə tanıdı. Xaqani böyük cəsarət və məsuliyyət duyğusu ilə zamanəsinin rəzalətlərini atəşə tutdu. Şirvanşah başda olmaqla saray mühitini qara məhbəs adlandırdı, «zülmkar olarsa bir şah, az yaşar» deyə haray çəkdi, xalqın, zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edərək istibdadı, zülmü qamçıladi, mövcud üsul-idarəyə, həddini aşan haqsızlıq və riyakarlığa qarşı özünün gur etiraz hayqurtısını ucaltı. Şair etiraz etməklə kifayətlənmədi. Bu münasibətlə yazdığı şeirlər onun öz zamanəsinə, əsrinə yönəlmiş üsyanının bədii təzahürü kimi səsləndi.

*Şahların sarayı bir dənizdir ki,
Orada sədəf yox, yüz min timsah var.
Arzu gəmisini salmaz heç zaman
Bu coşğun dəryyəyə ağılı olanlar.*

Qaradan tünd rəng yoxdur deyiblər. Yırtıcı timsahlar mühiti Xaqaniyə qarşı repressiya yolunu tutdu və böyük şairin başı bundan olmanın bəlalar çəkdi, onu ən ağır cinayət törətmiş canilər kimi yenə də qandallayıb zindana atdılar...

Bunu deyənlər haqlıdirlər ki, Xaqani digər əsərlərindən fərqli olaraq «Töhfətül-İraqeyn»i əvvəldən axıradək bir dəfəyə deyil, öz məlum səyahəti daxilində ayrı-ayrı səfərləri zamanı, yollar boyu dayandığı məskənlərdə, bəlkə də əvvəlcə bir gündəlik kimi, tədricən qələmə almış və vətənə qayıtdıqdan sonra, asudə vaxtlarında təkmilləşdirib tamamlamışdır. Əsərin əvvəldən sonadək əruz vəzninin bir bəhrində yazılması da bunu təsdiq etməkdədir.

«Töhfətül-İraqeyn» şairin səfər təəssüratları ilə zəngin bir əsərdir. O, uzun çəkən səfərləri zamanı qarşılaşdığı coğrafi məntəqələr, onların sakinləri barəsində, 20-ci əsrin əvvəllərində digər bir dahi Şamaxı şairinin dediyi kimi, «pisi-pis, ayrını əyri, düzü həmvar» (M.Ə.Sabir) yazıb sonrakı nəsillərə ərməğan etmişdir. Əsərin «Səfər təfsilatı» babında göstərildiyi kimi, Xaqani nəhayət rəsmi icazə alaraq Şirvanı tərk edir, bəzən piyada olmaqla uzun yollar qət edir, kəndlər, şəhərlər, vilayətlər keçir, çaylar, bəndlər üstündən adlayır, dağlar aşır, «Səfid-rud»un o tərəfinə keçən şair İraqa çatmazdan əvvəl Kuhistanda olur. Bu gözəl yurdun təbiəti, iqlimi, torpağının zənginlikləri şairi valeh edir. Lakin bu cür ürəkaçan, gözoxşayan diyarın bir çox adamları Xaqanini əsla razı salmır. Bu gözəlliklər diyarının insanlıq adına ləkə olan çox acayib sakinləri var. Həssas qəlbli şair dərin təəssüf duyğuları ilə yazır:

*Heyif, belə gözəl, cənnət kimi yer –
Cəhənnəm əhlinin əllərindədir.*

*Quldurluqdan başqa məqsədləri yox,
İnsanlığa azca hörmətləri yox.*

*Yolun kənarına çıxıb səhərlər,
Guya qonaqları qəbul edərlər;*

*Əvvəl yol göstərib karvana onlar,
Sonra da yolunu kəsib soyurlar.*

*Onlarçun nə din var, nə də ki, dindar,
Nə fəryad eşidər, nə aman qanar.*

*Orda oğrularla dostdur dağalar,
Hərənin yüz dili, min peşəsi var.*

*Quldurlar yol kəsib minbir can alır,
Boyaqçılıq üçün qızıl qan alır.*

*Dövlət adamları canidir tamam,
Rüşvətlə dolanır həkimlər müdam.*

Şair inanır və öz oxucusu olan bizləri də inandırır ki, bu vəziyyət çox davam edə bilməz, Allah əzimişan gec-tez bu oğru-quldur ocağını dağıdıb yerlə yeksan edəcək, məskunlarını layiqincə cəzalandıracaqdır.

Kuhistandan sonra İraqi-Ərəbdəki düşərgələrin birində dayanan Xaqani xəlifənin vəziri Cəmaləddinlə görüşür və şeirləri ilə vəzirə çox yüksək təsir bağışlayır. C.İsfəhani ona bu diyarda zamanın böyükləri ilə ehtiyatla davranmağı tövsiyə edir və görüşlərindən xətirə olaraq öz bahalı üzüyünü şairə bağışlayır (Sonralar, vətəndə bu üzük ona sahib olmaq istəyən Şirvanşah Əhsitanla yadigar üzükdən ayrılmaq istəməyən Xaqani arasında onsuz da gərgin münasibətlərin daha da kəskin-

ləşməsinə səbəb olur).

Cəmaləddinin dilindən verdiyi aşağıdakı müdrik nəsihət Xaqaninin nəzərində hər bir abırlı insanın əxlaq məcəlləsində möhkəm yer tutmalı, hər kəs bu tələbləri «sırğa edib qulağından asmalı», öz gündəlik işlərində onlara əməl etməlidir:

*“Mənəm, mənəm” deyib, öymə özünü,
Həmişə müxtəsər eylə sözünü.*

*Cahildir özünü tərif edənlər;
“Çox bilirəm” demə, bilsən də ağər.*

*Məntiqsiz, dəlilsiz, yalan danışmaq,
Nadan adamların işidir ancaq.*

*Dil gülünc etməsin deyə insanı,
İnsan ağzı olmuş dilin zindanı.*

Bu beytlərin hər birində böyük həyat təcürbəsinə malik olan şairin müdrik qənaətləri öz əksini tapmışdır. Özəlliklə sonuncu beytin mənası o qədər ibrətamizdir ki, onu oxuyub qətiyyəni üstündən keçə bilmərsən. Dilin ağız boşluğundakı mövqeyini onun üçün zindana təşbeh edən şair sanki oxucuya xəbərdarlıq edir: bu zindanın vəzifəsi odur ki, dil aldığı hər informasiyanı ağına-bozuna baxmayıb səsləndirməkdən çəkənsin. Dil sahibi öz sözünün irəlisini – gerisini bilsin, «ağzına gələni» yetərinə götür-qoy etmədən danışmaqla özünü müşğüllərə salmasın...

«Töhfətül-İraqeyn»in «Paxılların məzəmməti» adlı 35-ci babında şair Şirvanşaha müraciətlə xahiş edir ki, onu

saraydan kənar etsin. Məhz bu əsərində o özünü bütün sənət aləmində məşhur edən «Xaqani» təxəllüsündən qətiyyətlə imtina edir:

*Xaqani yox, bir dəfə bilin ki, Xəlqaniyəm,
Xoşdur ki, yoxsulluqla olmuşam sirdaş, məhrəm.*

Bu beyt İsmayıl Soltanın tərcüməsidir. Məşhur şərqşünas alim və mütərcim professor Mubəriz Əlizadənin tərcüməsində isə sözü gedən beyt daha mükəmməl və ahəngdar səslənir:

*İstəmirəm adımı çağırılar Xaqani,
Mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm, Xəlqani!*

«Təhfətül-İraqeyn» Xaqani yaradıcılığının ən sənəballı və ən parlaq nümunəsidir. Bir sıra çox mühüm keyfiyyətlərinə görə əsəri öz dövrünün poetik ensiklopediyası adlandırmaq mümkündür. Həqiqətən də «Təhfətül-İraqeyn» Xaqaninin Kufə, Nəcəf, Məkkə, Mədinə, Şam, Mosul və digər Yaxın Şərq şəhərlərinə səfərlərini, həmin səfərlər çərçivəsindəki görüşlərindən canlı təəssüratlarını əks etdirən çox qiymətli, real tarixi-bədii təsvirlərlə zəngindir. Nəzərə alsaq ki, adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz bu coğrafi məntəqələrin bir qismi sadəcə əhalisi nisbətən çox olan yaşayış məskənləri deyil, həm də orta əsrlər müsəlman aləminin ən çox tanınmış dini, elmi, mədəni, ədəbi, sənətkarlıq mərkəzləri idilər, onda Xaqaninin xarici səfərlərdə özü və həmvətənləri üçün yeni və zəngin olan necə mənəvi bir mühitlə qaynayıb-qarıxdığı bir daha aydın görünər.

Bu səfərnamədə tərəvətli təsvir və ifadə vasitələri, orijinal bədii obrazlar nəzəri cəlb edir. Məsələn, maraqlıdır ki, Xaqani bütün kainata təmənnəsiz işıq və hərarət yayan əzəmətli, qüdrətli günəşi, bu müqayisəyə gəlməz keyfiyyətlərinə baxmayaraq, sorğu-suala tutur, onu başqa şairlərdə görmədiyimiz xəcil, üzükara bir vəziyyətdə təsvir edir. Günəşin ölçüyə-hesaba gəlməyən nəhəng imkanlarını qeyd edib onu yetərinə öydükdən sonra şair aftaba müraciətlə onun özündən-özünə tutarlı şikayətlər yağdırır, hətta adına və ləyaqətinə xələl gətirən bəzi nöqsanlarına görə onu ciddi surətdə ittiham edir. Həm də Xaqani öz ittihamnaməsini çox incə, lakin heç kəsin inkar edə bilməyəcəyi danılmaz həyat faktı əsasında təqdim edir:

*Günəş! Sən hər şeyə nüfuz edirsən,
Çox böyük, çox uca olsan da bəzən*

*Enirsən üstünə qara torpağın,
Ayağı altına hər bir alçağın.*

*Nəçin yar olursan axmaqlara sən?
Nəçin pay verirsən alçaqlara sən?*

Yalnız hüdudsuz istedad və poetik cəsarət sahibi olan sənətkarın belə bir bədii ittihamı irəli sürməyə iradəsi çata bilərdi. Məhz bu zəmində şair günəşi obyektiv olmamaqda qınayır, ayrı-ayrı fərdlərə, o cümlədən də bəzən Xaqaninin özünə ögey münasibət bəslədiyi üçün onu danlayırdı.

«Təhfətül-İraqeyn» əsərində XII əsrin və ondan

öncəki mərhələnin bir sıra böyük tarixi və elmi-bədii həqiqətləri öz parlaq inikasını tapmışdır. Lakin bu günün ədəbiyyatşünasları sözü gedən poemanın müəllifinin ruhuna bir də ona görə minnətdardır ki, şair burada şəxsən özünün həyatı, nəsil-nəcəbəti, ailəsi, doğmaları haqqında, uzaq-yaxın səfərləri zamanı görüşdüyü, məktublaşdığı ədəbi-tarixi simalar haqqında da geniş məlumat vermişdir. Nəzərə alsaq ki, XI-XII əsrlərin bir sıra görkəmli yaradıcı ziyalıları, o cümlədən Xaqaninin özü haqqında indiki anlamda sistemli sorğu məxəzləri, arxiv materialları və sənədlər, o cümlədən də, özəlliklə onların avtoqrafları bizə çatmayıb, onda bir daha aydın olar ki, bu qiymətli əsərdə öz əksini tapmış böyük həqiqətlərin, zəngin tarixi faktların, məktubların, bizim ağdaşlılar demiş, «qıxmıqı qızıldır».

Bir daha qeyd etmək vacibdir ki, bəzi hökmdarların adına ünvanladığı mədhnəmələr üçün Xaqani bu əsərində dərin peşimanlıq duyğuları yaşadığını acı-acı etiraf etmiş, bu cür əsərlər yazmaq sonralar tamam tərgitmişdi. Bununla belə, şairin yaradıcılığında mədhiyyələr geniş yer tutur. Əlbəttə, mədhiyyə özünəməxsus tələbləri olan bir qəlibdir və bu qəlibin içində bir qayda olaraq məmduhlər (mədhiyyənin həsr olunduğu simalar), hökmdarlar, onların nəsl-i-nəcəbəti, zərbi-dəsti, səxavəti və s. təriflənir. Lakin diqqətlə baxanda görmək çətin deyil ki, şairin bu qəbildən olan əsərləri də başdan-başə təriflərdən və öymələrdən ibarət deyil. Bu və ya digər şəri yazarkən ömrünün hansı mərhələsini yaşadığından asılı olmayaraq, Xaqani həmişə düz yol göstərməyə çalışmış, hökmdarlara nəsihət verməyi unutmamış, onları insafa, ədalətə çağırmış, bəd əməllərdən uzaq-

laşmağa dəvət etmişdir. İnsan talelərinin həll olunduğu çox məsul məqamlarda şair zəmanəsinin böyüklərinə hiss və duyğunu, şəxsi münasibətləri, casusların, xəbərçilərin böhtanlarını yox, faktları, ağı, insafı, vicdanı, düzlüyü rəhbər tutmağı tövsiyə etmiş, hakimləri istər fiziki, istərsə də mənəvi sərəxoşluqdan bilmərrə uzaqlaşmağa çağırmışdır.

Xaqaninin babası, atası, anası, əmisi, özü haqqında bir sıra mülahizələrini əsas götürüb onu qeyri-təvə-zökarlıqda günahlandırmaq qəbahət olardı. Bu böyük istedad «tərazinin gözünü əymədən», yeri gələndə öz nöqsanlarından da danışır, vaxtilə atdığı bu və ya digər xoşagəlməz addımı üçün özünü də kəskin tənqid edirdi. «Təhfətül-İraqeyn»də Cəmaləddin Musili ilə görüşündən bəhs edərkən şairin, mən deyərdim ki, yana-yana yazdığı bir etiraf, üzərindən yüzillər keçdiyinə baxmayaraq, bu gün böyük sənətkarın qədərşünas oxucularını da yandırır tökülür:

*Biri deyir: – Xaslar məclisinə get,
O birisi deyir: – Şahı tərif et!*

*Mənsə bir döşəmə üstə oturdum,
Nə irəli getdim, nə geri durdum.*

*Lakin möhtac qalib çörəyə, bəzən
Öydüm hər alçağın süfrəsini mən.*

*Bəzi məclislərdə çox utanmışam,
Qızıltək torpaqda tapdalanmışam...*

«Töhfətül-İraqeyn» Xaqaninin tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif çalar və yönlərdə yozulur. Bununla belə, onlar bir vacib məsələdə yekdildirlər ki, şair bəzi digər əsərlərində olduğu kimi burada da gah tarixi hadisələrə, gah da çağdaşı olan insanlara, onların konkret əməllərinə istinad etməklə yenə də zamanının ictimai eynlərini, gərđişı-dövrünün ədalətsizliklərini qamçılımış, yamanlamışdır:

*Dövlət nə qüdrətin, nə hünərindir,
Mənsəb də, sərvət də nakəslərindir.
Fələyin zatında qalmamış nişan
İgidlik, sədaqət və adamlıqdan!*

Əsil insanları xəcalətə batıran əxlaqi eynəcərliklər, var-dövlətə, pula-qızıla əsaslanan münasibətlər bu təkrarsız lirik poemada da şairin usanmaq bilmədən ifşa etdiyi ictimai qəbahətlərdir.

Elə buna görə də Xaqaninin Azərbaycanda ilk peşəkar tədqiqatçısı və tərcüməçisi M.Sultanov onun yaradıcılığını öyrənib şərh edərkən bir məsələdə xüsusilə diqqətli olmağı məsləhət görürdü. O haqlı olaraq bu fikirdə idi ki, Şirvanşah Mənuçehrın saray şairi olaraq ona mədhlər yazan gənc Xaqani ilə saraydakı cinayətləri ifşa edən təcrübəli sənətkar Xaqani arasındakı fərqi nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Şairin zəngin, mürəkkəb, bəzən də ziddiyyətli poetik irsini olduğu kimi öyrənib təhlil etmək lazımdır. Məhz belə olduqda görmək mümkündür ki, Xaqani həqiqətən də zamanının yüksək istedadlı qabaqcıl sənətkarı kimi bir sıra qəsidə, qəzəl, qitə və rübai

və mərsiyələrində zülmə, haqsızlığa kəsgin etiraz edən cəsarətli şairdir. O, zülmkar şahların piyaləsindəki şərabın insan qanı, süfrəsindəki kababın isə rəiyyətin ciyəri olduğunu hiss etdikdə istibdad ocağı olan saraydan uzaqlaşmağa çox ciddi səylər göstərmişdir. Bir zamanlar mədh etdiyi şahları sonralar nifrət duyğusu ilə həcv etmiş, xalqın dərdinə yanmış, məhrumiyyət, həbs və işgəncələrə məruz qalmışdır.

«Mədain xərabələri» Xaqaninin müxtəlif dillərə dönə-dönə tərcümə olunmuş ən populyar, dərin məzmunlu qəsidələrindən biridir. Bu əsərdə şair bizi inandırır ki, əsrlər boyu bir çox dövlətlərə meydan oxumuş bir səltənətin möhtəşəm saraylarının xərabələri təkcə hökmdarlar üçün deyil, hər bir insan üçün də ibrət dərsi olmalıdır. Bir neçə il öncə prof. Qəzənfər Paşayev, prof. İsrail İsrailov, işıqlı xatirələri bizim üçün həmişə əziz olan mərhum İraq alimi Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlu, şair, araşdırıcı, telejurnalist mərhum Ağalar Mirzə ilə birlikdə o tarixi yerləri, Mədain xərabələrini ziyarət edərkən Xaqani qəsidəsindən xalq şairi M.Rahimin tərcüməsində hələ orta məktəb şagirdləri ikən yadımızda saxladığımızı ayrı-ayrı beyləri vird edirdik:

*Diqqətlə bax, ey könül, qarşıdakı bu eyvan
Aiyneyi-ibrətdir, öyrən onu, dərk et, qan!*

*Der: sən biz idin, biz sən, torpaq olacaq hər şey,
Gəz üstümüzü, ağla, göz yaşı axıt bir an...*

Yadıma düşür ki, həmin İran-İraq səfərimizin ən gənc iştirakçısı, Qəzənfər müəllimin istedadlı oğlu, o zaman 8-ci sinifdə təhsil alan Murad böyüklərin susduğunu görüb özünün dərsliyindən öyrəndiyi həmin şeiri ədəblə, tələsmədən, əsərin ruhuna uyğun həzin bir ahənglə başdan-ayağa əzbər söylədi. Hamımız mütəəssir olduq...

Beləliklə də ədəbiyyatımızın nadir incilərindən biri kimi beləcə çox geniş yayılmış bu əsər güclü bədii təsvir və ifadə vasitələri, o cümlədən də bəzən insanın tüklərini ürpdən kontrastlar-təzadlar əsasında yazılmışdır. Sahibləri bir zaman bütün ətraf ölkələrə amirlik etmiş bu müəzzəm sarayın indisi (yəni XII əsrdə) Xaqaninin üzbəüz dayandığı çox pərişan görkəmi, şən, gümrah, şıdırgı musiqi əvəzinə yarımçıq sütunlarından eşidilən bayquş səsi məhz belə təsir bağışlayır, onlara baxanda vaxtilə zorla, güclə qəhr olunmuş məzlumların ah-naləsini dinləmiş kimi olursan. Bu qəsidədə şair Şərq tarixinin ən gürultulu və zəngin hökmdar sülalələrindən Sasanilərə məxsus möhtəşəm «Taqi-Kəsra» sarayının qalıqlarının təmsalında təcavüz, zülm, əsarət nəticəsində ucaldırılan, palçıq məzlumların göz yaşları ilə yoğurulan xanımınların, onların mənsub olduğu səltənətlərin hökmən yerlə yeksan olacağını son dərəcə təsirli bədii dillə, cazibədar poetik vasitələrlə təsvir etmişdir.

«Mədəin xərabələri»ndə əksini tapmış hər bir təsirli epizod, tarixi hadisə dərin elmi ümumiləşdirmə ilə yekunlaşdırılır. Təkcə elə bu beytin mahiyyətini şərh etmək üçün təbiətşünas alim yəqin ki, saatlarla davam edə biləcək əsəsləndirmə və şərhlər verə bilər:

*Bil, günəşdir məharətli kimyagər bu dünyada,
Salma başqa kimyaları, iksirləri sən yada!*

Ustad sənətkarın müraciət etdiyi bütün şeir şəkillərində yədi-beyzası olduğunu hamı etiraf edir. Onun «Həbsiyyə» silsiləsindən yazdığı nümunələrdən birində çox maraqlı bir mənzərə təsvir olunur.

*Hər səhər qalxar göyə ah ilə əfqanım mənim,
Qər q olar qanda şəfəqtək çeşmi-giryanım mənim.*

*Boynuma Zöhhak ilanı saldı ahəngər bu gün,
Çün Firidun xəznəsidir aqlı-ürfanım mənim,*

*Oxşayar kündə ayağında dəyirman daşına;
Qanlı göz yaşımı işlər bu dəyirmanım mənim...*

Görmək çətin deyil ki, bu çox ürəkğöynədən, real, canlı mənzərənin mərkəzində şairin özünün, ağır zülmə məruz qaldığına baxmayaraq, vüqarını itirməyən obrazı təcəssüm edir. Nizami muzeyinin ekspozisiyasında bu şeirin oyatdığı təəssürat əsasında Azərbaycanın Xalq rəssamı Böyükəğa Mirzəzadənin çəkdiyi əla bir kompozisiya nümayiş etdirilir. Mən orada çalışdığım uzun illər ərzində döənə-döənə şahidi olmuşam ki, tamaşaçılar qanqaralığı aşılaman bu sərt məzmunlu əsərin önündə həmişə ayaq saxlayır, dahi şairin sənətkar vüqarı və iradəsi qarşısında ehtiramla başlarını əyirlər.

Möhtərəm oxucu! Gəlin biz də dahi sənətkar, böyük insan, Yaxın Şərqin ilk İntibah carçılarından olan Xa-

qani Şirvaninin məhz bu vüqarlı, əzəmətli, iradəli obrazı qarşısında başımızı əyməklə, bir daha onun ölməz yaradıcılığına öz qədirşünas münasibətimizi bildirək.

Qəzəl, qəsidə və rübailərin, «Təhfətül-İraqeyn»in ayrı-ayrı hissələrinin Azərbaycan dilində uğurla səslənməsi, yəni onların adekvat tərcüməsi üzərində müxtəlif illərdə Əliqə Vahid, Məmməd Rahim, Mirvarid Dillbazi, Mübariz Əlizadə, Ənvər Əlibəyli, Mirmehdi Seyidzadə, Xəlil Rza, Hüseyn Arif, Məmmədəğa Soltan, Abbasəli Sarovlu, Ələkbər Ziyatay, İsmayıl Soltan, Əbülfəz Hüseyni, Tələt Əyyubov və digər tanınmış sənətkarlarımız böyük yaradıcılıq əməyi sərf etmişlər. İndi Xaqaninin əsərlərinin demək olar ki, əksəriyyəti dilimizə tərcümə edilmişdir. Onların arasında əla tərcümələr az deyil. Lakin təəssüf ki, fikir və məna etibarilə əslinə müvafiq işlənsə də bədii cəhətdən yüksək səviyyədə olmayan bəzi tərcümələr də var. Şübhə yoxdur ki, bu iş gələcəkdə də davam etdiriləcək və Əfzələddin Xaqaninin əsərlərinin Azərbaycan dilində yeni, tam və mükəmməl külliyyatı hazırlanıb nəşr olunacaqdır.

SEYİD ƏLİ İMADƏDDİN NƏSİMİ ŞİRVANİ (1369 - 1417)

Böyük şair və mütəfəkkir İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində anadilli fəlsəfi poeziyanın əsasını qoyan məhəbbət, gözəllik və əqidə nəğməkarı kimi şöhrət tapmışdır. Onun ağıl-hikmət örnəyi olan incə ruhlu, kamil şeirləri insana, həyata, dünyaya tərəvətli fərdi münasibətin parlaq bədii ifadəsidir, insanın mənəvi ucalığı haqqında mükəmməl himnlərdir («Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»). Hürufi görüşlərinin yorulmaz təmsilçisi olan mübariz şair öz əqidəsinin qurbanı olmuş, diri ikən onun dərisini soymuşlar.

Humanitar elmlərdə dəbdə olan belə bir ifadə var: orta əsrlər zülməti. Əslində bu, rəmzi anlayış olub, insanların şüuruna çökmüş mistika, xürafat və cəhaləti əks etdirir. Bu zülmət insanın özünü görməsinə, öz yüksək missiyasını, öz qəlbinin işığını, intellektini qiymətləndirməsinə mane olurdu. Bu zülmətdən sui-istifadə edən kəmfürsətlər isə yaranışın əşrafı olan insanı hər

cür təhqirə və təzyiqə məruz qoyur, onu alçaldırdılar. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə Xaqani, Nizami kimi böyük humanist sənətkarlar insanın insan tərəfindən alçaldılmasına qarşı çıxaraq etiraz səslərini qaldırmışlar. Onların mütərəqqi ənənəsini doğma dildə davam etdirən ən böyük mütəfəkkir şair isə Seyid Əli İmadəddin Nəsimi oldu. Məğrur şəxsiyyət, nadir istedadlı şair Nəsimi insan şəxsiyyətinin alçaldılması ilə heç cür barışa bilmir, bütün varlığı ilə bu ədalətsizliyə kəskin etiraz edir. İnsana bu dünyadakı mövqeyinə uyğun, layiqincə qiymət vermək üçün onu ən ali məqamla – yaradanla müqayisə etmək lazım idi və Nəsimi bu cəsarətli addımı atdı.

Yüz illər boyu haqq və ədalət axtarışlarında müəyyən qədər naümid qalmış bəzi sələflərindən fərqli olaraq Nəsimi haqqı tapmağını beləcə bəyan etdi:

*Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm,
Bulmuşam həqqi, ənalhəq söylərəm!*

Ancaq Nəsimi kamil insanla cahil insanı fərqləndirirdi. Şairin fikrincə, yalnız kamil insan, yəni şərdən, xə-bislikdən, pislilikdən, heyvani instiktlərdən təmizlənmiş insan uca mərtəbəyə qalxa, əsl şəxsiyyət sayıla bilər. Belə olmayan təqdirdə şəkilcə insan olanın heyvandan, şə-r qüvvədən, Nəsiminin özünün dediyi kimi, divdən heç bir fərqi yoxdur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» kimi folklor şədevrinin ən azı 1300 illik tarixini nəzərə almasaq, İzzəddin Həsənoğlu və Qazi Bühranəddin kimi şairlərimizin ardınca məhz Nəsimi Azərbaycan dilinin şeir-sənət, poeziya dilinə çevrilməsində, indiki şirinliyə gəlib çatmasında müstəsna

xidmət göstərmişdir. Bu baxımdan onu Xətai və Füzuli kimi böyük sənətkarların müəllimi, ustadı saymaq olar. Nəsiminin öz dövrünün poeziyasında ana dilinin axar-baxarı, gözəlliyi, rəvanlığı baxımından tayı-bərabəri, bənzəri yoxdur.

Nəsimini bizə yaxınlaşdıran, onu orta yüzilliklər zülmətindən sıyrıb çağdaşlarımızla doğmalaşdıran cə-hətlərdən biri də böyük Azərbaycan şairinin qlobal düşüncə tərz, mübarizliyi, həm fiziki, həm də mənəvi azadlığın yorulmaz tərənnümçüsü olmasıdır. Şairə görə, insan hər hansı formal tələblərə tabe olmaq, onlara əməl etməklə yox, daxilən özünü təmizləmək, mənən kamil-ləşmək yolu ilə haqqa yaxınlaşa bilər. İnsanın kamilliyə qovuşmaq yolu isə paklıqdan, gözəllikdən, məhəbbətdən keçir. Buna görədir ki, Nəsimi şeirinin lirik qəhrəmanı həm zahirən, həm də daxilən gözəl, tanrı mərtəbəsinə layiq bir insandır.

*Üzün bərgi güli-tərdir, güli-tər,
Boyun sərvə sənubərdir, sənubər.*

*Dimağım buyi-zülfündən dəmadəm
Müəttərdir, müəttərdir, müəttər.*

1369-cu ildə böyük şeir-sənət ocaqlarından olan qədim Şirvan topağında doğulmuş Seyid İmadəddin Nə-simi mədəninə sığmayan bir xəzinə kimi Bakıdan baş-layaraq bütün Yaxın Şərqi dolaşmış, 1417-ci ildə Hələb şəhərində faciəli surətdə dünyasını dəyişmişdir. Cismani ölümü ilə o, öz əbədi həyatına qovuşmuşdur.

Hörmətli oxucu! Nəsimi haqqında bu məlumatı, sizin

*üçün daha maraqlı olsun deyə, adət etdiyimiz məqalə
janrında yox, onun uyuduğu Suriya torpağını ziyarətinin
unudulmaz təəssüratlarından notlar şəklində təqdim edirəm.*

I

Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 640 illik yubileyi ərafəsində, 2008-ci ilin noyabr ayının ortalarında ölkəmizin elm və mədəniyyət adamlarının yeddi nəfərlik nümayəndə heyəti, bu səfirləri yazanın rəhbərliyi altında Suriya Ərəb Respublikasına getmiş, Hələb şəhərində ulu sənətkarın qəbrini ziyarət etmiş, Nəsimi yaradıcılığına həsr olunan beynəlxalq elmi konfransda məruzələr etmiş, həm Hələbdə, həm də ölkənin paytaxtı Dəməşq şəhərində (Şamda) bir sıra maraqlı görüşlər keçirmişdir. Yoldaşlarımız arasında AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, akademiyanın müxbir üzvü, f.e.d., professor Teymur Kərimli, həmin institutun baş elmi işçisi, f.e.d., professor Qəzənfər Paşayev, Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi, f.e.n. Səadət xanım Şıxıyeva, Mədəniyyət və Turizm nazirliyinin təmsilçisi, şöbə müdiri şərqsünas Fikrət Babayev, Mədəniyyət abidələrinin qorunması, tədqiq və bərpası şöbəsinin müdiri, memar Rüstəm Muxtarov, Mədəni irs şöbəsinin Bərpalayihələndirmə və ekspertiza bölməsinin rəhbəri Telman Kərimli var idilər.

Hələbdə bizi Azərbaycan Respublikasının Suriya-dakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Mahir Əliyev və səfirliyin əməkdaşları qarşıladılar. Onlar ölkədə keçirilən bütün görüşlərin təşkilatçısı və iştirakçısı kimi çox səmə-

rəli fəaliyyət göstərdilər.

Burada məsələnin kökünə gedib çox mühüm bir mətləbi oxuculara çatdırmağa mənəvi ehtiyac duyuram. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev dost ölkəyə yeni təyin etdiyi səfirimizə öz məsləhət və tövsiyələrini verərkən ona tapşırıbmış ki, Suriyada işə başladığı ilk çağlarda Hələb şəhərinə gedib Nəsiminin qərib məzarını ziyarət etsin, şairin qəbrinin üstünün götürülməsi, məqbərəsinin sahmana salınması, memorialının yerləşdiyi küçədə onun abidəsinin ucaldılması və s. barədə hakimiyyət orqanları ilə danışsın, bu sahədə bizim mütəxəssislərin öz suriyalı həmkarları ilə birgə iş aparması barədə məsələ qaldırsın, Azərbaycan hökumətinin bu işlərlə əlaqədar lazımi maliyyə vəsaiti ayırmağa hazır olduğunu bildirsin.

Poeziyamızın korifeylərindən birinin xatirə anşanblına prezidentin göstərdiyi bu qayğı ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin xatirəsinə, mədəniyyətimizin tarixinə münasibətdə çox gözəl nəticələr vermiş siyasətinin yeni şəraitdə uğurlu davamıdır. Möhtəşəm «Kitabi-Dədə Qorqud – 1300», «Füzuli – 500» yubileyləri, Hüseyn Cavidin nəşinin Sibir-dən gətirilib doğulduğu Naxçıvan torpağına tapşırılması, qəbri üzərində təkrarsız gözəlliyə malik unikal bir məbəd ucaldılması və digər əlamətdar tədbirlər ədəbiyyatımızı sevənlərin, bütün Azərbaycan xalqının yaxşı yadındıdır.

Beləliklə də səfir çalışdığı ölkədə ilkin tanışlıq və araşdırmalardan, dost ölkənin prezidentinin razılığını alandan sonra Azərbaycanın Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və AMEA-nın rəhbərliyi ilə, digər uyarlı qurumlarla, eləcə də Suriya tərəfin bu problemlə əlaqədar

olan idarələri ilə işgüzar əlaqələr yaradıb prezidentimizin tapşırığının icrası üçün konkret əməli fəaliyyətə başlamışdır. Bakıda qərara alınmışdır ki, başlangıç üçün Hələbdə Nəsiminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş Azərbaycan-Suriya beynəlxalq elmi konfransı keçirmək, şairin adını daşıyan kompleksdə bərpa və yenidənqurma işlərini yoluna qoymaq üçün dost ölkəyə yuxarıda qeyd olunmuş tərkibdə nümayəndə heyəti göndərsin.

ŞƏHİD ŞAİRİN QƏRİB MƏZARI ÖNÜNDƏ

Hələbə çatandan sonra üz tutduğumuz ilk yer Nəsiminin memorialı oldu. ...Həyəcanımızı çətinliklə boğuruq. Oxucular bilir ki, Azərbaycan klassik şeirinin möcüzəsi kimi şərafləndirilən İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxıda doğulmuş, 1417-ci ildə bəzi mürtəce din xadimlərinin fitvası, o zaman Hələb şəhərinin də tabe olduğu Misirin sultanı İbn Müəyyədin fərmanı ilə dinsizlikdə günahlandırılaraq vəhşicəsinə boynu vurulmuş, dərisi soyulmuş, cəsədi çərmixə çəkilmişdir. Bəzi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, eləcə də Suriyada geniş yayılmış rəvayətlərə görə, Nəsimi şəhərin ən qədim tarixi abidəsi olub yer səthindən təqribən 500 metr hündürlükdə, dağ başında tikilmiş məşhur Hələb qalasında mühakimə və edam edilmiş, nəşi qala qapılarından çıxarılıb həqarətlə bayıra atılmışdır ki, onun taleyi başqalarına da görk olsun... Yaxın qohumları, əqida və sənət dostları, şeirsevənlər mərhumu adı çəkilən qalanın qapılarının qabağından götürüb mövcud qaydalar əsasında təqribən üç yüz metr aralı, indiki Nəsimi kompleksinin olduğu ərazidə dəfn etmişlər.

... Üzərində «Həzrət Nəsimi» sözləri yazılmış qapıdan həyatə giririk, sola dönür, kiçik məsciddə namazını bitirib qalxan möminlərlə görüşürük. Azərbaycandan gəldiyimizi eşidən kimi onların gözləri gülümsəyir, şairin doğma yurdu Şirvan, ümumiyyətlə Azərbaycan haqqında suallar verirlər, onun həyatının ayrı-ayrı məqamları, özəlliklə Hələb illəri haqqında söhbət açır, şairin insanı bu gün də dəhşətə gətirən faciəsini yada salır, bu şəhərdə onun xatirəsinə böyük ehtiram göstərildiyindən, Nəsimi ocağının mötəbər ziyarət yeri olduğundan danışirlər. Məsciddən çıxıb, onun sol tərəfindəki ailə məzarlığında dəfn edilən, əksəriyyəti Nəsimilər nəslinə məxsus olan 20-yə yaxın qəbrin yanından ehtiramla keçib məqbərəyə daxil olururuq.

Məqbərənin baş tərəfində təqribən bir metr qalınlığında hörülüb üstü yaşıl qumaşla örtülmüş qəbrə yaxınlaşıırıq. İzah edə bilmədiyim çox qərībə duyğular yaşayır, həyəcanlı hallar keçirirəm. Bir an elə bilirəm ki, atam Əhməd Molla Nəbi oğlunun itgin düşmüş məzari önündəyəm. (Mən 1937-ci qurbanlarından olan atamın itgin məzarını görməmişəm). Tək mənim yox, hamımızın mənəvi atamız olan Nəsiminin ruhuna fatihə oxuyuram. Azərbaycandan gələnlər də, bizi müşayiət edənlər də əllərini yuxarı qaldırıb vird edirlər. Şairin baş daşına əylilib onu öpürəm. Hamının gözləri yaşarmışdır. Səadət xanımın xəfif hıçqırığını eşidirəm... Nəsimi sənduqəsinin qiblə tərəfindəki hamar səthi üzərində iri, qara hərflərlə ərəbcə bu sözlər yazılmışdır:

«Bu, şəhid bənda, böyük sufi, arif, Allahın dostu Seyx Əli İmadəddin Nəsiminin məzarıdır. Allah ona rəhmət etsin... Qəbri müqəddəs olsun». Şairin edam olunduğu tarix isə Nəsimi təhkiyəsinin divarındakı lövhədə dəqiq göstə-

rilmişdir: «Burada 820 hicri – 1417 miladi ilində İmadəddin Nəsimi dəfn olunubdur».

Sonuncu rəqəm Nəsimidən bəhs edən bütün əlimizə çatmış mənbələrdəki edam tarixi ilə eynidir. Səfərimiz zamanı bizə bağışlanmış «Hələb yaqutu İmadəddin Nəsimi (771-820): həyatı, poeziyası və fəlsəfi fikirləri» kitabında göstərilən tarixlə də üst-üstə düşür. Kitabın müəllifi ərəb alimi Əbdülfəttah Rəvvas Qələcidir. Bu əsəri ərəb ölkələrində böyük Azərbaycan şairi haqqında nəşr olunmuş ilk elmi əsər hesab etmək olar. Burada Nəsiminin yaşadığı dövrün tarixi icmalı, şairin həyatı, təsirləndiyi qaynaqlar, qəzəllərinin əsas mövzusu, Nəsimi və hurifiliyə dəvət, Nəsimi şeirində insan kimi problemlərdən bəhs edilir. Əsərin yazılmasında Azərbaycanda Nəsimi haqqında nəşr edilmiş kitabların aşkar təsiri hiss olunur. Müəllif qeyd edir ki, Nəsiminin vətəni Azərbaycandır və orada onun irsi layiqincə qiymətləndirilir.

Nəsiminin qəzəllərini şərh edərkən ərəb alimi iki məsələnin üstündə ayrıca dayanır. Yaxın və Orta Şərq regionunda o zamankı ictimai, siyasi və mədəni durum, Nəsimi şəxsiyyətinin mürəkkəbliyi və zənginliyi. Kitabın «Əlavə» bölməsində Nəsiminin qəzəl, məsnəvi və rübailərindən nümunələrin ərəb dilinə tərcüməsi verilmişdir.

Deyildiyi kimi, Nəsimi memorialı şəhərin bütün məhəllələrindən aşkar görünən qədim və nəhəng Hələb qalasının bərqərar olduğu dağın ətəyindədir. Suriyaya gələn bütün qonaqlar ölkənin turist marşrutunda özünə yer almış bu qalanı görməyə tələsirlər.

Yaxın Şərq mədəniyyəti, Azərbaycan poeziyası və Nəsiminin müdhiş taleyi ilə maraqlananlar qalanın aşağısında, onun qərar tutduğu dağ yamacından bir müasir yol enində məsafədə yerləşmiş Nəsimi aramgahına da gəlir. Şairin sənəti və fəci taleyi barədə məlumat alır, qəbri üstünə çiçək qoyur, ehtiram əlaməti olaraq sükutla başlarını əyirlər. Bələdçi kitablarında (göstəricilərdə) «Həzrət Nəsimi turbəsi» kimi qeyd olunan bu kompleks «Nəsimi caddəsi»ndədir. Şairin qəbrinin 20-25 addım-lığında tikilmiş məscidlə Nəsimi türbəsinin arasındakı kiçik bir sahədə şairin nəsil şəcərəsindən olan qohumları uyuyurlar.

NƏSİMİ OBRAZININ PROTOTİPI

Ziyarət vaxtı bizim bələdçimiz şairin nəslinin davamçılarından Məhəmməd Məmduh oğlu Nəsiminin özü oldu. Səfirimizin bizimlə tanış etdiyi 35 yaşlı Məhəmmədi ilk dəfə görəndə qərribə anlar yaşadım: bu ki, bizim üçün əziz olan məşhur «Nəsimi» portretinin canlı prototipidir! Böyük xalq rəssamımız, akademik Mikayıl Abdullayev portret üzərində işlərkən bəlkə də o zaman hələ heç dünyaya gəlməmiş bu Məhəmməd Nəsimini görməyib axı?!

Möhtərəm oxucular bilirlər ki, Xaqani və Nizamidən tutmuş, Vəqifə qədər Azərbaycan şairlərinin heç birinin sağlığında çəkilmiş portreti olmamışdır (Şah İsmayıl Xətəinin italyan rəssamı tərəfindən çəkilmiş portreti istisnadır). Bu nəsil şairlərinin bədii obrazını yaradarkən XX əsrin görkəmli Azərbaycan rəssamları onların həyat və ya-

radicılıqlarını, yaşadıqları dövrün tarixini, cəmiyyətin adət-ənənəsini, etnoqrafiyasını, o zaman dəbdə olan libasları və s. dərindən öyrənmişlər. Sənətkarın xasiyyət və xarakterini, daxili dünyasını, hiss və duyğular aləmini əks etdirmək üçün ən mötəbər mənbə isə, əlbəttə, həmin şairlərin şeir və poemalarıdır. Bütün bunlarla əlaqədar apardığı çox ciddi araşdırma və təhlillərdən sonra öz yaradıcılığına qarşı tələbkər olan böyük rəssamımız Nəsiminin indi bütün dünyada qəbul edilmiş ecəzkar portretini çəkib meydana qoymuşdur (Bu əsərin surətini beynəlxalq elmi konfransda nümayiş etdirildikdən sonra səfirimiz ev sahiblərinə hədiyyə etdi). Məni heyratə salan isə bu oldu ki, şairimizin portretində öz əksini tapan obrazın işıqlı çöhrəsi, vüqar və iradəsi, ağıllı gözləri, mütəfəkkir və şairanə pozası az qala yüzdə-yüz **Məhəmməd Məmduh oğlu Nəsimi** idi ki, ədəbiyyatımızın gözəl bilicilərindən olan Mikayıl Abdullayevin çəkdiyi kamil şəkildən bizə baxırdı. Mən şəcərə davamçılarının neçə nəsilədən sonra öz ulu babalarının əsas əlamət və keyfiyyətini az qala eynilə təcəssüm etdirdikləri barədə gen nəzəriyyəsinə deyilənləri təkrar etmək fikrində deyiləm. Amma həqiqət bütün parlaqlığı ilə gözümün önündə canlanırdı. «Nəsimi» portretindəki şair və filosof obrazı ilə müasirimiz olan **Məhəmməd Məmduh oğlu Nəsimi** arasındakı identikliyə heç bir söz ola bilməzdi!

VALİNİN GÖRÜŞÜNDƏ

Hələb mahalının valisi **Tamir əl-Həcc**i üz-gözündən, davranışından ziyahlıq yağan çevik bir kişidir. Azərbaycan

canlı qonaqları məmnuniyyətlə qəbul edib səfərimizin məqsədindən xəbərdar olduğunu bildirdi və dedi ki, özü və tabeliyində olan uyarlı strukturlar Nəsimi memorialının abadlaşdırılması ilə əlaqədar bütün tədbirlərdə yaxından iştirak edib bu işə hər cür kömək etməyə hazırdırlar. Özəliklə Nəsimi küçəsi ilə Nəsimi ziyarətgahına gedərkən yolun sağ tərəfində qalan təqribən 1.000 kvadrat metrlik ərazidə bəzi köhnə, birmərtəbəli evlərin sökülməsi hesabına «hər iki xalqın böyük şairi»nin memorialını genişləndirmək ideyasına rəğbət bəslədiyini bildirməsi valini bizə çox doğmalaşdırdı. Həmin mənzillərin sakinlərinin yaxındakı digər mənzillərə köçürüləcəyini, yaxud onlara uyarlı kompensasiya veriləcəyini vali xüsusi vurğuladı.

Genişləndirilmə nəticəsində əldə edilən sahədə yaxın gələcəkdə öz zahiri əlamətləri ilə şairin təkyəsi ilə səsləşən gözəl bir «Azərbaycan mədəniyyət mərkəzi» ucaltmaq təşəbbüsünü də vali razılıq duyğusu ilə təqdir etdi. O xoşhallıqla etiraf etdi ki, bu deyilənlərin həyata keçirilməsi Hələbin beynəlxalq turizm potensialını daha da qüvvətləndirəcəkdir. Bütün bunlar bir də ona görə bizi inandırır və təmin etdi ki, qədim Hələbin bərpası komissiyasının sədri məhz vali Tamir əl-Həcc cənablarının özüdür. Belə haqlı bir mülahizə də vurğulandı ki, Nəsimi memorialı YUNESKO-nun qorunması çox vacib olan qədim tarixi abidələr siyahısına daxil edildiyi üçün onun genişləndirilməsi, təmiri, bərpası qərargahı Parisdə yerləşən həmin beynəlxalq qurumla razılaşdırılmalıdır (Bu səfər günlərində ziyarət etdiyimiz məşhur Əməvilər məscidi təmir ediləndə də məhz belə olmuşdur). Cənab Tamir əl-Həcc iftixar duyğusu ilə bildirdi ki, onun doğma şəhəri

2008-ci il üçün islam mədəniyyəti mərkəzi elan olunub. Biz, Azərbaycan nümayəndələri də fəxrli dedik ki, paytaxtımız Bakı da 2009-cu il üçün islam mədəniyyəti mərkəzi elan edilməlidir.

Vali dedi ki, Suriya, özəlliklə də onun Hələb şəhəri müxtəlif xalqlara məxsus mədəniyyətlərin kəsişdiyi, görkəmli din, ədəbiyyat və elm xadimlərinin yaşadığı, təhsil aldığı regiondur. Onlardan bu diyarda parlaq tarixi izlər qalır. Azərbaycan xalqının böyük şair övladı Nəsimi də bu böyük simaların ən görkəmlilərindən biridir. «Nəsiminin xatirəsinə göstərdiyiniz qayğı, həmin qayğının mühüm təzahürlərindən olan bu səfəriniz üçün sizə minnətdaram. Ölkənin bu məsələyə yüksək səviyyədə önəm verməsi Suriya və Azərbaycan xalqları arasındakı dostluğun daha da inkişaf etdirilməsinə sanballı töhfə olacaqdır».

Əlavə etdim ki, vali başda olmaqla Hələbin hörmətli təmsilçiləri, eləcə də bizim səfirimiz, alimlərimiz və mədəniyyət xadimlərimiz, Azərbaycandan gələn nümayəndələr sırası əsgərlərlik; baş komandanlarımız olan möhtərəm prezidentlərimizə minnətdarlıq ki, ürayimizdən xəbər verən belə nəcib bir missiyanı bizə etibar etmişlər. Hər iki tərəfdən olan icraçıların müxtəlif səviyyələrdə ilk görüşləri sübut edir ki, bu missiya axıradək beləcə qarşılıqlı anlaşma və əzmkarlıqla həyata keçiriləcəkdir. Biz Azərbaycan nümayəndələri ev sahiblərinin qənaətilə tam razıyıq ki, Nəsimi həm Azərbaycanın, həm də Suriyanın doğma övlədidir.

Hər iki ölkənin memar və mühəndislərindən ibarət işçi komissiyanın ilk iclasında biz də iştirak etdik. Ev

sahibləri bu görüşə müəyyən hazırlıq görüb gəlmişdilər. Onların əlində Nəsimi küçəsinin və ona bitişik ərazilərin böyük yazı masasının üstü ölçülərində hazırladıqları mükəmməl bir xəritə-plan vardı. Orada özəlliklə şairin adı ilə şəraflənən obyektlərin hamısı (Nəsimi caddəsi, Nəsimi məscidi, şairin məqbərəsi və s.) özünün aşkar inikasını tapmış, bəzi divarlarda əmələ gəlmiş çatlar, küçənin genişləndirilməsi üçün sökülməsi nəzərdə tutulan obyektlər də qeyd olunmuşdu. Müzakirələr zamanı görkəmli və təcrübəli mütəxəssis, Heydər Əliyev fondunun paytaxtımızda ucaldılıb orijinal üslubda işlənmiş gözəl binasının memarı Rüstəm Muxtarov və onun həmkarı mühəndis Telman Kərimli əvvəlcədən obyektə yaxından tanış olduqları üçün öz əsaslandırılmış konkret təkliflərini irəli sürdülər.

Qarşılıqlı anlaşma və məqsədyönlü ünsiyyət şəraitində qərara alındı ki, tərəfləri təmsil edən memar və mühəndislər birlikdə bir daha obyektə gedib yaxın gələcəkdə görülməsi nəzərdə tutulan yenidənqurma, genişləndirmə, təmir, bərkitmə və abadlaşdırma işlərinə dair konkret razılığa gəlib protokol imzalasınlar, yaxın vaxtlarda hasilə gətirəcəkləri layihəni hər iki ölkənin rəhbərliyinə təqdim etsinlər, genişləndirmə zamanı əldə edilən sahə hesabına Nəsimi küçəsinin girişində əmələ gələn meydanda şairin şərafinə abidə ucaldılsın. İşgüzar çıxışlardan aşkarca görünürdü ki, hər iki tərəf bu unikal obyektin ümumi üslubuna, qədimlik aurasına xələl gətirmədən, həm də YUNESKO-nun dünya mədəniyyəti tarixi abidələri sırasında öz layiqli yerini tutmuş kompleksin mahiyyətinə toxunmadan onu abadlaşdırmaq və gözəlləşdirmək məsələsində yekdil və həmrəydirlər.

BEYNƏLXALQ KONFRANSDA DİNLƏDİKLƏRİMİZ VƏ DEDİKLƏRİMİZ

İki günlük Beynəlxalq Nəsimi forumu Hələb Mədəniyyət idarəsinin akt salonunda öz işinə başladı. Bu qurumun rəhbəri *professor Məhəmməd Qəttan*, valinin mədəniyyət məsələləri üzrə müşaviri *Məhəmməd Kaccəh*, səfir *Mahir Əliyev* tədbirin iştirakçılarını salamladılar, konfransın işinə uğurlar arzuladılar. Birinci məruzə üçün söz bu satirlərin müəllifinə verildi. «Azərbaycan şeirinin Nəsimi möcüzəsi» mövzusunda məruzəmə belə başladım:

- Biz, Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin təmsilçiləri, uzun illər boyu həsrəti çəkilən bir vüsala çatdığımız üçün bu gün çox xoşbəxtik. Öz təkrarsız əsərləri ilə milli mədəniyyətimizin ayrılmaz bir parçası olan dahi şair Seyid Əli İmadəddin Nəsiminin uyuduğu şəhərə gəlib onun nəsil və oxucu şəcərəsinin şanlı davamçıları olan sizlərlə görüşmək imkanı əldə etdiyimiz üçün dost Suriya dövlətinə, Dəməşqdən sonra ölkənin ən böyük inzibati, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi olan Hələbin valiliyinə və Nəsimi aramgahının qoruyucularına ürəkdən minnətdarıq!

Sonra dedim ki, 1369-cu ildə Bakının 115 kilometrliyindəki qədim Şamaxı şəhərində doğulmuş Nəsimi, burada sadə zəhmət adamları, sənətkar və ziyalılar mühitində yetişmiş, xalq həyatını dərinləndirən öyrənmiş, Şirvanda geniş yayılan müdrik el deyimlərinə, Azərbaycan folkloru nümunələrinə ömürlük bağlanmışdı. Əsərləri

sübut edir ki, o zamanın görkəmli müdərrişlərindən öz doğma ana dilində, eləcə də ərəb və fars dillərində mükəmməl təhsil alan istedadlı gənc bu üç dildə əlinə keçən bütün klassik ədəbi və elmi irsi oxuyub öyrənmiş, özəlliklə də Qurani-Kərimi və peyğəmbər hədislərini dərinləndirən mənimsəmişdi. Allahın güclü poetik istedad əta etdiyi Nəsimi o vaxt dəbdə olan saray ədəbiyyatından fərqli mövzularda, həm də yeni tərzdə şeirlər yazırdı. O öz əsərlərində ilk növbədə humanizmi, nəcib əməlləri, insanlar arasındakı saf məhəbbəti, təmənnəsiz dostluğu, mənəvi ucalığı, ədəqəti, təbiətin sonsuz gözəlliklərini və gözəlləri yorulmaq bilmədən tərənnüm edir, zülm və əsarəti, ədalətsizliyi, fanatizmi, nadanlığı, acgözlüyü, paxıllığı, riyakarlığı kəskin surətdə qamçılıyırdı.

Nəsimi Orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmış hürufilik təriqətinə mənsub bir təfəkkür sahibi idi. Araşdırıcılar müəyyən etmişlər ki, hürufilik vaxtilə mütərəqqi bir hadisə olmuşdur. Bu cərəyanın əsasını öz dövrünə görə yeni olan insan konsepsiyası təşkil edirdi. Hürufiliyin konkret həyatı mənası onda idi ki, bu cərəyan fəal, potensial bir qüvvə kimi yüksək qiymətləndirdiyi insanın qarşısında özünü dərk etmək kimi böyük bir məqsəd qoyurdu. Özünü dərk etmək üçün isə insan hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə öhdəsinə düşən əsas vəzifəni anlayıb dərk etməli, müharibələrin, ictimai ədalətsizliyin, fanatizmin pozduğu gedişatı yoluna qoymaq üçün çalışmalı idi. İnsan üzünün cizgilərində hərfləri, rəmləri oxumaq, bunları səxavətlə təsvir və tərənnüm etmək isə məsələnin zahiri əlaməti idi.

Öz əqidəsində sarsılmaz olan Nəsimi ürəkdən tapındığı fikir və qənaətlərini təbliğ etmək üçün bir çox digər

məsləkdaşlarından fərqli olaraq güclü şair qələminə malik idi. O öz yaradıcılığını dövrün vacib məsələləri ilə, xalq azadlığı, insan səadəti, din, təriqət, sufizm, irfan ətrafında mövcud olan problemlərlə möhkəm bağlaya bilirdi.

*Ey özündən bixəbər qafil, oyan!
Haqqa gəl kim, haqq deyil batil, oyan!*

*Olma fani aləmə mail, oyan!
Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan!*

Beləliklə də şair həmvətənlərini, başqa ölkələrdəki müasirlərini gözəaçıq olmağa, dövrü-ələmin, həyatın, elm və mərifətin sirlərini öyrənməyə çağırır, özünə mürşid seçdiyi şair-filosof Fəzlullah Nəimini hərarətlə təbliğ edirdi. O da, mürşidi də insanı qəvilər (zorlular) qapısında boynu bükük görmək istəmədi, hamını məhz dünyanın əsrəfi kimi yaradılmış insana layiq səviyyədə yaşamağa dəvət edirdi.

*Ey xəstə könül, dərindən dərman tələb eylə,
Gər can dilər isən, yeri, canan tələb eylə.
...Ey bülbuli-qüdsi, nə giriftari-qəfəssən?
Sındır qəfəsi, təzə gülüstan tələb eylə!*

Bir neçə beytdən ibarət olan kiçik şeirlərdə bu cür çox əhəmiyyətli mətləbləri əhatə və əks etdirmək, əlbəttə, çətindir. Bəli, meydan kiçikdir. Lakin əsl istedad sahibi belə kiçik meydanda da özünün söz atını ustalıqla cövlan etdirir və məqsədinə nail olur. Təkcə müasirləri deyil, bəzi sələfləri də Nəsimi sənətindəki bu qüdrətə yüksələ bilmə-

mişdilər.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə böyük Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıq rəşadətini parlaq surətdə nümayiş etdirmələri üçün bir növ sınaq meydanı sayılan fars, ərəb və türk dillərini Nəsimi yaxşıca bilməmiş, öz sənətkarlıq vərdişlərini cilalamış, yaradıcılıq imkanlarını vüsətləndirmişdi. Məhz bu zəmində o, özünün Allah vergisi olan çox nadir istedadına güvənərək ustad bir şair kimi təkcə Azərbaycan şeirinə deyil, bütün türkdilli xalqların poetik yaradıcılığına yeni bir istiqamət vermişdi. Xüsusən qəzələ böyük şair tamamilə təzə ictimai, fəlsəfi məzmun aşılamış, ümumiyyətlə poeziyanın üzünü həyatın mürəkkəbliklərinə, ictimai varlığın ziddiyyətlərinə yönəltdirmişdi.

XX yüzil Azərbaycan şairlərinin ölməz öncülü Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın belə bir məşhur beyti var:

*Türki bir çeşmə isə mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mərəkəni məhşəri-kübra elədim.*

Şəhriyar bu haqlı sözləri deyərkən yaşadığı İranda şah rejimi tərəfindən sıxışdırılan türkinə, yəni Azərbaycan dilini nəzərdə tuturdu. Əlbəttə, Şəhriyar bilməmiş deyildi ki, türkcəyə, Azərbaycan dilinə ilk dəfə məhz Nəsimi böyük sənət vüsəti gətirmişdir, ana dilində 12 min misralıq çox qiymətli bir divan yaradıb nəsilərimizə ərməğan etmişdir. Qəzəlləri üçün əruz vəzninin zənginliklərindən, özəlliklə onun bəhrlərinin əlvanlığından yaradıcılıq yolu ilə istifadə edən Nəsimi bu ölçülər daxilində Azərbaycan dilinin imkanlarından, xalq danışığı dilinin axar-baxarından, növ-növ müraciətlərdən, sual və nidalarla növ-bələnən ahəng çalarlarından, daxili qafiyələrdən, dilin

digər vokal imkanlarından yüksək səviyyədə faydalanaraq öz orijinal poetik üslubunu yaratmışdır. Nəsimi irsinin Azərbaycanda ilk peşəkar araşdırıcılarından olan prof. Mirzəgə Quluzadə şairin bu üslubda yazdığı əsərlərin yönünü «təranə janrı» kimi təsbit etmişdir.

Nəsimi özünün şəhdi-şəkəri xalq dilinin zəngin sınaqlarından gələn əsərləri, xüsusən də valehedici qəzəlləri ilə Azərbaycan şeir dilinə ilk dəfə kamil ədəbi dil ayağı vurmuş, onun öz zamanı üçün ən yüksək nümunələrini yaratmışdır. İzzəddin Həsən oğlunun bir neçə çox maraqlı şeirinin, Qazi Bürhanəddinin sanballı Divanının məna və əhəmiyyətini əslə azaltmadan deməyə hər cür əsasımız var ki, Nəsimi Divanı ana dilli poeziyamızın ən yüksək tələblərə cavab verən parlaq abidəsidir. Çox yaxşıdır ki, bu əsərlər öz tərvətini bu gün də qoruyub-saxlayır. Dili-mizdə poetik ənənənin hələ yüksək səviyyədə tam təşəkkül tapmadığı, Azərbaycan dilinin fonetik özəllikləri ilə ərəb əruzunun əsrlərlə oturuşub daşlaşmış qəlibləri arasındakı müəyyən uyğunsuzluqların, bəzi ziddiyyətlərin mövcud olduğu bir vaxtda ana dilində belə yüksək keyfiyyətli şeirlər yaratmaq əsl ədəbi qəhrəmanlıq idi. Nəsimi şifahi xalq sənətindən, əfsanə və rəvayətlərdən, Quran qissələrindən, digər müdrik deyimlərdən böyük ustadlara xas olan incəliklə barınmağın klassik nümunələrini yaratmışdı. Məhz Nəsiminin tarixi xidmətləri sayəsində Azərbaycan dili ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Yaxın Şərqi ən geniş yayılan poeziya dillərindən biri səviyyəsinə qalxmışdı ki, az sonra dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli məhz bu dildə bənzərsiz sənət rəşadətləri nümayiş etdirmişdir.

Buradaca şairin bir qəzəlini olduğu kimi oxumağa daxili bir ehtiyac duyuram:

*Yanaram eşqindən, axər gözlərimdən yaşlər,
Firqətin dərdi çıxardı ürəyimdən başlər.*

*Müddəi tən edübən başımə qaxar eşqini,
Sınığa lazım deyildir bunca atmaq daşlər.*

*Qəmdən incəldi vücudum, oldu yeni ay kimi,
Gözlərimə tuş olalı şol hilali qaşlər.*

*Zülfünə dolaşdı könüm, bilmədi aşüftə kim,
Zülfün ucundan nə çox-çox yelə vardı başlər.*

*Şöylə yanır cigərimdə ey sənəm, eşqin odu
Kim, tutuşmuş şöləsindən həm quru, həm yaşlər.*

*Taqətim taq oldu vallah, keçdi ömrüm ah ilə,
Dərdimə dərman bulunmaz, neyləyim, yoldaşlər?*

*Olmuşam dərdi-fəraqından zəif ol həddə kim,
Gətirəmməzlər xəyalə nəqşimi nəqqaşlər.*

*Öldü eşqindən Nəsimi, üstə dünyadən gedər,
Sən murad ilə cahanda sür, şahim, çox yaşlər!*

Bu təkrarsız qəzəlin hər beytinin sonunda əlvan fişənglər kimi açılan, xoş ətir kimi gözəgörünməz xırda tozcuqlara dönüb dörd bir yana saçılan bu müqəyyəd qafiyələr xoş avazlı, oynaq və ahəngdar, şirin Azərbaycan dilinin Nəsimi şeirində çox parlaq təntənəsidir! Bir maraqlı məqam da odur ki, həmin qafiyələrin kökündə durub onların mahiyyətini təşkil edən *baş, yas, qaş, daş,*

aş kimi sözlər ərəb və fars dillərinin o zamankı ədəbi dilimizə çox fəal təsirinə baxmayaraq, heç bir assimilyasiyaya məruz qalmayan əsl qədim, fundamental türk kəlmələridir ki, bu gün də dilimizdə yüz də yüz dərəcəsində gen-bol işlənir. Yeri gəlmişkən: şəriklik çalarını əks etdirən *qardaş*, *yoldaş*, *addaş*, *soydaş* kimi ümumi isimlərin özləri də Azərbaycan dilinin nadir leksik və vokal imkanlarından xəbər verməkdədir. Elə buradaca məmnuniyyətlə nəzərinizə çatdırıram ki, ədəbi dilimizin inkişafında şairin şəksiz xidmətlərdə nəzərə alınaraq AMEA-nın qocaman elm ocaqlarından olan Dilçilik İnstitutu məhz İmadəddin Nəsiminin şəərəfli adını daşıyır.

Nəsiminin qəzəlləri intəhasız bədii zövq mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də öz dövrünün çoxsahəli, dolğun biliklərini özündə əks etdirən qiymətli məlumatlar toplusudur. Məsələn, mən elə bilirəm ki, şairin

*Həsrat yaşı hər ləhzə qılır həzmimizi saz,
Bu pərdədə bir yar bizə olmadı dəmsaz.*

mətləli qəzəli Azərbaycan və bütövlükdə Yaxın Şərq musiqisinin, özəlliklə muğamların tarixini tədqiq edən alimlər üçün çox qiymətli material verir. Bu qəzəldə klassik muğamlar incələri, onların gözəlliyi, təsir gücü vəsf olunur. Həmin qəzəli Suriya səfərimiz ərəfəsində bir də oxuyanda fərqi nə vardı ki, 2007-ci ildə Bakıda keçirilən Beynəlxalq muğam festivalında Nəsiminin bu qəzəlində tərənnüm edilən muğamların və muğam güşələrinin hamısı dönə-dönə canlandı, xalqımızın bülbül tərə-

nəli gənc, hətta yeniyetmə oğul və qızları müsabiqənin şərtlərinə uyğun olaraq onları böyük zövq və məharətlə oxudular. Peyk televiziyaşının imkanlarından yararlanan tamaşaçılar dünyanın bütün qitələrində bunları gördülər, dinlədilər. Onlar bir daha yəqinlik hasil etdilər və böyük şairimizin didərgin ruhuna da əyan oldu ki, onun vətəndəki varisləri xalqımızın hansı yaşarı mənəvi qaynaqlarından necə uğurla faydalanır və neçə yüz il öncə öz qəzəlində səsləndirdiyi muğamları və muğam ifaçılığı sənətini necə inkişaf etdirib zənginləşdirirlər! Biz fəxr edirik ki, Nəsiminin həmin qəzəlində adı çəkilib boy göstərən Rast, Segah, Çahargah, Şahnaz, Üşşaq, Hicaz, Hisar, Muxalif və digər muğamların ifası zamanı Azərbaycan sənətcilərinin nümayiş etdirdikləri vokal möcüzələri, təkrarsız tərənələr, ürək oxşayan zəngülələr, gəzişmələr, bülbülənə cəh-cəhlər bütün muğam aləminin yeni təntənəsinə çevrildi.

Bir məruzədə ədəbiyyatın Nəsimi möcüzəsini bütün yönələri ilə təhlil etmək, əlbəttə, mümkün deyil. Odur ki, mən ulu sənətkarın şeir ecazlarından bəzi nümunələri ancaq yada salmaqla kifayətlənəcəm. Bu fikirdəyəm ki, Nəsiminin çox fərqli münasibətlərlə, ən müxtəlif psixoloji durumlarda qələmə aldığı, şairin əhval-ruhiyyəsinin, ovqatının ən incə çalarlarını əks etdirən, hərəsi də özlüyündə tam, bitkin poetik fiqur olan bu nümunələrin hər biri özü haqqında hər şeyi deyir. Onları dinləyib fikir və duyğularımızla Nəsimi dünyasına, Nəsimi aurasına dalmaq, bir neçə dəqiqəliyə hər şeylə əlaqəni kəsib ancaq şairin tərəvətli obrazlar, poetik kəşflər, incə ahənglər aləmi ilə yaşamaq lazımdır:

*Nagahan bostanə girdim sübhdam,
Lalənin əlində gördüm cami-Cəm.*

*Süsən, eşitdim ki, aydır dəm-bədəm:
Dəm bu dəmdir, dəm bu dəmdir, dəm bu dəm!*

*Sehr oxunu daim atar kipriğin,
Aşiqin canına batar kipriğin,*

*Ləşkəri-yəğmaçı tatar kipriğin,
Aləmi bir hiçə satar kipriğin.*

*Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil...*

*...Qaşların qövsündə müjganın xədəngin gizləyib,
Gözləri məstana, qan etmək dilərsən, etməgil!*

*Qoymuşam eşqində mən kövnu-məkanın varını,
Can nədir ki, qəsd-i-can etmək dilərsən, etməgil!*

*Cananı mənim sevdiyimi can bilir ancaq,
Könlüm diləyin dünyada cananı bilir ancaq.
...Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq...*

Sübut etməyə ehtiyac varmı ki, bu gün Azərbaycan-
da və Türkiyədə, yaxud dilimizin anlaşıldığı Özbəkistan-
da, Türkmənistanda, Qaqauzda, Uyğurstanda, Kiprdə,

Kərkükdə, Hələbdə... yaşadığından asılı olmayaraq, şeir-
sevənlərin bu əsərləri oxuyub, dinləyib zövq alması və
sevib əzizləməsi üçün heç bir lüğət, qamus, qılavuz, soraq
kitabı, mütərcim və məsləhətçiye ehtiyacı yoxdur.

Böyük sənətkarlar, bir qayda olaraq, öz sələfi və
müasiri olan görkəmli şairlərin yaradıcılığını yaxşı bilir-
lər. Ümumiyyətlə, şair təbiəti belədir ki, oxuduğu əsərlərdə
rast gələn çox orijinal, gözəl bir deyim, poetik kəşf, yeni
ifadə tərzii onun zehmində ilişib qalır, özünün təzə fikir və
qənaətlərinin ifadəsi üçün gözləmədiyi halda bir təkan,
impuls olur; bəzən dərhal, bəzən də üstündən xeyli vaxt
keçdikdən sonra onu yeni biçimdə öz orijinal sözünü
deməyə ruhlandırır. Nəsimi irsinə dahi Füzulinin məhz bu
cür yaradıcı münasibətinin nəticəsi olan nümunələr hər iki
sənətkarın böyüklüyündən, incə zövqündən xəbər verdiyi
üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan maraqlıdır ki,
Füzuli kimi Həbib, Xətai, Vaqif, Məhdimqulu, Nəvəvən
Qarabaği və digər məşhur şairlər və onların bir sıra
davamçıları da zaman-zaman Nəsimi şeirinin nəcib
təsirini duymuş, onun qədirşünas xiridarı olmuşlar. Bir-
iki nümunəni yada salmaqla kifayətlənirəm:

*Mənim nəm var bu təndə, cananıdır
Ki, canə kim qıyar, canan onundur. (İ.Nəsimi)*

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.*

(M.Füzuli)

*Eşqində Nəsimi çü qılar canını qurban,
Qurbanına qurban olayım, canım əfəndi!*

(İ.Nəsimi)

*Dün demişsən ki, Füzuli mənə qurban olsun;
Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır bu?!*

(M.Füzuli)

*Şərh əgər etsəm cəmalın dəftərindən bir vərəq,
Hər sözüm min fəsl olur, hər fəsl yüz min bablar.*

(İ.Nəsimi)

*Kuhkən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb salmışam min dağı bir dırnağılən.*

(M.Füzuli).

Göründüyü kimi, həm bu möcüzələri ilkin yaratmış Nəsiminin qəzəllərindən, həm də onun böyük müəqibi Füzulinin divanından gətirdiyimiz bənzərsiz beytlərin hamısı yüksək fikir və şeiriyyət nümunələri kimi Azərbaycan poeziyasının həmişəyaşar xəzinəsinin parlaq inciləridir.

1417-ci ildə Nəsiminin mühakiməsi zamanı Hələb qaziləri və divandakı digər sözükeçənlər arasında ona ölüm cəzası verilməsinə dair qərar qəbul olunmasında yekdillik əldə edilməmişdi. Bu barədə düzgün məlumat verən məşhur ərəb tarixçisi Müvəffəqəddin Əhməd ibn İbrahim əl Hələbi «Künuzüz-zəhəb, tarixi-Hələb» adlı

əsərində mötəbər sənədlərə əsaslanaraq göstərir ki, dinsizliyi barədə əsassız ittihamları rədd edən Nəsimi bu zaman kəlmeyi-şəhadət gətirmişdir. Hakimlərin əksəriyyəti şairə rəğbət bəsləmiş, onun edamına razı olmuşlar. Buna baxmayaraq, Misir sultanı Məmlük ibn Müəyyədin fərmanı ilə böyük şair dəhşətli bir tərzdə edam olunmuşdur.

Dərisinin soyulması kimi ən ədalətsiz hökm çıxaran bədnam hakimi sanki vaxtilə irəlicədən görün Nəsimi bəşər adına ləkə olan bu cür tiranları böyük cəsarətlə rüsvay etmişdi:

*Ey qılan dəva ki, şahəm, ədlü-insafın hanı?
Çün səfa əhlindən oldun, məşrəbi-safın hanı?*

Əqidəsi uğrunda mübarizədə son nəfəsinə qədər öz əmalına sədaqət qalan, bu yolda ölümün gözüne dik baxıb edamını da mərdanəliklə qarşılayan böyük təfəkkür və sarsılmaz iradə sahiblərinin şəərəfli adlarını tarix öz pozulmaz səhifələrinə qızıl xətlə yazıb unudulmağa qoymur.

Öz məşum, faciəli taleyi ilə Nəsimi bəşər tarixində nə birinci idi, nə də sonuncu. Ərəb fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi, sufi mütəfəkkir Həllac Mənsur cəmiyyətdəki münasibətlər, insanın əxlaq və mənaəviyyəti haqqında öz şəxsi qənaətlərinə axırədək sədaqət qaldığı üçün hələ 918-ci ildə Bağdadda dar ağacından asılmışdı. Böyük çex sənətsünas alimi, Praqa Universitetinin rektoru Yan Qus öz islahatçı fikirlərindən dönmədiyi üçün 1415-ci ildə diri-diri tonqalda yandırılmışdı. İtalyan filosofu, şair Cordano Bruno kainatın quruluşu haqqında obyektiv elmi qənaətlərindən imtina etmədiyi üçün 1600-cü ildə diri-diri

tonqalda yandırılmışdı. Məşhur ispan şairi və dramaturqu Qarsiya Lorka öz mübariz azadxah fikir və əməllərilə faşistlərə meydan oxuduğu üçün 1936-cı ildə Qranadada edam edilmişdi. Tatar şairi Musa Cəlil isə şeirlərində parlaq əksini tapmış anti-faşist qənaətləri üstündə 1944-cü ildə Berlin zindanında edam olunmuşdu.

Göründüyü kimi, sənətini, elmini, istedadını özü üçün həyat və mübarizə əməlinə çevirmiş böyük simalar cərgəsindən tarix vaxtaşırı qurbanlar tələb etmiş, bəşəriyyətin barmaqla sayılan qədər nadir övladları bu fədakar addımı atmışlar... Onlardan birinin mübarək məzarı Hələbdədir.

Azərbaycanın xalq şairi Rəsul Rza keçən əsrin 60-cı illərində çox böyük çətinliklərə sinə gərərək Hələb şəhərinə gəlmiş Nəsiminin qəbrini ziyarət etmiş, öz təəssüratını Bakıda çıxan «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində bu ad altında nəşr etdirmişdi: «Cahana sığmayan şairin qərib məzarı». Rəsul müəllim Şirvanşahlar dövlətinin qədim paytaxtı Şamaxıdan pərvazlanmış Nəsiminin qəbrini görəndə onun həssas qəlbi çox kövrəlmiş, qəriblik duyğuları şairimizə güc gəlmişdi. Bu gün biz Hələbin qədim guşələrindən birini, tarixlər şahidi Nəsimi xiyabanını dolaşanda, burada Nəsiminin nəsiləri, soyadı ilə yaşayan sakinlərlə ünsiyyətdə olanda, şair babamızın qəbrinin böyük ehtiramla qorunduğunu, onun parlaq xatirəsinə həssas və qayğıkeş münasibəti görəndə Rəsul Rzanın bizim üçün əziz olan ruhuna təsəlli verərək deyirik: Nəsimi, həqiqətən də öz qədirşünas doğmaları arasındadır!

Hələ 1970-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Nəsiminin 600 illik yubileyinin dünya miqyasında keçirilməsi barədə YUNESKO-nun xüsusi qərar qəbul etməsi böyük şairimizin halal şöhrətini daha da

artırmış, dəfələrlə həm onun öz əsərləri, həm də həyatı, bədii irsi və fəlsəfi qənaətləri haqqında kitablar Azərbaycan, ərəb, fars, rus, ingilis, fransız dillərində nəşr olunmuşdu. Bu yubiley Bakıda və Azərbaycanın bütün digər bölgələrində, vaxtilə tərkibində olduğumuz Sovet İttifaqının paytaxtı Moskvə şəhərində, İttifaqlar Evinin Sütunlu zalı deyilən möhtəşəm bir salonda böyük təntənə ilə qeyd edilmişdi. Bu tədbirlərin bir çoxunda o zamanankı Rusiya, Avropa və Amerikanın, Yaxın Şərq ölkələrinin məşhur şair və alimləri, Nəsimi irsinin görkəmli tədqiqatçıları, Azərbaycana o zaman rəhbərlik edən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev iştirak etmiş, Bakıda Nəsiminin əzəmətli heykəli ucaldılmışdı. Paytaxtımızın ən gözəl və izdihamlı rayonlarından biri artıq 40 ildir ki, ulu Nəsiminin ölməz adını daşıyır. Ölkəmizdə Nəsiminin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi tədbirləri davam edir. Lap bu yaxınlarda şairin doğulduğu Şamaxı şəhərinin gözəl mənzərəli guşələrindən birində onun müəzzəm abidəsi ucaldılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və dost Suriya hökumətinin razılığı ilə, inşaallah, Nəsiminin məzarı yaxın vaxtlarda əsaslı şəkildə təmir edilib yüksək səviyyədə tərəvətləndiriləcəkdir. Bu tədbir əlbəttə, ilk öncə Azərbaycanın, Suriyanın və bütün Yaxın Şərqin dahi klassiki İmadəddin Nəsiminin ruhunu şad edəcək, şairin istedadının pərəstişkarlarını çox sevindirəcəkdir. Lakin biz ürəkdən inanırıq ki, bu tədbir, habelə Azərbaycan və Suriya yaradıcı ziyalıların, mədəniyyət xadimlərinin, alimlərinin birgə keçirdikləri beynəlxalq konfransda ölkələrimiz arasında dostluq tellərini daha da möhkəm-

lədəcək, qarşılıqlı get-gəllərimizi çoxaldacaq, sülhün və xalqlar dostluğunun yeni təntənəsinə çevriləcəkdir!

Suriya tərəfindən professor *Şeyx Əmin Bəkri* Nəsimi yurdunun təmsilçilərini şairin ikinci vətəninə salamlamaqdan məmnun olduğunu bildirdi, Azərbaycanın hüddurlarından uzaqlarda dünyasını dəyişmiş Füzuli, Nəsimi kimi «qərib» şairlərin xatirəsinə ölkəmizdə göstərilən böyük ehtiramı, bu ehtiramın qiymətli təzahürlərindən hesab etdiyi Suriya səfərimizi yüksək dəyərləndirdi. O dedi ki, Nəsimi həm Azərbaycanın, həm də Suriyanın dahi sənətkar övladıdır və çox əlamətdardır ki, bu iki ölkədəki ədəbi-elmi ictimaiyyətin təmsilçiləri bu gün Hələb-də bir yerə toplanıb Nəsiminin əziz xatirəsinə ehtiramla yad edirlər.

AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli «Nəsiminin humanizmi» adlı məruzəsində dedi ki, antik fəlsəfi-sosial fikrin təsiri altında islam aləmində yüksək səviyyəyə çatmış humanist istiqamətli bədii-fəlsəfi proses XII yüzillikdə Azərbaycanda Nizami irsi ilə özünün zirvə nöqtəsinə yetişdi. XIV yüzillikdə islam filosof və şairləri insanların sınımış ümidlərini özlərinə qaytarmağa, onların taleyin əlində köməksiz oyuncaq olmadıqlarını, əksinə, öz talelərinin hakimi olduqlarını təlqin etməyə və inandırmağa başladılar. İslam Şərqinin hər üç hakim dilində – ərəb, fars və türk dillərində bu cür humanist ruhlu əsərlər qələmə alan ən böyük sənətkarlardan biri dahi İmadəddin Nəsimi oldu.

Nəsimi humanizmi təbiətdəki ahəngdarlığa və insan

gözəlliyinə vurğun olan yüksək istedadlı, böyük bir şairin humanizmidir. Bu humanizmin kontekstinə gəldikdə isə, birinci sırada, dünyada sosiologiya elminin banisi hesab edilən və şairimizin böyük müasiri olan Əbdürrəhman ibn Xəldunun yaradıcılığı yada düşür. Əlbəttə, İbn Xəldun da öz fikirlərində antik fəlsəfəyə, İbn Sina, İbn Rüşd, Biruni kimi Orta əsrlər Şərq fəlsəfəsinin böyük nümayəndələrinin əsərlərinə, zəngin Şərq poeziyasına əsaslanırdı. Ancaq bu ümumi kontekstdə Nəsiminin bir sıra qiymətli orijinal fikirlər irəli sürdüyü də böyük həqiqətdir.

Nəsimi humanizminin başlıca fərqləndirici özəlliyi onun insana böyük məhəbbət duyğuları ilə yığılmasıdır. Məhz bu cəhətinə görə Nəsimi özündən əvvəlki Azərbaycan poeziyasının birbaşa varisi kimi çıxış edərək ona qədər irəli sürülmüş bədii-obrazlı düşüncələri, əldə edilmiş poetik nailiyyətləri daha da inkişaf etdirmişdir.

T.Kərimliyə görə orta əsrlərin Şərq və Avropa humanistləri kimi, Nəsimi yaradıcılığında da kainatın antroposentrist strukturu başlıca yer tutur. Şairin əsərlərindən alınan ümumi təəssürat budur ki, kainatın mərkəzində, o dövrün elm adamlarının geosentrik nəzəriyyəyə görə təsəvvür etdiyi kimi, cansız daş-torpaqdan, yanar qazlardan ibarət olan Yer kürəsi, ya da Günəş planeti deyil, məhz yaranmışların ən şərəfli insan **İNSAN** dayanır.

Bununla belə, Nəsimi humanizmində insana məhəbbət ucdantutma səciyyə daşımır; burada seçim var. Şairin sevdiyi və hörmət bəslədiyi insan – kamil insandır, insanlıq adına layiq olan fizioloji-ictimai varlıqdır. Yoxsa zahirən insana bənzəyən hər varlığı insan adlandırmaq olmaz. Bu cür ali mərtəbəyə çatmış kamil insan şairin

gözündə Tanrının Yer üzərindəki bir nümayəndəsi kimi cəlvələir və böyük mütəfəkkir fəxrlə deyir ki, bütün insanlar Tanrı dərğahında bərabərdir, dini-ideoloji baxışlarına və əqidəsinə görə kimsənin kimsədən bir üstünlüyü yoxdur.

Səhəri gün elmi konfrans öz işini Hələb universitetinin böyük iclas salonunda davam etdirdi. Birinci məruzəçi prof. *Qəzənfər Paşayev* oldu. O çıxışının əvvəlində ev sahiblərini ərəb dilində salamladı, ölkəyə gəlməyimizin səbəblərini açıqlayıb səmimi qəbul üçün təşəkkürlərini bildirdi. Sonra alim ana dilimizdə oxuduğu məruzəsində şairin XX əsrin 2-ci yarısında üzə çıxarılan Suriya və İraq divan nüsxələrindən söz açdı. 1987-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi 336 səhifəlik İraq Divanı üzərində xüsusi dayandı və qeyd etdi ki, həmin Divan nüsxəsində nəsimişünəşlığa o vaxta qədər məlum olmayan 14 şeir vardır. Bundan başqa vaxtilə prof. C. Qəhrəmanovun söz açdığı, yalnız bir əlyazma nüsxəsində və ya cümgdə rast gəlinməsinə görə Nəsimiyə aid olmasını ehtimal etdiyi 129 şeirin 68-nə İraq Divan nüsxəsində təsadüf edildiyini və eləcə də Divanda bu və ya başqa şeirlərin tərkibində gedən 50-yə qədər beytin başqa mənbələrdə olmadığını göstərdi.

Professor xüsusi vurğuladı ki, İraq Divan nüsxəsində yer alan şeirlərin üçdə bir hissəsindən çoxu bilavasitə Allaha, İslam dininə, peyğəmbərimizə və başqa müqəddəslərə həsr olunub. Bu şeirlər göstərir ki, Nəsiminin poeziyasının əsasında onun Allaha şəriksiz sevgisi durur. Hec şübhəsiz buna görədir ki, Hələb qazıları vaxtilə onun qətlinə fitva verməkdə tərəddüd etmişdilər. Beləliklə də

Nəsimi dini etiqadına görə öldürülməyib. Onu siyasi baxışlarına görə qətlə yetiriblər. Bunu Nəsiminin dövründə və sonralar yaşamış İbn Həcər əl-Əsəqlani (1372-1449), Şəmsəddin Səxavi (1427-1497), Müvəffəqəddin Əhməd İbn İbrahim əl-Hələbi (XV əsr) və başqaları təsdiqləmişlər.

Prof. Q. Paşayev bu haqlı qənaətini də bildirdi ki, Nəsimi dini əqidəsinə görə edam edilsəydi, onun şərafinə məscid tikilməzdi. Burada Nəsimiyə məqbərə ucaldılmazdı. Məzarının üstündə «Şeyx Nəsimi» sözlərini yazmazdılar. Adına küçə qoymazdılar. Nəsimi təkyəsi olmazdı. Uyuduğu qəbirdən azacıq aralı qohumlarını dğfn etməzdilər. Hələbdə şairin şəcərəsi zamanəmizə qədər davam edib gəlməzdi.

MÜFTİNİN ÜZRXAHLIĞI

Ölkənin çox nüfuzlu ziyalılarından və Hələbdə ali təhsilin əsasını qoyanlardan biri kimi təqdim olunan *dini icmanın rəhbəri, şəhər müftisi Dr. Mahmud Əkkam* öz elmi-dini biliklərinin genişliyi, sufizmin tarixinə və mahiyyətinə dair dolğun məlumata malik olması, nəhayət Nəsimi faciəsinə münasibətindəki qətiyyəti və ardıcılığı ilə yadımda qaldı. «Nəsimi və sufilik» mövzusunda etdiyi maraqlı məruzəsində doktor M. Əkkam Nəsiminin poetik irsini və sufi qənaətlərini yüksək qiymətləndirib dedi ki, onun əsərləri Azərbaycan poeziyasının Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatında fəth etdiyi ən uca zirvələrdən biri olmaqla yanaşı həm də Suriya-Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixində ən önəmli mərhələdir. O, məruzəsinin sonunda salonunun

birinci cərgəsində əyləşdirilmiş Azərbaycan nümayəndələrinə üzünü tutub dərin səmimiyyət duyğusu ilə dedi:

– Möhtərəm qardaşlar! 591 il bundan öncə bəşər tarixində ən faciəli hadisələrdən biri baş vermiş, böyük Azərbaycan şairi və filosofu, parlaq istedad sahibi olan sufi, vəliyullah (Allahın dostu) Seyid Əli İmadəddin Nəsimi vəhşicəsinə edam olunmuşdur. Bu gün biz xəcalət çəkirik ki, bu müdhiş faciə bizim Hələb şəhərinin adı ilə bir yerdə tarixə düşmüşdür. Doğrudur, həmin faciə şəhərimizdə hökmranlıq edən əcnəbilər və onların havadarları tərəfindən törədilmişdir. Lakin, Nəsiminin günahsız qanı məhz burada axıldığı üçün mən, müasir Hələbin dini icması-nın rəhbəri kimi, sizdən dönə-dönə üzr istəyirəm! Mən çox vaxt dindaşlarım önündə xütbə oxuyanda Nəsiminin acınacaqlı taleyini də yada salır, ona Allahdan rəhmətlər diləyir, ruhuna dualar səsləndirirəm. Təsəllini onda tapıram ki, hələblilər Nəsiminin məzarını öz oğlunun qəbri kimi günümüzə qədər qorumuşdur.

Tarixi, elmi mənbələrdə öz əksini tapmış məlumata görə bu edamdan on il sonra Hələb məhkəməsi işə yenidən baxıb əvvəlki ədalətsiz hökmü ləğv etmiş, artıq tarixə qovuşan şairə, gec də olsa bəraət vermişdir. Bununla belə bugün mən sizdən üzr istəməyə daxili, mənəvi ehtiyac duyduğum və acizənə təvəqqe edirəm ki, mənim üzrxahlığımı qəbul edib bütün Azərbaycan xalqına çatdırasınız. Bu, tək mənim yox, cəmi Hələb müsəlmanlarının xahişidir.

Etiraf edirəm ki, müftinin bu sözləri digər yoldaşlarım kimi mənə də riqqətə gətirdi.

F.e.n. Səadət Şıxıyeva «Nəsiminin irfani görüşləri»

mövzusunda məruzəsində şairin fəlsəfi düşüncələrinin əsasını təşkil edən hürufiliklə təsəvvüfün nisbətindən bəhs etdi, onun fəlsəfi dünyagörüşündə irfanın yeri ilə bağlı mülahizələrə münasibətini bildirdi. Nəsiminin irfani görüşlərinin İbn Ərəbinin sistemləşdirdiyi və Mövlana fəlsəfəsinin süzgəcindən keçərək canlılıq kəsb edən «vəhdəti-vücud» konsepsiyası üzərində formalaşdığını göstərdi.

Tədqiqatçı bu məruzədə ilk dəfə olaraq, Nəsiminin özünü sufi deyil, «əhli-irfan» adlandırmasından və irfanı həqiqət aləminə doğru aparən elm saymasından şairin beytlərinə istinadən bəhs etdi. O qeyd etdi ki, Nəsiminin əsərlərində Yaradanla yaradılmışın əlaqəsi, ilahi həqiqətə aparən yol, bu həqiqəti dərk etməyin vasitələri kimi mətləblər daha çox təsəvvüf baxımından şərh olunur. Təsəvvüf fəlsəfəsi yaradılışın sirrini, səbəbini, Yaradanın yaratdıqlarına münasibətini, yalnız ali varlıq olan insanın deyil, bütün yaradılmışların öz əslinə, Yaradana qayıdış istəyini eşqlə izah edir. Nəsimi şeiri də bu cəhəti ilə təsəvvüf ədəbiyyatının ənənələrinə bağlıdır. Şairin divanlarında təsəvvüfi eşq anlayışı bütün çalarları ilə öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Səadət xanım bu qənaətini də əsaslandırdı ki, Nəsiminin türkçə divanında hürufilik və dünyəviliklə müqayisədə daha əsaslı mövqeyə malik olan irfan onun yaradıcılığının əsrarəngizliyini və mənə dərinliyini təmin edən başlıca idyea qaynaqlarındandır. Şairin əsərlərinin məcazlar sistemi və kod xarakterli rəmzləri, əsasən, ənənəvi irfani görüşlər üzərində formalaşmışdır. Bu «kodlar sistemi»ndə müasir ədəbiyyatşünaslıqda çoxsaylı mübahisələrə səbəb olan «iki cahən», «ənəlhəq», «hicab» və s. kimi məcaz-terminlər xüsusi yer tutur.

Nəsiminin farsca divanı və türkçə dörtlükləri daha çox onun hürufilik görüşlərinin, qəzəlləri isə təsəvvüfi müləhizələrinin ifadəsi ilə zəngindir. Şairin əsərlərindəki bir sıra irfani anlayışları ənənəvi təsəvvüflə hürufiliyin sintezi kimi dəyərləndirmək maraqlı nəticələrə gətirib çıxarır.

Suriya tərəfin məruzələrində adət etdiyimiz mənada problemlər qoyulub şərh edilmirdi. Həmkarlarımız bizim bu sahədə ehtiyaclarımızı nəzərə alaraq Nəsiminin həyatının Hələb mərhələsinə, onun şəxsiyyətinin, mütərəqqi qənaətlərinin, mətanət və iradəsinin Suriyada bu gün də çox yüksək qiymətləndirilməsinə, vaxtilə şairin ətrafında qurulmuş ədalətsiz məhkəmənin gedişinə, onun faciəli sonluğunun bəzi təfərrüatlarının açıqlanmasına üstünlük verirdilər.

Məsələn, *professor Məhəmməd Kamalın «Nəsiminin qətlə şahidləri: bəzi təfərrüatlar»* mövzusunda məruzəsində, eləcə də digər nətiqlərin çıxışlarında mənim üçün yeni olan bir sıra maraqlı məlumatlar səsləndi. Onlar oxuduqları qədim mənbələr əsasında dedilər ki, Nəsiminin istintaq və mühakimə vaxtı verdiyi cavablar, ittiham-namədəki böhtanları qətiyyətlə təkzib etməsi və bu zaman nümayiş etdirdiyi nadir həfizə, dəmir məntiq hakimlərin mürtəce qanadını çox pis vəziyyətə qoymuşdur. İstədiklərinə nail olmaq üçün ədalətsiz hakimlər fitnəkarlığa əl atmışlar. Onların müzdlə tutduğu zindan keşikçilərindən biri Qurandan cırdığı vərəqi, Nəsimi namaz qıldığı vaxt, fürsət tapıb onun ayaqqabısının burnuna dürtmüşdür. Beləliklə də namərdlər şairi «Allah kəlamını ayağının altında gəzdirməklə onu təhqir etdiyi üçün» daha ağır və «təkzibedilməz» ittihamlara məruz qoymuş, şairi zındıq (dinsiz) adlandırmışlar. Nəsimi hamı eşidə-eşidə kəlməyi-şəhadət gətirmişdir. Əsl zındıq isə onun Hələb möminləri arasında

getdikcə artan nüfuzundan, bununla da öz mövqelərinin sarsılmasından qorxan həmin ikiüzlü hakimlərin özləri idi.

Bəli, öz müridlərinə yaradılmışların əsrəfi olan insanlara məhz insan kimi təmiz əxlaq və mənaəviyyətlə yaşamağı təlqin edən Nəsimi nəsilərin xatirəsində Allahın əsl mömin bəndələrindən biri kimi qalır. Mən prof. Q. Paşayevin «Nəsiminin həyat və yaradıcılığına yeni baxış» əsərini oxuyandan və burada prof. Məhəmməd Kamalın dilindən bu hadisəni eşidəndə türklərim biz-biz oldu: edamdan sonra Nəsiminin əl-ayağı kəsilib göz dağı olsun deyə hədələyici məktubla bəzi ölkələrə, o cümlədən də doğma yurda Azərbaycana göndərilibmiş.

Sarbonna Universitetinin yetirməsi olan *professor Hüseyn əs-Sadiq* Nəsiminin təqib olunmasının siyasi cəhətinə toxunmadan dedi ki, Hələbə Nəsiminin özündən əvvəl onun şöhrəti gəlmişdi. Böyük ehtiramla qarşılanan şair həm də mübarək islamın əla bilicisi idi. Yüksək bələğətlə möminlər qarşısında oxuduğu moizələr qısa bir müddətdə onun müridlərinin sayını sürətlə artırmışdı. Bu isə öz növbəsində şəhərin bəzi ruhani liderlərinin həsədinə səbəb olmuşdu. Nüfuzuna xələl gəlməsindən qorxuya düşən bu din xadimləri öz yaxın adamlarının vasitəsilə Nəsiminin əleyhinə qurğu qurdular, ona böhtan atdılar, fitnəkarlıq edərək şairi küfrdə suçladılar. Bu isə sözü gedən zamanda ən dəhşətli ittiham olub ölümə təhdid edilirdi. Nəsiminin rəqibləri Hələb hakimi, «pula sitayiş edən» Yaşbəki ələ alıb öz mənhus niyyətlərini həyata keçirdilər. Bu işdə ən çox canfəşanlıq edən o zamankı şəhər müftisi İbn Cənaəx olmuşdur. «Tarix təkrar olunur, amma daha iri miqyasda. Fitnəkarlar 820-ci hicri ildə bir nəfərin, Nəsiminin dərisini soymuşdular. İndi isə

dünya miqyaslı fitnəkarlar bəzən bütöv xalqların dərisini soyurlar. 820-ci ildə edam olunan isə təkcə Nəsimi deyildi, əslində o müdhiş gündə Nəsiminin timsalında azad fikir edam olunmuşdu...»

Dr. Mahmud Əkkama görə Nəsimi bir də ona görə təqib olunurdu ki, öz mürsədi Fəzlullah Nəimi və digər görkəmli hürufilər kimi, zülmə, zalıma, fanatizmə qarşı mübarizəni həyatının başlıca amalına çevirmişdi. İnsanı onun layiq olduğu səviyyəyə qaldırır tərənnüm edən hürufilər hərfilər və simvollar vasitəsi ilə bəzi hökmdarların, o cümlədən də Teymurləngin ölüm gününü təyin etməyi öyrənmişdilər və yeri gəldikcə xalqa bu barədə məlumat verirdilər. Professor sözünü yekunlaşdırır dedi: «Nəsiminin şərafinə keçirilən və indiyədək Suriyada analoqu olmayan bu tədbirlərin ilk təşəbbüskarı və səbəbkarı olan ölkənin rəhbərliyinə öz intəhasız razılığını və təşəkkürlərini bildirirəm. Biz sizi dinləyəndə, məruzələrinizdə müraciət etdiyiniz araşdırmaların, nəşrlərin vüsətinə fikir verəndə gördük ki, Nəsiminin həyatı və tərkarsız poeziya tapıntıları Azərbaycanda belə müfəssəl tədqiq olunur, əsərləri dönə-dönə nəşr edilir, onun genişmiqyaslı yubileyləri keçirilir, xatirəsi əbədiləşdirmək sahəsində sanballı tədbirlər görülür».

Alim Azərbaycan tərəfinin məruzələrini müxtəsərcə təhlil edib yüksək qiymətləndirdi. Onlarda Nəsiminin bir mütəfəkkir şair və humanist həqiqət carçısı kimi elmi təqdimindən, şairin ana dilindəki əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin şərhindən, özəlliklə Nəsimi yaradıcılığındakı humanizmin və ürfani icadların açıqlanmasından, İraqda tapılmış Divanının taleyinə və mahiyyətinə dair onun üçün yeni olan məlumatlardan razı qaldığını

bildirdi. Sözüünün sonunda alim dedi: «Doğma Suriyanızın, bu qədim ərəb torpağının Nəsimini yüz illər boyu öz qoynunda əziz-əziz qoruyub saxlaması bizim üçün böyük mənəvi təsəlli, həm də baş ucalığıdır».

Dr. Məhəmməd Kaccah bütün həmkarlarının, həmyerlilərinin adından dedi ki, bu iki ölkənin hansında yığışmağımızdan asılı olmayaraq biz hamımız Nəsiminin övladlarıyıq və inanırıq ki, onun nəci bərası müstəvisində Suriya-Azərbaycan münasibətləri bundan sonra daha da inkişaf etdiriləcəkdir.

Konfransın sonunda *dinləyicilərin sualları üçün geniş vaxt nəzərdə tutulmuşdu*. Hələblilər Azərbaycanda Nəsiminin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi sahəsində görülən tədbirlərə, şairin əsərlərinin tədqiqi və nəşri məsələlərinə dair suallar verdilər, alimlərimizdən Nəsimi yaradıcılığında sufizm, hürufilik, ürfan, azad insan konsepsiyası problemlərinə dair əlavə məlumat vermələrini xahiş etdilər. T.Kərimli, Q.Paşıyev, S.Şıxıyeva onları təmin edən yerli-yataqlı cavablar verdilər, bu zaman diqqəti Nəsimi yaradıcılığının Suriyada az tanınan bəzi problemlərinə cəlb etdilər.

Özümə ünvanlanmış bir sualın cavabında mən görkəmli əlyazmaçı-alim S.Mümtazın Azərbaycanda Nəsimi irsinin ilk nəşri kimi hələ 1926-cı ildə buraxdığı kitabdan danışdım, akad. H.Araslının və müxbir üzv Ə.Səfərlinin bu sahədə çox səmərəli fəaliyyətlərini yada saldım, prof. M.Quluzadənin «Mübariz şair» monoqrafiyasını açıqladım, prof. Z.Quluzadənin hürufilik ətrafında tədqiqatlarında Nəsiminin dünyagörüşündən geniş bəhs etdiyini göstərdim, şairin əsərlərinin dili barədə prof. C.Qəhrəmanovun səmərəli araşdırmalarını qiymətləndirdim. Vaxtilə

Nəsiminin 600 illiyi münasibətilə rus dilində hazırladığım bir toplu üçün akad. M.A.Dadaşzadə, xalq yazıçısı M.İbrahimov, müxbir üzv Ə.Dəmirçizadənin təqdim etdikləri çox qiymətli məqalələri şərh etdim...

Hər iki tərəfin fikir mübadiləsinin nəticəsinə görə 2009-cu ilin sonlarında Azərbaycanda Nəsiminin 640 illik yubileyi geniş qeyd olunacaqdır. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Milli Elmlər Akademiyası bu tədbirlərə şəirnin ikinci vətəni olan Suriyadan da qonaqlar dəvət edəcəklər. Noyabrda keçirdiyimiz Dəməşq forumu Azərbaycan-Suriya I Beynəlxalq Nəsimi konfransı kimi qəbul edildiyi təqdirdə II konfrans 2009-cu ilin sonlarında Bakıda keçiriləcəkdir (Konfrans uğurla baş tutmuşdur - Red.).

III

PAYTAXTLA VİDALAŞIRIQ

Beş milyondan çox əhalisi olan Dəməşq şəhərinin şimalındakı Qasyon dağının döşündən baxanda paytaxt ovucun içi kimi görünür. Dəməşq qədim söz olub «qan tökülən yer» mənasını verir. Rəvayətə görə Adəm peyğəmbərin övladlarından Qabil öz qardaşı Habil burda öldürüb, torpağa günahsız qardaş qanı ilk dəfə burada tökülüb...

Bakıya qayıtmağımız ərəfəsində səfirimiz Qasyon dağının başında bərqərar olmuş restoranda bizə vida ziyafəti verdi. Son ziyafətə İordaniyadakı səfirimiz Elman Araslı da dəvət olunmuşdu. O Azərbaycanın nümayəndə heyəti ilə görüşmək, Nəsimi konfransının işində iştirak etmək üçün qonşu ölkədən gəlmişdi. E.Araslı az qala 50

ildir ki, istedadlı şərqşünas, tərcüməçi və diplomat kimi ərəb ölkələrində çalışır. 32 ildir ki, o, Misir, İraq, Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya, Livan kimi ölkələrdə fəvqəladə və səlahiyyətli səfir kimi əvvəlcə keçmiş SSRİ-ni, müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra isə Azərbaycan Respublikasını ləyaqətlə təmsil edir. Region ölkələri ilə əlaqələrimizin tarixinə dair bu qocaman və vüqarlı diplomatın söhbətləri ayrıca bir yazının mövzudur. Elman Araslı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının və şərqşünaslarının böyük bir nəslinin istəklili müəllimi olmuş mərhum akademik Həmid Araslının oğludur. O, öz atası, mən də öz sevimli ustadım haqqında xatirələrimizi bölüşdük, uzaq ölkədə onu və Nəsimi haqqında qiymətli kitabını qədirşünashqla yad etdik, mübarək ruhuna rəhmətlər oxuduq.

Azərbaycan nümayəndələrinin bütün görüşləri, Hələb və Dəməşq səfərləri, bu səfərlər çərçivəsində keçirilən Beynəlxalq elmi konfransın gedişi Suriya Ərəb Respublikasında fəaliyyət göstərən informasiya agentliyi «SANA»nın müxbirləri tərəfindən ardıcıl surətdə izlənilir və müntəzəm olaraq qəzetlərə ötürülür, nəşr olunurdu. Televiza ilə də hər gün bu barədə görüntülü məlumat verirdilər. Özəlliklə «Əl-Cəmahir» qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş xəbərlərdən nümunələri Bakıya qayıdış ərəfəsində səfirimiz lütfən bizə hədiyyə etdi. Hədiyyələrimiz arasında yeddi günlük səfərimizin əsas məqamlarını əks etdirən film də vardır.

Bu qeydlər də bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə qısa bir zaman kəsiyində Nəsiminin ölməz irsi, xatirəsinin əbədiləşdirilməsi ətrafında görülən işlər, özəlliklə də ilk beynəlxalq konfransın təşkili, müvəffəqiyyətlə keçirilməsi.

nəhayət azərbaycanlı memar və mühəndislərin öz suriyalı həmkarları ilə memorialın abadlaşdırılması sahəsində layihə işlərinə başlamaları dost ölkədə geniş ictimai rezonans doğurmuş, ölkə başçımızın Azərbaycanda mədəni irsə göstərdiyi qayğının yüksək səviyyədə olduğunu bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir.

HƏLƏBDƏ İKİ QALA VAR

...Nəsimi kompleksindən çıxanda adamın gözləri qarşısında o regionun, bəzi mülahizələrə görə dünyanın ən qədim və əzəmətli tarixi abidələrindən biri olan möhtəşəm Hələb qalası canlanır. Ev sahiblərinin təqdimatına və bəzi elmi mənbələrə görə qalanın 4500 illik tarixi var. Dağın üstündə ucaldılmış bu istehkamin sahəsi bizim İçərişəhərin sahəsi qədər olar. Mən Amerikada, Çində, Yaponiyada, Yunanıstanda, Danimarkada, İran, İraq, Türkiyə və digər ölkələrdə olarkən çoxlu qalalar, bürçülər və onların qalıqlarını, xərəbələrini, ayrı-ayrı bünövrə daşlarını, sütunlarını, məşhur Akropolu və Mədain xərəbələrini görmüşəm. Lakin çox böyük bir zaman məsafəsindən öz əzəməti ilə boylanan və az qala bütün atributlarını qoruyub saxlayan bu cür bir tarixi abidə ilə heç vaxt rastlaşmamışam.

Nəhəng daşlardan, qaya parçalarından ibarət bünövrə üzərində qurulan, təqribən bizim Qız qalası hündürlüyündə divarlarla başdan-başa əhatə edilmiş qala hərəsi bir sənət əsəri olan portalları, müdafiə qurğuları, bürcləri, ovdanları, müşahidə məntəqələri, içərisi bişmiş kərpiclə hörülmüş yaşayış məskənləri, su ehtiyatı üçün çənləri, hövuzları, hamamları, azuqə anbarları, öz divan-

xanası, zindanı, nəhayət, islamın qəbul edilməsindən sonra türklər tərəfindən tikilmiş hündür minarəli gözəl məscidi ilə çox əzəmətli görünür. Vaxtilə qaragüruhçular edam olunmuş Nəsimini bayıra atmışdılar ki, bu faciəli sonluq başqalarına ibrət dərsi olsun. Fitnəkarların, nadanların, öz nəfsi və şəxsi mənafeləri əlində əsir olanların bu qəddarlığı müqabilində onların gözlədiklərinin tam əksi baş vermişdi. Hələbin Allah dostu olan qeyrətli, qədirbilən övladları şairi elə qalanın bərqərar olduğu dağın atəyindəki düzəngah yamacda sonsuz ehtiram, böyük qayğı və sayğı ilə, əsl müsəlman qaydasında torpağa tapşırıbmışdılar. İndi yuxarıdan, qalanan cənub bürclərindən baxanda Nəsimi ziyarətgahı özünün bütün tərkib hissələri ilə aydın görünür.

...Böyük şəhərdə bir-birindən azacıq aralı iki qala var: onlardan biri qədim tarixə malik, dünyaca məşhur memarlıq abidəsi olan Hələb qalası, digəri isə Azərbaycan və bütün Yaxın Şərq poeziyasında nadir hadisə olan İmadəddin Nəsiminin parlaq mənəviyyat, iradə, əzm və təmkin qalasıdır. Əzəmi ölçülərinə, sanbal və tutumuna baxmayaraq təbiətin kor qüvvələri mürur zamanla Hələb qalasına bəlkə də bu və ya digər sədəmə toxundura bilər. Biz, Azərbaycan nümayəndələri arzu edirik ki, Hələb qalasının bircə daşına da heç vaxt heç bir zərər toxunmasın. Bununla belə, Allah eləməmiş, çox şiddətli bir zəlzələ olarsa, qalanın bu və ya digər guşəsi çat verə bilər. Nəsiminin poeziya, vüqar qalası isə əbədi və toxunulmazdır. Çünki onun yeri hər hansı bir dağın başında yox, Suriyada da, Azərbaycanda da insanların ürəyindədir və tarix boyu nəsil-dən-nəslə ötürülür.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ

(1835-1888)

Böyük Azərbaycan şairi və maarifçi mütəfəkkiri Seyid Əzim Şirvani XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni tələblər əsasında təşəkkül tapıb inkişaf etməsində, təzə mövzu, fikir, janr, xarakter, obraz, təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşməsində müstəsna xidmətləri olan çox görkəmli ədəbi simalardan biridir. Seyid Əzimin heç vaxt öz fikri – bədii tərəvətini itirməyən zəngin yaradıcılıq irsi mənəviyyat xəzinəmizin parlaq inciləri kimi bu gün də mənə və əhəmiyyətini, estetik dəyərini qoruyub saxlayır.

I

Təkcə bunu yada salmaq yetər ki, ədəbiyyatımızın yeni intibah mərhələsi olan XIX əsrdə M.F.Axundzadənin Azərbaycan dramaturgiyası və ümumən ədəbi-ictimai, fəlsəfi fikir tarixində, Həsən bəy

Zərdabının Azərbaycan mətbuatı və publisistikası tarixində yerinə yetirdikləri tələyüklü şəərəfli missiyanı həmin əsrin ortalarında poeziya sahəsində məhz o zamankı şairlərimizin şeyxi Hacı Seyid Əzim Şirvani yerinə yetirmişdir. Dahi Füzulidən sonrakı qəzəlin biz də iki əl-çatmaz zirvəsindən birincisi XIX əsrin ortalarında ədəbi şöhrəti Şamaxıdan bütün ətrafa yayılan S.Ə.Şirvaninin, ikincisi isə XX əsrdə Bakıda parlamaş Əliağa Vahidin şəərəfli adları ilə bağlıdır. Klassik poeziyanın qabaqcıl ənənələrini böyük yaradıcılıq uğurları ilə davam etdirən, onu yeni estetik məzmun və orijinal bədii deyim formaları ilə zənginləşdirən Seyid Əzimi milli poetik təfəkkürümüzün inkişafı tarixində xüsusi yer tutan qüdrətli bir sənətkar kimi qiymətləndirən şeir sənətləri, görkəmli tədqiqatçılar tamamilə haqlıdirlar.

Azərbaycan elmi-ictimai fikri tarixində S.Ə.Şirvani yaradıcılığının özəllikləri, mənə və əhəmiyyəti ilk dəfə görkəmli alim və ədəbiyyat tənqidçisi Firidun bəy Kəçərli (1863-1920) tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş «Literatura azərbaycanskih татар» adlı kitabında göstərirdi ki, S.Ə.Şirvani böyük bir elm adamı kimi uzun müddət Şərq ölkələrini – Türkiyə, Ərəbistan və İrani gəzib dolaşmasına baxmayaraq, o heç bir zaman öz yaradıcılığında yad təsirlərə qapılmamış, əsərlərində orijinallığı və böyük şair müstəqilliyini həmişə qoruyub saxlamışdır. Şeirləri axıcı, ahəngdar və məlahətlidir. «İstər həyatdan, istərsə də təbiətdən alınsın, onun təsvir etdiyi lövhə öz tamlığı, düzgünlüyü və gözəlliyi ilə insanı heyratə gətirir. Yalnız sərbəst və çox zəngin istedadla malik olan şairlər həqiqəti Seyid Əzim kimi cəsarətlə yazıb deyə bilərlər».

Şairin əsərləri bu gün dönə-dönə nəşr edilib geniş yayılır, onların ətrafında səmərəli araşdırmalar aparılır. Ürəkaçan və əlamətdar bir faktdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 25.000 nüsxədə nəfis şəkildə nəşr edilib ölkəmizin kitabxanalarına hədiyyə olunan klassik irs nümunələri arasında S.Ə.Şirvaninin sanballı üç cildlik əsərləri də vardır.

Bizim üçün xoş və fərəhli ki, Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və təşkilatçılıq səyləri ilə bərqərar olub artıq gözəl, səmərəli bir ənənəyə çevrilmiş Azərbaycan Muğam müsabiqələrində Seyid Əzimin qəzəllərinin tərkərsiz muğamlarımız üstündə ifasına xüsusi günlər ayrılır və bu əsərlər istedadlı müğənnilərimizin sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsində, onların bədii zövqünün cılganmasında böyük rol oynayır.

Seyid Əzimin şeirlərinə bənzərsiz satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir özü qiymətli nəzirlər yazmış, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli və böyük dramaturq Cəfər Cəbbəli öz ölməz əsərlərindəki obrazların mənəvi yaşantılarını canlandırmaq üçün onun qəzəllərinə müraciət etmiş, Fikrət Əmirov isə «Sevil» operasında məşhur

*Vermərim könümü bir dilbəbə bundan sonra,
Olmaram aşiq o siminbəbə bundan sonra*

mətləli qəzəlinin əsasında özünün baş obrazlarından birinin daxili aləmini, ağır peşmanlıq duyğularını açan aparıcı ariya bəstələmişdir.

Seyid Əzimin əsərləri hələ sağlığında məktəblərdə tədris olunmağa başlamış, Qori Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan dili dərslərinin proqramına daxil edil-

mişdir. Bu nəcib ənənə yaşadığımız günlərdə daha geniş miqyasda və uğurla davam edir. Şairin əsərləri hərtərəfli tədqiq və nəşr edilir, Azərbaycanın ibtidai, orta və ali məktəblərində geniş tədris olunur, şagird, tələbə və magistrantlar bu əsərlər barədə referatlar hazırlayır, AMEA-nın, universitetlərin doktorantlarının qəbul və minimum imtahanlarında şairin ədəbi irsi geniş təmsil olunur.

Seyid Əbdül Əzim Şirvani 1835-ci ildə iyul ayının 10-da Azərbaycanın qədim dövlətçilik, elm, mədəniyyət, poeziya mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Sonralar yazmış olduğu şeirlərindən birində Məhəmməd şah Qacarın İranda, Sultan Əbdülməcidin Türkiyədə hökmlərini etdikləri dövrdə, hicri tarixlə 1251-ci ildə təvəllüd etdiyini göstərmişdir ki, bu da miladi tarixlə məhz 1835-ci ilə müvafiq gəlir. Atası Seyid Məhəmməd Mir Səfərzadə Şirvanın tanınmış din xadimlərindən biri idi. Əgər 1842-ci ildə dünyasını vaxtsız dəyişməyə idi yəqin ki, öz fərsəatli, istedadlı və yeganə oğlunu Şamaxının tanınmış məktəbdarlarının yanında təhsil almağa qoyacaq, şəxsən özü onun dərslərinə nəzarət edəcək, kamil, savadlı bir ruhani kimi, bildiklərini əziz övladına öyrədəcəkd...

Anası Səkinə xanımın himayəsində qalan Əzimin bu zaman altı yaşı təzəcə tamam olmuşdu. Dağıstanda yaşayan ana babası Molla Hüseyn dul qalmış qızını və nəvəsini götürüb Dağıstana, dini icmasına başçılıq etdiyi Yaqsay kəndinə aparır. O, «bala seyid»ə öz doğma övladı

kimi baxır, təhsili ilə də şəxsən özü məşğul olur. Allahın oğlu ata eləmədiyi Molla Hüseyn çox sevdiyi Əzimi oğlu kimi bəsləyir, təxminən on il ərzində nəvəsinə o zaman üçün yüksək səviyyədə təlim keçir. Nəvəsinin gələcəkdə uca məqamlara layiq ruhani xadim kimi yetişməsinə arzulayan babası, Seyid Əzimə özünün mükəmməl bildiyi üç şərq dilinin ikisinin (Azərbaycan və fars dillərinin) əsaslarını yaxşıca öyrədir. Çoxlu vaxt və müntəzəm məşğələlər tələb edən üçüncü dili (ərəbcəni) isə Seyid Əzim babasının tövsiyəsi və xərci ilə bu dilin kamil bilicilərindən olan bir əfəndidən öyrənməyə başlayır. Qurani-Kərimi də babasının nəzarəti altında müvəffəqiyyətlə öyrənib başa çıxır, onun təfsiri və peyğəmbər hədislərinin şərhə sahəsində çox zəngin biliklərə sahib olur.

Bələliklə də bütün uşaqlıq və yeniyetməlik çağlarını məhz Molla Hüseyn kimi yüksək hazırlıqlı bir ziyalının evində və himayəsində keçirməsi, onun çox zəngin kitabxanasındakı bütün qiymətli əsərləri ağızla oxuması Seyid Əzim üçün böyük bir universitet olub onun gözlərini elmi, dini, tarixi aləmə, mədəniyyət dünyasına geniş açır, bir istedadlı gənc ziyalı kimi dünyaya baxışının müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

1853-cü ildə anası Səkinə xanımla birlikdə Şamaxıya qayıdan Seyid Əzim bir il sonra Ceyran xanım adlı bir qızı sevir və onlar evlənilər. Oxumaq, öyrənmək ehtirası tükənmək bilməyən gənc istedad 18 yaşında ikən ilk məhəbbət şeirlərini yazır və öz tərəvətlə əsərlərilə qələm yoldaşları arasında seçilir.

Ruhani təhsilini tamamlamaq məqsədilə Seyid Əzim 1856-cı ildə İraqa yola düşür. Maddi çətinliklərlə üzləşdiyinə baxmayaraq bu ölkənin Nəcəf və Bağdad şəhər-

lərində, sonra isə Suriyanın Hələb və Şam (Dəməşq), İranın İsfəhan, Təbriz, Ərdəbil şəhərlərində biliklərini daha da zənginləşdirir. Bir mənzuməsində etiraf edir ki, hələ "on dörd yaşı olandan" heç bir qazanc, mal-dövlət məqsədi güdmədən Dağıstan və Şirvan da buraya daxil olmaqla, Yaxın Şərqi bir çox elmi, dini, ədəbi mərkəzlərində ariflərə məxsus bir tərzdə elm öyrənmiş, sərf, nəhv, hüquq, üsul, heyət elmlərini mənimsəmişdir. Özəlliklə Suriyada oxuduğu çağlarda şair ağır maddi məhrumiyyətlərə sinə gərməli olmuşdur.

Müsəlman Şərqi ölkələrini gəzərkən Seyid Əzim əhalinin ağır maddi durumunun, şəhər və kəndlərdəki iqtisadi və mədəni geriliyin şahidi olur. Bu təəssüratla doğma yurda qayıdan şair dini-sxolastik elmlərin faydasızlığı qərarına gəlir...və ruhani olmaq fikrindən daşınaraq özünün bütün enerjisini xalq maarifinin tərəqqisinə, məktəbdarlığa həsr edir.

30 may 1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən ən çox zərər çəkən ailələrdən biri Seyid Əzimin ailəsi olur. Onun Dağıstandan qayıdandan sonra güc-bəla ilə təmir edib sahmanladığı evi-eşiyi, həyat-bacası dağılmış, ailəsi ciddi maddi məhrumiyyətlərlə üz-üzə qalmışdı. Tərəqqipərvər ziyalılardan birinə göndərdiyi mənzum məktubda şair acı-acı etiraf edirdi ki,

*Evimiz bir-iki-üç həftə çörəksiz qaldı,
Gah bişirdik noxudu, gah yedik lobyanı.
Qanını şişəyə tutdu fələk ol tifillərin,
Ac qalib qaçdı uşaqlar dodağından qanı.
Gecələr nəql dedim körpə uşaqlarım üçün,
Nisyə sözədən nə bitir, çeynədilər yorğanı...*

Bu cür dağıdıcı zəlzələyə məruz qalanlara çox cüzi yardımla kifayətlənən hökumət öz siyasi idarəetmə işlərini yoluna qoymaq üçün quberniya mərkəzini Şamaxıdan Bakıya köçürməklə kifayətlənmiş, bu işə şamaxılıları «gözdən uzaq, könüldən iraq» vəziyyətinə gətirib çıxartmış, onların onsuz da ağır olan maddi vəziyyətini daha da pisləşdirmişdi.

1869-cu ildə ruhanilik fəaliyyətindən əl çəkən Seyid Əzim Şamaxı şəhərində bir məktəb açıb burada dərs deməyə başlayır. Bu, "Üsuli-cədid" adı ilə Azərbaycanın təhsil tarixinə daxil olmuş həmin məşhur təhsil ocağıdır ki, şagirdləri arasında M.Ə.Sabir kimi XX əsrin böyük Azərbaycan satirik şairi də olmuşdur. Seyid Əzimin məktəbində Azərbaycan, fars, rus dilləri, hesab, tarix, coğrafiya və digər fənlər keçilir, o zamanın mollaxanalarından fərqli olaraq tədris və təlimin yeni, mütərəqqi üsullarından istifadə edilirdi. Mənbələrdən aydın olur ki, Seyid Əzim özü təkbəşinə təhsil yolu ilə ruscanı da öyrənmiş, bu dildə oxuyub yazmağı bacarmışdır. Böyük şair A.S.Puşkinin şərinə ana dilində şeir yazmış, onun bəzi əsərlərini fars dilinə tərcümə etmişdir.

Zəmanəsinin tələblərinə cavab vermək üçün dini təhsilin yetərli olmadığını görən Seyid Əzim dünyəvi elmlər sahəsində də biliklərini artırır, yaxın-uzaq ellərə səfərlər edir. Xaricdə təhsil aldığı illərdə, Yaxın Şərqdən qayıtdıqdan sonra isə Şamaxıda, habelə sonrakı səfərləri zamanı bəzi din xadimlərini yaxından müşahidə edən şair onların öz yüksək mövqelərindən istifadə edərək müftə qazanc yoluna düşdüklerini ciddi tənqid, fanatizmi kəskin ifşa edən şeirlər yazır. Əlbəttə, yerli ruhani mühiti bu əsərlərə, onların obyektiv oxucular arasında oyatdığı

reaksiyaya biganə qala bilməzdi. Şairi gözü götürməyənlərin, hətta onunla açıq düşmənçilik edənlərin sayı get-gedə artır. Onlar xeyir-şər məclislərindəki moizələrində, məscidlərdəki xütbələrində Seyid Əzimin əleyhinə geniş təbliğat aparır, onu hər yerdə hörmətdən salmağa çalışır, avam adamları şairə qarşı saymazyanalıq, hətta nifrət ruhunda kökləyirlər. Özünün «Bəyani-hali-nazim» mənzuməsindəki bir etirafı çox məşhur olub şairin o zaman yaşadığı əndişələr haqqında daha aydın və əyani təsvirəvi oymağa qədər:

*Eylədim ta ki, hər busatə güzər,
Məni gördükdə xəlx söylədilər:
Budu gəldi səfahətin kəmi-
Hacı Seyid Əzim Şirvani!*

Məhrumiyyətlər içində yaşayan şair Həccə gedən bir Şamaxı varlısının təklifi ilə onu Məkkə səfəri zamanı müşayiət edir, qərrib eldə bələdcisi və tərcüməçisi olur. Bununla Seyid Əzim bir tərəfdən ailəsinin bəzi çox zəruri maddi ehtiyaclarına çarə edir, digər tərəfdən özü də o müqəddəs məkanın şərəfinə "Hacı" titulu qazanır. Məkkə səfərindən sonra bir qədər parası qalan şair Şamaxıya tələsməyib bir neçə ay Misirdə yaşayaraq Qahirənin tanınmış şair və alimləri ilə görüşür, elmi və poetik məclislərdə iştirak edir, şərq tarixinə, ərəb ədəbiyyatına və mədəniyyətinə dair məlumatını genişləndirir və dərinləşdirir, özünün ərəbcəsini daha da təkmilləşdirir.

Məkkə səfəri ilə ilgili təsadüfi qazancını nəzərə almasaq, şair əhli-əyal sahibi olandan sonra həmişə maddi

ehtiyac içində yaşamış və məhrumiyyətlər içində də dünyasını dəyişmişdi. Böyük övladı, “Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid!” deyə şəninə dəfələrlə gözəl kəlamlar həsr etdiyi Mir Cəfər Seyidzadə (1859-1939) bir məqaləsində etiraf edirdi ki, “Pədarim vəfat edəndə beş yüz manat borc və səkkiz nəfər ayal mənim öhdəmə qoymuşdu” (Bu barədə görkəmli Seyidəzimşünas Süleyman Rüstəmzadənin özünün tərtib etdiyi şairin üç cilddən ibarət “Əsərləri”nə yazdığı müqəddimədə daha ətraflı məlumat var (Bax: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1967). Seyidzadələr ailəsinin həqiqətən də çox mütəvaze bir həyat sürdüyü barədə Mir Cəfər Seyidzadənin sözü gedən məqaləsindən təxminən 30 il öncə Seyid Əzim özü bir qəzəlində əsil şair səmimiyyətilə belə etiraf etmişdi:

*Bihəmdülillah ki, qaldı yadigar əşəri canbəxşim,
Əgərçi Seyyida, nə mülkü-malü, nə zərim qaldı.*

Öz səyahətləri zamanı da Şamaxıda olduğu kimi böyük ictimai ədalətsizliklərlə üzləşən şair həm var-dövlət sahibləri, həm də bəzi din xadimləri arasında hökm sürən və islama zidd olan meyllərdən tüfeylilik, ikiüzlülük, siğəbazlıq, sərxoşluq, narkomaniya, qumarbazlıq kimi sindromlardan bezir, onların daşıyıcılarına nifrəti daha da şiddətlənir.

1874-cü ildə Şamaxıdakı yarı mülki, yarı ruhani təhsil məktəbində, 1877-ci ildən isə Şamaxı şəhər məktəbində Azərbaycan dili, fars dili və şəriət dərsləri deyən Seyid Əzim o zamankı tədris proqramlarının naqisliyi ucbatından şəriət və Azərbaycan dili dərslərində özünün uşaqlar üçün yazdığı əsərlərini, eləcə də Sədidən, Hafizdən

ana dilimizə tərcümələrini öyrədirdi. Bunu tədris proqramına münasibətdə özbaşınalıq kimi qələmə verən çuğullar donos yazıb şairi müəllimlikdən uzaqlaşdırmağa müvəffəq olurlar.

Öz işinə bərpa üçün Tiflisə, Qafqaz Maarif idarəsinə şikayətə gedən Seyid Əzim yolüstü Gəncədən keçərkən Nizaminin uçulmuş məzarını ziyarət edir, onun ruhuna müraciətlə bu misraları bədahətən oxuyur:

*Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan,
Ey Gəncədə üzzü-ehtişamı dağılan,
Olmuşmu səninlə mən kimi aləmdə
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan?*

Lakin şair möhkəm iradəsi və rus dilinə müəyyən dərəcədə bələdliyi sayəsində Tiflisə gedib Qafqaz Maarif İdarəsinin rəisinə şikayət edir. Özüə münasibətdə yol verilmiş ədalətsizliklə əlaqədar olaraq elə məntiqi dəlil və sübutlar gətirib onları elə ehtirasla həmsöhbətinə çatdırı bilməmişdi ki, «Qafqaz Təhsil Dairəsinin poçeteli K.P. Yanovski ondan üzr istəyib» öz iş yerinə bərpa olunmasına dair göstəriş vermişdi (Xeyrulla Məmmədov, «Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi». S.Ə. Şirvaninin üç cildlik «Seçilmiş əsərləri»nə müqəddimə. Bakı, 2005). Şair ömrünün axırınadək fasiləsiz olaraq xalq müəllimi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmişdi.

Görkəmli ədib və peşəkar ədəbiyyat tənqidçimiz Seyid Hüseynin (1887-1938) yazdığına görə, Seyid Əzim tədris etdiyi “Üsul-i cədid” məktəbi o dövrün ən çox

yayılmış tədris ocağı olan mollaxanalardan təlimin məzmununa görə əsaslı surətdə fərqlənirdi. "Məktəb bir dərş otadından ibarət olsa da uşaqlar iki diz üstündə deyil, xüsusi surətdə qayıdırılmış skamyalarda oturdular. Əlavə olaraq dərş odasında qara taxta bulunurdu ki, bəzi yazılar orada yazılıb uşaqlara izah edilirdi. Eyni zamanda hər saatda (bir dəfə) 10-15 dəqiqəlik tənəffüs elan edilir, uşaqlar küçəyə buraxılırdı" (Seyid Hüseyn. Mühəddimə. M.Ə.Sabir. «Bütün əsərləri», Bakı, Azərənşr, 1934, səh. 21-22).

"Üsuli-cədid" məktəbinin işi sahmana düşəndən sonra Seyid Əzimin və ailəsinin güzəranı müəyyən dərəcədə yoluna qoyulur. Yalnız bundan sonra mütəvəzə də olsa, sabit məvaciblə təmin edilən həyat tərzi onun ailəsinə də nəşib olur.

1875-ci ildən Seyid Əzim Şamaxıdakı yarı mülki, yarı ruhani məktəbdə Azərbaycan və fars dilləri müəllimi kimi çalışır, iki ildən sonra həmin təhsil ocağının müdirliyi də ictimai əsaslarla ona həvalə olunur. Xalqın balalarına təhsil verməyi vətəndaş ziyalı kimi öz əmalına çevirmiş şair bu məccani vəzifənin də öhdəsindən uğurla gəlir. Filologiya elmləri doktoru Sadiq Hüseynov "S.Ə.Şirvaninin yaradıcılıq yolu" (1977) adlı monoqrafiyasında bu barədə maraqlı sənədlərə əsaslanmışdır. Bu rəsmi sənədlərdən məlum olur ki, sözügedən məktəb məhz Seyid Əzimin səyi ilə fəaliyyət göstərmiş, Şərq - ərəb, fars və türk dillərini kamil bilməsi, fanatizmdən tamamilə uzaq olması sayəsində o, təqdirəlayiq bir iş görmüşdür. «Məktəb yaratmaq, müsəlman həmvətənlərinə Quran və ana dili ilə yanaşı rus dili və hesab fənlərini də öyrətmək burada...nadir hadisədir... Hacı Seyid Əzim heç yerdən heç bir

yardım almır».

Öz abdar şeirlərilə artıq yalnız doğma şəhərində deyil, bütün Azərbaycanda və ölkəmizə yaxın bəzi diyarlarda nüfuzlu şair kimi tanınan S.Ə.Şirvani doğma şəhərində bütün Şamaxı şairlərini birləşdirən "Beytüs-Səfa" adlı o dövrün çox məşhur və nüfuzlu ədəbi məclisini təşkil edir. O vaxt ölkəmizin bir sıra mədəniyyət mərkəzlərində bu cür ədəbi məclislər fəaliyyət göstərirdi. Həmin məclislərdən «Gülüstən»a (Quba) A.Bakıxanov Qüdsi, «Əncüməni-süəra»ya (Ordubad) Hacı ağa Fəqir, «Fövcül-füsəha»ya (Lənkəran) Mirzə İsmayıl Qasir, «Məcməüş-şüəra»ya (Bakı) Məhəmməd ağa Cürmi, «Divani-Hikmət»ə (Gəncə) Mirzə Şəfi Vəzeh, «Beytüs-Səfa»ya (Şamaxı) Seyid Əzim Şirvani rəhbərlik edirdilər. Adı çəkilən şəhərlərdə sakin olan şairlərlə yanaşı bir çox hallarda musiqiçi və müğənnilər də bu məclislərdə toplanır, şeirləşir, öz yeni əsərlərini oxuyub müzakirə edir, poetikanın incəliklərinə varır, ərəb və fars poeziyasından tərcümələr edir, digər şəhərlərdəki ədəbi məclislərlə yaradıcılıq əlaqələri saxlayır, əsər və fikir mübadiləsi edirdilər.

Akademik Feyzulla Qasimzadə göstərir ki, müasirləri arasında böyük şöhrət qazanan Seyid Əzim Qarabağda Abdulla bəy Asi, Lənkəranda Mirzə İsmayıl Qasir, Şəkiddə İsmayıl bəy Nakam, Dərbənddə Mirzə Məhəmmədağ Cümri, Gəncədə Mirzə Mehdi Naci və başqaları ilə şeir mübadiləsi edir, məsləhətləri ilə onların yaradıcılığına istiqamət verirdi. Xüsusilə Bakı şairləri arasında onun böyük hörməti və nüfuzu vardı. Şair hərdən Bakıya gəlib buradakı ədəbi görüşlərdə iştirak edər, zəngin məzmunlu çıxışları ilə diqqət mərkəzində olardı. Şairi şəxsən tanıyıb dəfələrlə onunla həmməclis olmuş Bakı

şairlərindən Ağadadaş Müniri deyirmiş ki, S.Ə.Şirvani çox hazırcavab, hafizəli, bilikli şair idi. O, maraqlı və şirin söhbətləri ilə məclis iştirakçılarını həmişə özünə cəlb edər, şeir müsabiqələrində çox vaxt birincilik qazanardı.

«Beytüs-Səfa» Seyid Əzimin böyük yaradıcılıq, təşkilatçılıq söylərinin yetirməsi, şairin həqiqi ictimai mənbəyi idi. Şirvanın istedadlı gənc şairləri bu məclisin müntəzəm keçirilən yığıncaqlarında öz yazılarını oxuyur, müzakirələr zamanı deyilən əgər-əsgiyini düzəldib təkmilləşdirirdilər. Burada Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi klassiklərin nadir poeziya inciləri oxunub şərh edilir, Seyid Əzimin təfsirində bu əsərlərin sənətkarlıq sirləri açılır, yaşından, təcürübəsindən asılı olmayaraq bütün məclis üzvləri tərəfindən sənət etalonu kimi qəbul edilirdi. Seyid Əzim özünün tərəvətli şeirlərlə onları söz üzərində məhz klassiklər kimi işləməyə, təqliddən qaçıb orijinal əsərlər yazmağa ruhlandırır. Şairin çox əziz və doğma «Beytüs-Səfa»-ya ən azı iki şeir həsr etdiyi məlumdur. Hər iki əsər mənzum məktub kimi düşünülmüş və məzmunundan məlum olur ki, şairin uzunmüddətli səfərləri zamanı Şirvandan uzaqlarda yazılmışdır.

*Şirvanə səni eylərəm, ey namə, rəvanə,
Dön abi-rəvanə.*

- mətləli müstəzadədə şair məclis üzvləri olan sevimli dostlarını əziz-əziz, “yanə-yanə” xatırlayır, bir yerə yığılanda Seyyidi də unutmayıb hərdən yada salmağa çağırır. İkinci şeirin Suriyada yazıldığına isə konkret işarə də var:

*Zülfü həvəsindən bizə Şam oldu nişimən,
Etdik onu məskən.*

Məclis Seyid Əzimin yaxın dostu, həmməsləki şair Məhəmməd Səfənin (1851-1876) mənzilində bərqərar olduğu üçün ona “Beytüs-Səfa” – “Səfənin evi” deyirmişlər.

1875-ci ildə Bakıda «Əkinçi»sinin timsalında Azərbaycan dilində ilk qəzetin fəaliyyətə başlaması S.Ə.Şirvaninin mənəvi həyatında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu, onun yaradıcılığındakı vətəndaşlıq məzmununa bir tərəvət gətirdi. Görkəmli alim, yorulmaz vətəndaş Həsən bəy Zərdəbinin (1842-1907) xalqı orta əsr qəflətindən oyanmağa çağıran hayqırıtlarına səs verən şair özünün şeir, məqalə və xəbərləri ilə qəzetin qarşıya qoyduğu böyük tarixi məqsədinə çatması yolunda əlindən gələni əsərgəmir, fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirdiyi redaktoru Həsən Qara Hadi və kapitan Sultanov kimi bəzi mürtəcə müəlliflərin nadan hücumlarından cəsarətlə müdafiə edir, «Əkinçi»nin Şamaxıda yayılmasına, abunəçilərinin sayının artmasına kömək üçün əlindən gələni əsərgəmir. Şair «Ziya», «Kəşkül» mətbuat orqanları ilə də əməkdaşlıq etmiş, onların da səhifələrində bəzi məktub və şeirlərini nəşr etdirmişdir.

S.Ə.Şirvani öz şəərəli müəllimlik və maarifçilik vəzifəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Azərbaycan balaları üçün dərslik yazmaqla da məşğul olmuş. «Rəbiül-ətfal» (Uşaqların baharı) və «Şəriət» əsərlərini tamamlamışdı.

S.Ə.Şirvaninin uzun illər davam edən müəllimlik fəaliyyətini, xalq maarifinin inkişafı sahəsində göstərdiyi böyük xidmətlərini nəzərə alan Qafqaz Cənibinliyi 1888-ci ildə onun «Za userdiye» (Səyina görə) adlı gümüş medalla təltif olunması barədə məsələ qaldırmışdı. O

zaman xalq maarifi sahəsində çalışanlar üçün böyük təltif hesab olunan həmin medalı aldıqdan 10 gün sonra, may ayının 20-də böyük şair və yorulmaz müəllim dünyasını dəyişmişdi. El arasında dolaşan bir rəvayətə görə şair cümə namazından sonra ağzına qədər dolu məsciddən çıxarkən bəzi mürtəcə ruhanilər, fanatiklər onu divara sıxışdırıb əzməmiş və vaxtsız ölümünə səbəb olmuşdular.

Yaxın dostları, qohumları, istedadını yüksək qiymətləndirən şeirsevənlər

*Mən öləndə Şahxəndanda basdırın,
Çünki onun Şahidi-Xəndanı var.*

beytindəki vəsiyyətini nəzərə alaraq S.Ə.Şirvanini Şamaxının Şahxəndan qəbiristanlığında dəfn etmişlər.

Vaxtilə Gəncədə Nizaminin məzarını ziyarəti zamanı onun ruhu ilə həsb-hal edən Seyid Əzim yaxşı bilirdi ki, özünün də gələcək məzarı zamanın sərt küləklərinə, qar yağış, dolu döyəcəlmələrinə dözməyib bir vaxt dağılacaq, yerlə yeksan olacaqdır. Lakin o heç xəyalına da gətirmirdi ki, şairin mənəviyyət tariximizdəki mövqeyini, poetik irsinin məna və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən şamaxılılar, onların müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisindəki təmsilçisi, qeyrətli xeyriyyəçi ziyalımız, cənab Elxan Süleymanov həmin məzarın dadına çatacaq, əvvəlki pərişan vəziyyəti ilə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə, yüksək səviyyədə bərpa edəcək, mən deyərdim ki, tamamilə yenidən quracaqlar. İndi şairin məzarı başın-

da onun bütöv ağ mərmərdən yonulmuş möhtəşəm abidəsi ucalır. Abidənin önündəki zil qara qranit sənduqəyə Seyid Əzimin artıq dillər əzbəri olmuş bu beyti qızılı hərflərlə həkk edilmişdir:

*Mövti-cismanı ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölməyəm, aləmdə səsim var mənim!*

Yaxın ətrafdakı bütün məzarlarda da sahmanlama işləri görülmüş, Şahxəndan qəbiristanlığının hasarları təzələnmiş, onun yeni girişi qapısından şairin abidəsinə gedən yol boyu xüsusi zövq və səliqə ilə əlvan güllər, çiçəklər əkilmişdir. 2011-ci ilin mayın 21-də Bakıdan gətirmiş nazirlərin, deputatların, şair və alimlərin, incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə Seyid Əzim Şirvani abidəsinin təntənəli açılış mərasimi olmuşdur.

II

S.Ə.Şirvani Azərbaycan poeziyasına həm görkəmli lirik, həm də böyük satirik şair kimi daxil olmuş, hər iki sahədə də şeirimizi zənginləşdirən çoxsaylı və uzun ömürlü əsərlər qoyub getmişdir. Onun əsərləri sayəsində bizdə yeni məzmunlu maarifçi-realist poeziya məktəbi təşəkkül tapmışdır. Şairin əruzun demək olar ki, bütün oynaq bəhrlərində yazılmış əsərləri arasında 4 beytdən başlamış 16 beytə qədər həcmdə qəzəllərə rast gəlmək mümkündür. Lakin onların böyük əksəriyyəti ənənəvi 6-7 beytlik qəzəllərdən ibarətdir. Qəzəllər əsasən həcaz, rəməl, müzare, xəfif bəhrlərində yazılmışdır. Məhəbbət mövzusu

onların demək olar ki, hamısının mərkəzindən qırmızı bir xətlə keçir. Təsadüfi deyil ki, Seyid Əzim öz «Təz-kirə»sinin müqəddiməsində bir şair, bir sənətkar kimi yaradıcılığının mahiyyətini məhz bu cür səciyyələndirmişdir: «Əsli-tinətım məhəbbət torpağından mü-xəmmər olmuşdur». Yəni ki, mənim xəmirim sevgi ilə yoğrulmuşdur.

*Yüz sərv-i-xuraman ola, könlüm səni istər,
Yüz bağı-gülüstan ola, könlüm səni istər.*

*Yüz zöhrəcəbin, mahliqa, mehri dilara,
Yüz min məhi-taban ola, könlüm səni istər.*

*Bu zülməti-zülfündə ləbin abi-vəfamız,
Yüz çeşmey-i-heyvan ola, könlüm səni istər.*

*Ey xublərin şahı, könüldür sənə talib,
Aləm hamı xuban ola, könlüm səni istər.*

*Ey dust, bizə huriyi-qılman nə gərəkdir,
Yüz huriyi-qılman ola, könlüm səni istər.*

*Seyyid degiləm bənd olam hər bir güli-alə,
Yüz qönçeyi-xəndan ola, könlüm səni istər.*

Əsrlər boyu əvvəlki şairlərin dönə-dönə təsvir və tərənnüm etdikləri sərv-i-xuraman, məhi-taban, xublərin şahı, huriyi-qılman, qönçeyi-dəhan və s. gözəllik göstəricilərinin yüz mislinin də müqabilində, böyük qəzəlxan öz lirik qəhrəmanın əsla tərəddüd etmədən məhz öz sev-

gilisinə qovuşmaq arzusunu «könlüm səni istər» təkriri ilə daha da qüvvətləndirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu cazibədar qəzəli ona görə eynilə mətndə canlandırıdım ki, hörmətli oxucular onu bir daha nəzərdən keçirsin və şairin qəzəllərinin dili, ahəngi, vəznə, epitetlərin seçilmə ustalığı, ifadə gözəlliyi, məna ardıcılığı və digər keyfiyyətləri barədə öz təsəvvürlərini tərəvətləndirsinlər. S.Əzimin 1.000 civarında qəzəli olduğu söylənir. Onların 600-dən çoxu üçcildlik «Əsərləri»nin birinci cildində (Bakı, 1967) dərc edilmişdir. Yuxarıdakı qəzəl də buraya daxil olmaqla, şairin lirikasının əsasında həmişə ülvə bəşəri duyğu kimi ucaldığı pak məhəbbətin, gözəlin və gözəlliyin, qarşılıqlı münasibətlərdə əhdə vəfanın, sədaqətin tərənnümü, sevgi yolundakı məhrumiyyətlərdən şikayət, nəhayət qısqanclıq duyğuları və bu dünyanın qılıq-qalından müvəqqəti də olsa uzaqlaşdıran bir vasitə kimi şərabın vəsfi durur.

Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və Vəqifin lirikasında çox yüksək səviyyədə tərənnümünü tapan pak məhəbbət, qənirsiz gözəl və əlyetməz gözəllik Seyid Əzimin də yaradıcılığında yeni keyfiyyətləri ilə canlanır və oxucuları, dinləyiciləri dərinədən mütəəssir edir:

*Ol gülü-gülşənimin hicranı
Mənə təng etmiş idi dünyanı.
Həmdənim naləvü, fəryadü fəqan,
Göz yaşım seyl tək olmuşdu rəvan.
Çox pərişan idi qəmdən halım,
Kəfər ağları görə əhvalım.
Xatirim hicrə məşğuli xəyal,
Gözlərim müntəzir-i-rahi-vüsəl.*

*Nagəhan nameyi-yarı-kamil
Mənə bir şəxsdən oldu vasil.
Oxubən naməni qoydum gözümə,
Gəldi can cismimə, taqət dizimə.*

Seyid Əzimin qəzəlləri əsasən Azərbaycan lirikasının ənənəvi mövzularına həsr edilsə də bu mövzulara tərəvətlə yanaşma üsullarının zənginliyi ilə seçilir. Məsələn, gül-bülbül münasibətlərindən yazmayan, onları aşıqla məşuqun biri-birinə sədaqətinin rəmzi kimi tərənnum etməyən nəinki Azərbaycan şairini, hətta Yaxın Şərq sənətkarını da təsəvvür etmək mümkün deyil. Lakin Seyid Əzim bu ənənəvi və etiraf edək ki, çox da məhsuldar obrazları, özəlliklə də bülbülün sənətdə artıq, belə demək mümkünə, pasportlaşmış rəmzini, tamamilə təzə, onun özündən başqa hələ heç bir qələm sahibinin baxmadığı mövqedən görmüş və mənəlandırmışdır. Şairin lirik qəhrəmanı belə hesab edir ki, bülbülün öz çirkli ayaqlarını sevgilisi gülün budağına qoyub onun üstündə durması çox böyük qəbahətdir. Bütün varlığı ilə sevən əsl aşiq belə ədəbsiz hərəkətə yol verə bilməz:

*Seyyida, qoymaz idi şaxi-gül üstə qədəmin,
Bülbülü-məstdə olsaydı əgər rəsmi-ədəb.*

S.Əzimin qəzəlləri çox zərif və təbii bəşəri duyğular üstündə köklənmişdir. Təsəvvür edin ki, günlərin birində canan öz yarına münasibətdə bərk qəzəblənmiş, hətta onu həlak etmək qərarına gəlmişdir. Guya əlindəki yayın ipi artıq tarıma çəkilib, indicə bir gözqırpımında ox cananın barmaqları arasından sıyrılıb çıxacaq, aşıqın sinəsinə

sancılıb onu məhv edəcəkdir... Bu çox gərgin, taleyüklü məqamda həmin faciənin qəhrəmanını narahat edən heç də bir-iki saniyə sonra nakam həyatına nöqtə qoyulacağı deyil, məhəbbətinin şiddətindən doğan qısqanclıq duyğusudur: «birdən kaman cananın barmaqları ilə təmasdan istifadə edərək onun əlini öpə bilər...» Bilə-rəkdən bir qədər təfərrüatı ilə canlandırıdığım bu taleyüklü faciə məqamı Seyid Əzim məşhur qəzəllərindən birinin cəmisinə bircə beytinə sığışdırmağa müvəffəq olmuşdur. Bu beyt həm də sözü gedən qəzəlin mətləidir:

*Təsəvvür etmə xəyalım həlakı-candandır,
Kəman öpər əlüvi, əlamanım ondandır...*

Belə gərgin dramatik məqamlar ustadın qəzəllərində istənilən qədərdir.

Klassik qəzəlin dilində əruz vəzninin tələbilə adətən mürəkkəb ərəb sözləri, fars izafət tərkibləri bir qədər çoxluq təşkil edir, dinlər tarixindən, Qurani-Kərim qis-sələrindən, peyğəmbər hədislərindən motivlərə, tarixi, əfsanəvi obrazlara geniş yer verilir. Bu deyilənlər S.Əzimin qəzəllərində də yetərinə var. Lakin bir sıra hallarda şair yad dillərdən bir növ sərf-nəzər edərək xal-qın danışığı ahəngində sadə və aydın qəzəllər yazmışdır:

*Çıxır can cismdən, bir dəm yetir cananımı, ya rəb!
Görüb ruxsarını təslim edim bu canımı, ya rəb!*

*Görünə gül üzün nəzr etmişəm kim can edim qurban,
Yetir yarı, qəbul eylə mənim qurbanımı, ya rəb!*

Eyni sözləri aşağıda bəzi misra və beytlərini verdiyim qəzəllər haqqında da demək olar.

- I** *Bu gələn kimdi ki, yüz vəlvələ Şirvana salıb?*
II *Yarını ağyar ilə gördü, özünü öldürmədi,
Adını aşiq qoyub, Seyyiddə hərgiz ar yox...*
III *Hər aşiqin ki, sən kimi bir gülyanağı var,
Lalə kimi əyandı ki, köksündə dağı var.*
IV *Qadan alım, a qara göz, sənə bu ədə neçindir,
Nə üzqaralıq etdim, mənə bu iza neçindir?*
V *Məcruh olur, ey gül, bədənin sayeyi güldən,
Qurbanın olum mən, belə nazik bədən olmaz...*

Əlbəttə, bu cür axar-baxarlı kəlamı, mətlə və ya misranı gördümü, xiridar oxucu oxuyub axıra çıxمامış şairin kitabını yerə qoymaz.

Seyid Əzimin qəzəlləri Füzulidən sonra təkcə Azərbaycanca deyil, bütün Yaxın Şərqdə, özəlliklə dilimizin yaxşı anlaşıldığı türkdilli ölkələrdə məclislər yaraşığı olan poetik nümunələrdir. Ustadı Füzuli kimi onun da qəzəlləri az sözlə dərin mənalara, incə mətləblərə əks etdirməsi, nəcib insani hisslər, yüksək bəşəri duyğular, nikbin ruh, həyat sevgisi təlqin etməsilə populyardır. Bir daha yada salıram ki, son illərdə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə Azərbaycan Televiziyasının təşkilatçılığı əsasında keçirilən Muğam festivallarının hamısında hər dəfə xüsusi bir gecə əvvəldən axıradək məhz Seyid Əzim Şirvaninin qəzəlləri əsasında ifa edilən muğamlar üçün ayrılır.

Bu baxımdan çox maraqlıdır ki, Seyid Əzimin dərin məzmunlu lirik əsərlərindən biri məhz musiqiyə həsr etdiyi

*Guş qıl, ey ki, bilirsən özünü vəqifi-kar,
Ağah ol, gör ki, nədir naleyi-ney, nəğməyi-tar!*

- beyti ilə başlayan məşhur müxəmməsidir. Bu əsərdə musiqi insanın mənəvi dünyasını özünəməxsus vasitələrlə zənginləşdirən çox qiymətli sənət ecəzələrindən biri kimi mənalandırılır. Özəlliklə klassik Azərbaycan musiqisinin geniş yayılmış Şur, Muxəlif, Həsər kimi nümunələrinin potensial mənə və əhəmiyyəti bir müxəmməs bəndinin (bəzən də onun bir beytinin) verdiyi imkanlar daxilində açıqlıq göstərilir. Şair dözmür ki, onun oxucusu həyatın adi, boz həqiqətləri ilə məhdudlaşıb qalsın. Seyid Əzim insanları musiqiyə, əlbəttə, onun ən kamil nümunələri olan muğamlara münasibətində həssas və diqqətli olmağa çağırır. O istəyir ki, həmvətənləri neyin naləsində, tarın tərənəsində öz təsir gücü ilə «səbrü-qərarı əldən alan» sirləri öyrənsin, tar, dəf, ud, cəng kimi alətlərin hər birindən peşəkar sazəndələrin iradəsilə çıxan sədaların fərqi nə varsın, onların təsiri ilə «qulağındakı qəflət pambığını» çıxartsın.

*Qoymaz o tarı müğənni niyə ağuşundan?
...Huş ilə guş elə, hər kimsə gedər huşundan,
Təki əsrari-nihənə olasan bərxurdar.*

Şirvan-Şamaxı, onun təbii gözəllikləri, insanları, dövletçilik tarixi, mədəniyyəti, dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi böyük sənətkarlar, şairin çağdaşı olan istedadlı qələm yoldaşları, təşkilatçısı və rəhbəri olduğu «Beytüs-Səfa»

ədəbi məclisi və sair Seyid Əzimin müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərində dönə-dönə, dərin səmimiyyətlə, yorulmaq bilmədən tərənnüm edilmişdir. Bu mövzuda əsərlərindən birini «Zəmanə tək yetirib hüsnə bu Şirvanı» misrası ilə başlayan şair növ-növ müqayisələr aparmaq, tezis və antitezisləri qarşılaşdırmaq yolu ilə doğma yurdunun özəlliklərini, gözəllərini və gözəlliklərini tərənnüm edir:

*Deyirlər aqibətül-ömür bir qiyamət olur,
Bu şəhr içrə vəli, gündə bir qiyamət var!*

*Baxın bu məclisə diqqətlə bir, sizi tari,
Nə yerdə bunlara manənd hüsn-i-surət var?*

Qəzəl şairin doğma yurd həsrətinin öləndən sonra da onu tərk etməyəcəyinə bəslədiyi sonsuz və səmimi olduğu qədər də inandırıcı inamının ifadəsidir. Seyid Əzim öz həmyerlilərinə, mənəvi varislərinə müraciət edib deyir ki, o, dünyasını dəyişəndən sonra da hərdən xoş günlərdə, kef məclislərində onu xatırlasınlar, axı şairin qəlbində heç vaxt səngimək bilməyən doğma yurd – Şirvan həsrəti var:

*Bu bəzmi-işrət ara, Seyyidi salın yadə,
Gedibdi xakə, vəli, sinəsində həsrət var...*

Şair öz lirik qəhrəmanının tövsiyə edir ki, Şirvan torpağının gözəlliklərinin bir qənimət kimi qədrini bilsin, zira Şirvanın insana aşladığı zövqü hətta cənnətdə belə tapmaq mümkün deyil.

Seyid Əzim doğma yurdunun problemlərini, sosial

bəlalarını, insanlar arasındakı münasibətlərdə hər gün təzahür edən eyibləri də görür, vaxtaşırı tənqid və ifşa edirdi. Bu cür kəskin ruhlu əsərlərinin mərkəzində yerli idarələrdə baş alıb gedən rüşvətxorluq, oğurluq, cəmiyyəti bürümüş avamlıq, nadanlıq, mövhumat, xürafat, təhsilin ağır vəziyyəti və s. dururdu. Bu cür mənzumələrinin mühüm bir hissəsini şair ömürünün təqribən son on ilinə təsadüf edən ana dilli mətbuatda dərc etdirmişdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, «Əkinçi»nin nəşrə başlaması, H.Zərdabi ilə əlaqə və münasibətlərin uğurla bərqərar olması Seyid Əzimin yaradıcılığında maarifçiliyin yeni, güclü bir dalğasını təlatümə gətirmişdi. O öz müəllim və sənətkar stixiyasını daha da vüsətləndirərək əsasən maarifçilik ruhunda süjetli didaktik əsərlər, ictimai-siyasi potensialı güclü olan satiralar yazmağa üstünlük verməyə başlayır.

Yaşadığı çağların bir növ ictimai çağırışına cavab olan bu əsərləri yazmağı şairin ardıcıl surətdə məşğul olduğu pedaqoji işi də tələb edirdi. «Xan və dehqan», «Köpəyə əhsan», «Allaha rüşvət» və s. əsərlərində şair millətin balalarının gözünü açmağa çalışır, onları tərəqqiyə, yeniliklərə münasibətdə həssas olmağa çağırırdı. O, çox istəyirdi ki, oxucular xalqın, cəmiyyətin, öz din-dəşlərinin ağır ictimai balalar içində yaşadığını dərk etsin, laqeyd olmasın, geriliyin, ətalətin mümkün qədər tez aradan qaldırılması üçün çalışsın. Təkidlə deyirdi ki,

*İndi naxoşdu milləti-islam,
Ona vacibdir eyləmək əncam.
Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq
Ki tutbdur bizi pərişanlıq.*

Bu çox böyük ictimai bəlanı aradan qaldırmağın əsas yolunu məktəbdə, maarifdə, elmdə görəən şair yazırdı:

*Bu qədər dərd kim olur hadis,
Ona bəlmlik olur bais.
Bir bəladır bu dərdi-nadani,
Ki onun elm olubdu dərmani.*

Seyid Əzim zamanəsinin açıq gözlü şairi idi. O yaxşı görür və başa düşürdü ki, gənc həmvətənləri əsrlər boyu olduğu kimi, ancaq ərəb və fars dillərinə üstünlük verməklə kifayətlənib Avropa dillərinə və mədəniyyətinə biganəlik göstərsələr Azərbaycan yenə də elmi-mədəni cəhətdən geri qalmaqda davam edəcəkdir. İndi (XIX əsrdə) zamanənin tərəvət gətirən inkişaf yelləri şimaldan, qərbdən əsir. Vaxt gəlib çatıb ki, elin-obanın gəncləri Avropa və rus dillərini öyrənib çağdaş elm, texnika və mədəniyyətin uğurlarına bələd olsunlar.

*Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə kim, rusidir bizə vacib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.*

Möhtərəm oxucular yaxşı bilirlər ki, Seyid Əzimin rus dilinin öyrənilməsilə ilgili arzuları bizim üçün artıq keçilmiş mərhələdir. İndi bizim minlərlə cavanlarımız Avropa dillərini öyrənmək sahəsində uğurları zəminində dünyanın ən nüfuzlu ali məktəblərini bitirib Azərbaycan dövlət qulluğunda, elm, texnika, mədəniyyət sahəsində müvəffəqiyyətlə çalışırlar. Lakin şairin, rus dili

də tərkibində olmaqla, «hər lisanə ol rağib» (bütün dillərə rəğbətənlə olsun) tələbi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Şərab Orta əsrlərdən üzə bəri bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında şairlərin sıx-sıx müraciət etdikləri atributlardan biridir. Seyid Əzimin yaradıcılığı da bu baxımdan istisna deyil. Onun bu məsələnin tarixinə dair öz baxış bucağı və özünəməxsus qənaətləri mövcuddur.

Seyid Əzimin «Xoşa ol aşıqə kim, məclisində yarı ola» - deyə uğurlu aşıqə bəxtəvər oxuyan lirik qəhrəmanı bu ideal məclisi şərabsız təsəvvür etmir, hətta borcla da olsa, məclisin məhz şərabla keçməsinə arzulayır:

*Şərabə olmasa da gərçi nəqd simü-zəri
Şərabxanədə bəri bir etibarı ola.*

Əlbəttə, bu qəhrəman içib özünü itirən, məclislərdə hərzə danışığı ilə hamıya xəcalət gətirən alkoqolçulardan deyil. Müəyyən ölçü daxilində qəbul etdiyi şərab onun dilini açır, düşüncələr axarını fəallaşdırır, fanatizmin «sərməst» etdiyi mühitdə huşyar və cəsarətli olmasına kömək edir.

*Saqi, lütf et mənə bir cam meyi-səhibadən,
Fəriq eylə mənə bu dağdağeyi dünyadən.*

*Gərçi hamudan səfheyi-dünyada kəməm mən,
Hər vəqt ki, camım ola dəstimdə ləməm mən*

Şair içmiş olduğunu üzünə qalxan edib bəzi zahidləri və onların təmsil etdiyi xürafatı daha cəsarətlə yamanlaya bilirdi.

Qurani-Kərimdə şərabın qadağan edilməsinə dair Seyid Əzimin rübailərində öz əksini tapmış bir mülahizə çox maraqlıdır. O belə hesab edir ki, vaxtilə peyğəmbərə yaxın olan bəzi din xadimləri içkili halda namaz qılmağa təşəbbüs etməsəydilər, şərabı müsəlmanlara qadağan buyuran ayə bəlkə də heç gəlməyəcəkdə:

*Sərməst namazə gəlməsəydi əshab,
Heç ayə gəlib haram olmazdı şərab.
Olsun bu günah boynuna əshablərin,
Qaldıq belə bidəməg, bibadəyi-nab.*

Dünyanın qeyli-qalından, maddi sıxıntılardan, məişətin ağırlıqlarından, özünə qarşı ədalətsizliklərdən, bəzi mühafizəkar, mürtəce, amma vəzifəli din xadimlərinin nədən tənəklərindən tənəgə gələn S.Əzim bəzən şərabə müraciət etmiş, müəyyən ölçü daxilində içmiş, məhz bu mənada şərabın tərənnüm olunduğu şeirlər də yazmışdır. Bununla belə, Seyid Əzim heç vaxt içki düşgünü, şərabbaz olmamışdır. Bu hələ azdır. Şair «Şərab haqqında» adlı xüsusi şeir yazaraq içkinin insana, onun səhhətinə, sağlamlığına, ən başlıcası isə, əxlaq və mənaəviyyatına vurduğu zərəri bütün təfərrüatı ilə tənqid edərək çağdaşlarını bu böyük bəladan uzaq olmağa çağırmışdır:

*Evlər yıxıldı dəhirdə şürbi-şərabdən,
İbrət götür şərabın üzündə hübadən.*

Şair özü etiraf edir ki, bu deyilənlər şərabadan uzaq olan bir kəsin. bezdirici nəsihəti deyil, əvvəllər «bir neçə dəfə» içib şərabı sınaqdan çıxarmış, onun hər cür bəlalarına sinə gərmiş bir adamın acı, lakin səmimi etiraflarıdır. Başa çəkilən bədə bir az sonra insanı ayaqlar altına salan, xəyanətə, zinaya sövq edən, həmcinsini, bəzən hətta ən yaxın adamını belə öldürməyə təhrik edən namərd bir vasitədir. Odu ki, şairin bu kəlamı məhz acı təcrübədən doğan nəticə kimi çox qiymətli həyat dərsidir:

*İcmə şərabi-nabi kimi, ümmül-fəsaddır,
Hər fitnədən şərab fəsadi-ziyaddır.*

Seyid Əzim qəzəllərində şərab özündən əvvəlki bir sıra şairlərin yazdığı kimi ilahi məhəbbətin rəmzi olan məcazi mənada deyil, həqiqi və müstəqim mənada təsvir olunur. Şair meyxanə dedikdə içki düşgünü olan iradəsizlərin, ailəsinin çörək pulunu xərcələyib günlərlə çıxıb bilmədikləri viranəni yox, bilik və poetik zövq sahiblərinin, ariflərin xüsusi mənaəvi ehtiyac olduqda yığıldığı yüksək səviyyəli məclisi nəzərdə tuturdu. Şairin yaradıcılığının peşəkar araşdırıcısı Kamil Mirbağirov özünün «Seyid Əzim Şirvani» (Bakı, 1959) kitabında haqlı olaraq göstərirdi ki, xurafatçıların uydurmalarına qarşı etiraz, dünyəvilik Seyid Əzimin qəzəllərinin əsas ruhunu təşkil edir. O, oxuduqları, müşahiləri və tədqiqatları sayəsində bu nəticəyə gəlmişdi ki, həyat, sevgi, səadət bu dünyadadır. Böyük külfət sahibi olub maddi və mənaəvi sıxıntılar içində yaşadığına, hər gün fanatiklərin hücumlarına məruz qaldığına baxmayaraq, o, həyatı sevir, həyatdan hərtərflü faydalanmağı qənimət bilir, həyat

eşqini hər cür uydurma xülyalardan üstün tuturdu. Şair mühafizəkar ruhaniləri xalqı qəflət yuxusunda saxladıkları üçün tənqid edir, həmvətənlərini həmişə hüşyar görmək istəyirdi. O yaxşı bilirdi ki, azadlıq da qəflət yuxusuna dalmışların yox, yalnız hüşyar və ayıqların qisməti ola bilər:

*Dünyada eşq qədrini hüşyar olan bilir,
Azadlıq səfasını bidar olan bilir.*

Çox yaşayan çox bilməz, çox gözən çox bilər demişdi babalar. Seyid Əzim Şirvani on illər boyu Şirvanda, Dağıstanda yaşamış, İraqda, Suriyada mükəmməl ruhani təhsil almış, Məkkəni, Mədinəni ziyarət etmiş, Qafqazın, İranın, Türkiyənin, Misrin bəzi şəhərlərini gəzib dolaşmışdı. Maraqlıdır ki, təhsil, səyahət, ziyarət, şikayət, ünsiyyət məqsədi ilə olduğu bir sıra vilayət və şəhərlər haqqında poetik təəssüratları onun əsərlərində, daha çox rübailərində öz əksini tapmışdır:

- I Bu Gəncədə bir gənci-nihanım qaldı...*
- II Getdim, aradım Kəbeyi-ülyada səni...*
- III Xaki-Nəcəfi-əsrəfə oldum vasil...*
- IV Tiflisdə bir sərvəqdü siməndən...*
- V Çöz yox ki, Gülistani-İrəmdir Qudyal...*
- VI Dərbənd həsarı Səddi-İskəndərdir...*
- VII Şəhri-Qutais mədəni huri-pəridir...*
- VIII Hər kimsə ki, seyri-xaki Bağdad eylər.*
- IX Ey şəhri-Mədinə, kimyadır xakın,
Sərmənzilən padşahi-ləvləkin.*
- X Var aləm ara şöhati İslambulun,*

Həddəndi füzun dövləti İslambulun.
XI *Var Ərdəbilin xeyli gözəl torpağı,
Tər yoncası, göy səbzəsi, xurrəm bağı.
Hərdəm ki, düşər yaduma, həsrət çəkərəm
Bali-Səbəlan ilə gomuş qaynağı.*

Bu deyilənlər əsasında şairin gəzib gördüyü, görkəmli ziyalıları ilə fikir mübadiləsi apardığı, nəhayət xoş mənzərələrindən, qənirsiz gözəllərindən ilham aldığı yaxın uzaq ölkə, vilayət, şəhər və kəndlərin, yamaclarını dolandıran dağların, sularından içdiyi çayların müfəssəl xəritəsini çəkmək mümkündür. Bu səfərlərin onun poeziyasına gətirdiyi təzə mövzu və motivlər isə ayrıca bir söhbətin mövzusu. Şanlı paytaxtımızın keçmiş barədə Seyid Əzimin dedikləri isə XIX əsrin 70-ci illərində yox, 2011-ci ildə yazılmış kimi aktual və səmimi təsir bağışlayır:

*Xoşbəxt edibdi bari-xuda Badikubəni,
Hər yerdə iştirahə gəlibdir, səfası var.
Duz mədəni, dəmir yolu, dərya və neft ilə
İqlimü həftü şeş cəhət içrə bahası var.*

Seyid Əzimin rübai, qoşabeyt, təkbeyt, dördlük, qitə, tərkibbənd, müxəmməs və müstəzadlarının da mövzusu, məzmunu əsasən qəzəllərində olduğu kimidir. Fərq budur ki, şairin ümumi sayı 100-ə yaxınlaşan rübailərində ictimai-siyasi motivlərə daha çox yer verilmiş, onlarda zamanın bəzi ağır problemlərinə münasibəti bildirilmişdir.

Şairin təkbeytləri ikicə misrada bitkin poetik mənə ifadə etməyin və bu prosesdə xalq danışq dilinin gözəl-

liklərindən, özəlliklə atalar sözü və məsəllərin axar-baxarından yaradıcılıq yolu ilə faydalanmağın gözəl nümunələridir:

*Yat rahat ilə, tut öz ayağın,
Yorğanıvə düz uzat ayağın.*

*Can kuyi-nigara oldu azim,
Şəhri görənə bələd nə lazımdır?*

*Yüz mama olsa, ey gürühi-başər,
Bu məsəldir ki, güc doğana düşər.*

*Ey əzizim, hesab yox yaşda,
Bu müşəxxəsdi, əql olur başda.*

*Ölmə eşşəyim, sabah olur yaz,
Yonca bitibən işin olur saz.*

*Qonşu toyuğu qaz görünür qonşuya, Seyyid,
Öz yarıvı tut, özgə nigarı nə gərəkdir?*

Müxtəlif əsərlərindən alınmış bu beytlərin el arasında geniş yayılmış aşağıdakı təkrarsız deyimlərdən mayalandığı göz qabağındadır:

Ayağını yorğanına görə uzat.

Görünən şəhərə nə bələdçi?

Güc doğana düşər.

Ağul yaşda deyil, başdadır.

Ölmə, eşşəyim, yaz gələr, yonca bitər...

Qonşu toyuğu qaz görünür.

III

Seyid Əzimin Azərbaycan məktəblərinin şagirdləri üçün dərslik, müntəxəbat kimi yazıb tərtib etdiyi "Rəbiül-ətfal"da bir sıra orijinal mənzum hekayə, təmsil və nadirələri öz əksini tapmışdır. Lakin millətin gələcəyi olan nəslin digər dillərdə yaranmış ədəbiyyatlarla da fəal ünsiyyətini təmin etmək məqsədilə o, Quran ayələri və peyğəmbər hədislərindən, böyük Azərbaycan klassiki Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si ilə yanaşı məşhur İran şairi Müslihiddin Sədinin "Gülüstən" və "Bustan" kitablarından, ərəb, fars, hind folklorundan tərcümə, iqtibas, təbdil etdiyi, sadələşdirdiyi nümunələrlə öz müntəxəbatını zənginləşdirmişdir.

Bu əsərin üç şagird dəftərindən ibarət hazırladığı müxtəsər variantını Seyid Əzim Qori seminariyasının müəllimi, Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafında böyük xidmətləri olan rus əsilli xeyirxah azərbaycanlı A.O.Çernyayevskiyə (1841-1894) göndərmişdi. Bu məşhur pedaqoq Şamaxının Mərzə kəndində doğulub böyümüşdü və Azərbaycan dilini öz ana kimi bildirdi. A.O.Çernyayevski sözü gedən müntəxəbatdan bəzi nümunələri öz müəllim yoldaşı Süleyman bəy Vəlibəyovla hazırladıqları məşhur "Vətən dili" (Tiflis, 1888) kitabına daxil etmişdi.

Sağlığında müəllifin özünün nəşr etdirə bilmədiyi bu çox qiymətli dərslik tam halda ilk dəfə 1969-cu ildə Bakıda, S.Ə.Şirvaninin üçcildlik "Əsərləri"nin ikinci cildində işıq üzü görmüşdür. Əsərə yazdığı çox müxtəsər dibacədə şair onun məziyyəti kimi göstərir ki, burada öz

əksini tapmış yüksək əxlaqi, mənəvi mətləblər hamıya lazımdır. Təəssüf ki, böyük alim və ədiblər həmin mətləbləri çox qəliz bir dildə və üslubda yazdıqları üçün məktəb uşaqları mövcud zəhin səviyyəsi ilə onları yetərincə dərk edə bilmirlər. Buna görə də Seyid Əzim "müxtəsər mərifətnamə" hesab etdiyi "Rəbiül-ətfal"-ı öz doğma dilimizdə aydın söz və ifadələrlərlə tərtib etmiş, uşaqlar üçün işləyib hazırlamışdı ki, məktəblilər ondan faydalana bilsinlər.

Ənənəyə müvafiq olaraq "Axirül-ənbiya"-nın şərafinə yazdığı "Peyğəmbərin tərifləri"ndən və "Nazimin ifadəsi"ndən sonra müntəxəbatda bir başa bədii əsərlərin təqdimi gəlir. Azyaşlı oxucunu tez yormamaq üçün şair yeri gəldikcə müxtəlif başlıqlar altında özünün oğluna nəsihətlərini verir: "Mir Cəfərə xitab", "Oğluma nəsihət", "Oğluma xitab" və i. a. Nəhayət, "Rəbiül-ətfal"-ı bu qəbildən olan müntəxəbatlar arasında ən yüksək mövqeyə ucaldan "Müctəhidin təhsildən qayıtməsi", "Allaha rüşvət", "Köpəyə ehsan", "Xan və dehqan", "Aslan və iki öküz", "Yerdəkilərin göyə şikayəti" kimi klassik əsərlər gəlir.

Prof. Zaman Əsgərli Seyid Əzim haqqında monografiyasında (Bakı, 2005-ci il) şairin əsərlərinin didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərkən onlardakı mövzu dairəsinin vüsətinə, sosial-estetik problemlərin genişliyinə xüsusi əhəmiyyət verir və haqlı olaraq incəliklərinə varır ki, bu əsərlərdə millətin yeniyetmə və gənclərinə son dərəcə gərəkli olan bu cür dəyərli məsləhətlər verilmişdir: tənbel olma, əməyi sev, ağıllı, tədbirli ol, elm öyrən, vaxtında özünə peşə seç, pis əməllər dalınca getmə, namərd, fırıldaqçı, bədxah adamlarla yoldaşlıq etmə,

kobud vərdislərdən, insanlara zərər verən işlərdən uzaq ol, dostluqda, yoldaşlıqda etibarlı ol, sədaqəti, vəfanı, ilqarı unutma, yalan danışma, böhtançı olma... Z.Əsgərli bu vacib məsələni də incələyir ki, fikirlərin quru mühakimə, soyuq və yorucu "vəzəriyyat" vasitəsilə yox, cəzibədar hadisə və əhvalatlar əsasında, ibrətamiz folklor süjetlərindən faydalanmaqla təlqin edildiyi bu qiymətli öyüd və nəsihətlərin mərkəzində dünyanın isti-soyuğundan keçmiş, uzaq-yaxın ölkələr, vilayətlər, şəhərlər gəzmış, böyük alim və şairlərlə həmməclis olmuş, zəngin həyat təcrübəsinə malik müdrik bir insanın, böyük və nadir fitri istedad sahibi şairin, atanın, nəhayət, yorulmaz müəllimin özünün koloritli obrazı canlanır.

Müntəxabatın əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edən süjetli mənzum satirlərində Seyid Əzimin əsas tənqid hədəfi cəmiyyətin həyatına mane olan tüfeylilər, adını alim qoyub xalqın tərəqqisinə "əngəl-kələf" olan savadsız əlləmələr kəsgin ifşa olunurlar. Müntəxabatda yer tutmuş bir sıra digər əsərlər kimi "Müctəhidin təhsildən qayıtməsi"-nin də maraqlı kompozisiyası var. Əsər, şairin öz oğluna müraciəti ilə başlayır. Əslinə baxsan bu mənzunənin ilk düyünü elə Seyid Əzimin oğlu Mir Cəfərə növbəti müraciətində vurulur. Şair bizi Şirvandan ali dini təhsil almaq üçün Yaxın Şərqin mədəniyyət mərkəzlərinə getmiş bir gənc soydaşımızın macəraları ilə tanış edir. Adını müctəhid qoyan bu başabələ gənc zəhmət çəkib uyarlı elmlərin əsaslarına yiyələnmək əvəzinə vətəndən gətirdiyi və sonra da ona müntəzəm olaraq göndərilən pulları göyə sovurub eyş-işrətlə məşğul olur. Gözünə xoş görünən qadınlarla "həmbəstər" olub keyf çəkmək üçün o qədər siğə duası oxuyur ki, həmin duadan

savayı əzbərində heç bir şey, cibində isə pulu qalmır. Vətənə məktublar göndərib and-aman eləyir ki, gündüzlər böyük alimlərdən dərş almaqla gecələr onları təkrar eləyərək çox yüksək səviyyəyə qalxıb, şöhrəti aləmi bürüyüb, indi hamı onun başına and içir. Amma pulu qurtardığı üçün axşamlar bir şey yeməmiş yatır, hətta şam almağa da imkanı yoxdur... Həmvətənləri ona bir daha pul göndərir, müctəhid də yenə özünün əsil tələbəyə, elm adamına yaraşmayan, ikrah doğuran əməllərinə davam edir... Hər şeyin bir axırı olduğu kimi, şirvanlı “tələbə” də guya dərşini tamam edib vətənə qayıtmalı olur. Onu görünməmiş bir təntənə ilə qarşılayır, şərəfinə qurbanlar kəsir, böyük ziyafətlər verir, gen-bol tikilmiş təzə evə köçürür, evləndirirlər... Axırı ki, hamının intizarla gözlədiyi məqam gəlib çatır.

Müctəhid xütbəyə başlayanda ancaq özünü tərifləyir, guya elmə gətirdiyi yeniliklərdən, yazdığı əsərlərdən, şərh və təfsirlərdən ağzı dolusu bəhs edir, dəmir yolunu isə şeytan əməli, teleqrafı iblisin uydurması elan edir, avamlar ona huş-guş ilə qulaq asırlar. Dinləyənlər arasında bir-iki nəfər onun yalan söylədiyini yaxşıca bilsə də qaraguruh tərəfindən döyülüb şikəst qalmaq qorxusu ilə bir kəlmə də danışmırlar...

Seyid Əzimin bu faciəli vəziyyətə münasibəti öz “qəhrəmanına” ünvanladığı və cavabı da mahiyyətindən doğan suallarında özünün parlaq inikasını tapmışdır:

*Tutalım elmə olmusan vasil,
Bu elmdən nədir bizə hasil?
Hansı nadanı alim etdin sən,
Hansı bimarı salim etdin sən?*

*...Hanı islam üçün sərəncamın,
Yerə girsin o müctəhid namın!*

Müntəxabatdakı bir sıra əsərlərin düzlüşündə maraqlı bir ardıcılıq əlaqəsi var. Şair onları elə tərtib etmişdir ki, birinin sonu ilə digərinin əvvəli bir-biri ilə mənaca bağlanır, biri digərindən doğur və onu tamamlayır. “Alimin biəməl vəqiesi” mənzuməsi tam, kamil bir əsər olsa da onu bu baxımdan “Müctəhidin təhsildən qayıtməsi”nin yeni, tərəvətli bir süjet əsasında davamı hesab etmək olar. Bu mənzumənin də qəhrəmanı illərlə xaricdə “oxumuş” müctəhiddir. Lakin o, birinci müctəhiddən öz hiyləgərliyi ilə fərqlənir. O da dini mərkəzlərdə təhsil alıb təkmilləşmək əvəzinə pullarını keyfə sərf edib vaxt tamam olanda vətənə qayıtmışdır. Onu da necə lazımdırsa qarşılayıb, hər şeylə təmin edib minbərə çıxardıblar ki, xütbə oxusun, vəz eləsin. Lakin bu sahədə bir səriştə sahibi olmayan «müctəhid – 2» özünü itirmədən minbərdəki sözü belə bir sual-cavabla başlayır:

- Ey fəqir cəməət, bilirsiniz nə var?
- Xeyir, bilmirik.
- Bilməyənxə mən nə deyə bilərəm...

Minbərdən düşür. Yalvar-yaxarla onu bir də minbərə qalxırırlar.

- Bilirsiniz nə var?
- Bəli, bilirik.
- İndi ki, bilirsiniz, daha əbəs yerə nə danışım?

Minbərdən düşür. Ələcsiz qalan insanlar bir də onu minbərə çıxarırlar.

- Bilirsiniz nə var?

Müctəhidi hökmən dilləndirib ondan “feyziyab” olmaq

məqsədlə adamlar bu dəfə belə cavab verirlər:

– Bir qismimiz bilir, bir qismimiz yox.

– Onda bilənlər öz bildiklərini bilməyənlərə öyrətsin.

«Müctəhid – 2» afərin sədaları altında minbərdən düşür...

Hadisələr o qədər aydın və inandırıcılıqla təqdim olunmuşdur ki, burada heç bir şərhə, izaha ehtiyac qalmır.

“Yerdəkilərin göyə şikayəti” satirası da çox ibrətamiz və aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Əsərdə söhbət dünyanın mürur-zamanla korlanmasından və bu dünyada güzəran edən insanların bəd əməllərə qurşanmasından gedir. Cəsarətli sənətkar bu çox əhəmiyyətli problemin bədii şərhini vermək üçün ən yüksək məqama müraciət edir, Allah-əzimin özü və İsa peyğəmbəri bədii obrazlar kimi öz əsərində canlandırır. Onun bu təsvirinə görə guya Allah artıq çox qocalmışdır və nurani bir sima kimi təcəllə edir. Bütün dünyada zülmün artdığını, müharibə və qətl-qarətlərdən insanların əfqanının arşə ucaldığını söyləyən yerdəkilərin şikayətinə cavab olaraq Allah artıq qocaldığını, yorulduğunu etiraf edib deyir ki, qoy yerdəkilər İsa peyğəmbərə müraciət etsinlər, yerdəki işləri idarə edib yoluna qoymaq ona həvalə edilmişdir.

Yerdəkilərin şikayəti müqabilində İsanın dedikləri isə təkcə şikayətə gedən «yerdəkiləri» yox, İsanın çarmıxa çəkilməsindən iki min il sonranın biz oxucularını da dəhşətə gətirir. O, şikayətçilərə sərt cavab verərək deyir ki, siz heç bir təqsirim olmadan məni tutub çarmıxa çəkmiş, anamı gözləri yaşlı qoymusunuz. İmkan vermədiniz ki, sizi haqq yoluna aparım. İndi isə

*İstəyirsiz gələm o dünyaya –
Ki, düşəm təzədən qəmi-vayə?
Yaxasız möhnət ilə narə məni,
Çəkəsiz ta dübarə darə məni?
...Canuvuz çıxsın, ey üzü qarə,
Başuvuzçun gedin qılın çarə!*

Mənim bildiyim qədər, artıq 80 il olur ki, Seyid Əzim “Köpəyə ehsan” mənzuməsi Azərbaycan orta məktəblərinin ədəbiyyat proqramında özünə möhkəm yer tutmuşdur və hazırda ölkəmizdə həmin əsəri oxumamış bir ziyalını təəvvürə gətirmək mümkün deyil.

“Köpəyə ehsan”ı birçə dəfə diqqətlə mütaliə edən heç kəs onu ömrü boyu yadından çıxara bilməz. Buna görə də əsərin hamının yaxşı bildiyi məzmunu haqqında təfəsilatə varmadan deməyi vacib sayıram ki, cəmiyyəti iki kitab səhifəsi həcmində işlənmiş bu mənzumədə Seyid Əzim iki canlı insanın sanballı bədii obrazını yaratmışdır: çoxlu sürünün var-dövlətin sahibi, kənd hampası Hacı və qəryə mollasının. Onların dialoqundan aldığım bir neçə misra o qədər ustalıqla yazılmış, elə səciyyəvi söz və ifadələr əsasında tərtib olunmuşdur ki, onları deyənlərin xarakterini, xasiyyətini, itin insanlara məxsus qəbiristanlıqda dəfn olunması faktına münasibətlərini az qala bütün təfərrüatı ilə əks etdirir:

Hacı:

*Öldü Bozlar, ah, sındı belim,
Kaş gözündən bataydı cümlə elim.
Canavar ondan eylə qorxardı,
Ki sədasın eşitcək ağlardı.*

...Hər vəsiyyəti ki, etdi, qıldım əməl,
Bir vəsiyyəti sizinçün etmiş əzəl.
Söyləyib siz cənabə əlli qoyun;
Demişəm onları yol üstə qoyun...

Molla:

(*Hadisə barədə məlumat alan kimi*)
İti nədir, dəfnü kəfnü qəbristan,
Getdi əldən şəriəti-Quran!
(*İtin "vəsiyyətinə" əsasən 50 qoyuna sahib
olduqdan sonra*)

İti demə, ol dəxi bizim birimiz,
Belə ölmüşlərə qurban dirimiz.
Rəhməti-həqqə ol düşər olsun,
Səgi Əshabi-kəhfə yar olsun!

İkiüzlü, yalançı, tamahkar, dinsiz-imansız bu molla şairin təqdimatında özünüifşanın ən təsirli vasitəsilə damğalanmışdır. Seyid Əzimin digər əsərlərində formalist zahidlər, nadürüst mücahidlər, yalançı mollalar haqqında deyilən satirik taziyanələrindən yaşadığımız illərin bəzi "əldəqayıрма" təqva sahiblərinə, mollagunələrinə də layiqincə pay düşür.

"Rəbiül-ətfal"da heç bir müəllif müdaxiləsi olmadan, ancaq özünün danışığı əsasında çox sərrast səciyyə-naməsinə tapan obrazlardan ikisinin də adlarını çəkməklə bu məsələni yekunlaşdırmaq olar: Xan və Dehqan.

Amma əvvəlcə əsərin bir əlamətinə, təhkiyə tərzinin özəlliyinə nəzəri cəlb etmək istərdim:

*Bir əkinçi gedirdi məstanə,
Yolda o rast gəldi bir xanə.*

*Xanı görçək yazıq baş endirdi,
Gör onu xan nə günə dindirdi...*

XIX əsrin ortalarının Azərbaycan poeziyasında xalq danışığı dilinin axar-baxarına əsaslanan bu dərəcədə sadə, aydın və rəvan təhkiyə tərzli həqiqətən böyük sənətkar axtarışlarının nəticəsi olan şair rəşadətinin ifadəsi idi. Bütün şüurlu ömrü boyu fars, ərəb, rus, ləzgi və s. dillərini incəliklərinə qədər öyrənmiş Seyid Əzimin ana dilində yaratmağa nail olduğu bu estetik mücəssməə şairin həqiqətən də böyük və təbii istedad sahibi olduğunu təsdiq edən ötkəm faktlardan biridir. Bir də ona görə ki, müəllifin təhkiyə tərzini səciyyələndirən həmin keyfiyyət eynilə əsərin hər iki aparıcı obrazının dilinə də aiddir.

Xan *Dedi: ey it, kənərə çıx yoldan,
Nə baxırsan donuz kimi koldan?!*

Dehqan *Bizə xan iltifatı peydadır,
Bir səadətdi, feyzü-üzmadır.
Bizə bu vəch iftixar olsun,
Nəsl-binnəsl yadigar olsun.*

Şairin nadanlıq əleyhinə yazılmış mənzumələrindən biri «Allaha rüşvət»dir. Bu cür əsərlərlə Seyid Əzim xalqın balalarına xurafatdan uzaq olub savada, elmə yiyələnməyi təbliğ edirdi. Bu əsərin Həmədanın uzaq kəndlərinin birində yaşayan personajları gözlərini acandan hər şeyin rüşvətlə həll olunduğu mühitə adətərdə olduqlarından, qarşılaşdıqları çox böyük bir bələdan – quraqlıqdan da xilas olmağın yolunu Allaha rüşvət ver-

məkdə görür və bir xeyli pul toplayıb yağış təmənnası ilə kəndin böyüyünə verirlər ki, əmanəti sahibinə çatdırsın. Əlindəki çoxlu pulla kimsəsiz səhranı dolaşan kəndxuda at minib iki tulası ilə ova çıxmış bir bəzburutlu kişini xudanın təəcəllası sayıb əlindəki pulu və kənd əhlinin yağış təmənnasını həmin kişiyə təqdim edir, ondan təminat alır ki, hökmən yaxın zamanda yağış yağdıracaq. Təsadüfən cümə günü sözü gedən tərəflərdə çox bərk leysan yağır və yeddi qarış hündürlüyündə sel hər yeri xaraba qoyur. Mal-qaranın, əkin sahələrinin tələf olduğunu, bununla da böyük ziyana düşər olduğunu görən cəmaət isə deyir ki, rüşvəti çox görən tanrı ona müqabil yağışı da qat-qat artıq göndərirdir...

Seyid Əzim islam dininin daxilindəki məzhəb ayrılığı sindromunu həmişə pisləyir, onun dini-mübarəkimizin tarixində oynadığı ayırıcı, dağıdıcı roluna dair konkret həyat faktları əsasında əsərlər yazır, yaxud müxtəlif janrlarda ərsəyə gətirdiyi şeirlərində bu məsələyə dair öz prinsipial, konstruktiv mövqeyini bildirirdi. Təbiidir ki, «Rəbiül-əfal» kimi müsəlman balaları üçün işlədiyi dərslər, indiki anlamda ədəbiyyat müntəxabatı da istisna ola bilməzdi və «Sünnü ilə şiə», «Xəndəyi gen qazıblar», «Sünnü, şiə və Əliəllahi» şeirləri bu baxımdan onun ən qiymətli əsərlərindən hesab olunmağa layiqdir. Üçüncü əsərdə yolla gedən sünni ilə şiə onların münasibətlərində həmişə ciddi ixtilaflar doğuran bir məsələnin üstündə yenə də mübahisə edirlər: xilafət məsələsində Ömər haqlıdır, yoxsa Əli? Mübahisə qızıqıb axırı bir yana çıxmıyanda üçüncü bir müsəlman peyda olur və tərəflər bu qərara gəlirlər ki, qoy aralarındakı mübahisəni həmin müsəlman həll etsin. Bəs bu üçüncü şəxs nə desə yaxşıdır?

– Təqsir Əlidədir. Axı o, niyə Öməri yaratdı ki, axırda da zərəri özünə dəydi?!

Beləliklə də, məlum olur ki, mübahisəni öz «nüfuzlu» sözü ilə «kəsən» adam bu məsələdə digər ifrat bir məzhəbin – Əliəllahiliyin təmsilçisi imiş... Maraqlıdır ki, şair bu üç tərəfin mövqeyinə özü münasibət bildirmir, nəticə çıxarmağı oxucu və dinləyicilərin ixtiyarına buraxır. Lakin hadisələrin təsvirindəki realizm və məntiqi ardıcılıq, təhkiyənin ahəngi hər üç əsəri oxuyan hər kəsi şairin özünün obyektiv qənaətinə gətirib çıxarır: şiəliyinmi, yoxsa sünnülüynümlə islamda haqlı, buna görə də aparıcı mövqə tutmasına dair sonu görünməyən mübahisələr bütünlükdə bizə zərərdir və bunlar islamı zəiflətdiyi üçün ancaq din düşmənlərimizin xeyrinədir.

IV

Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin xəzinəsində mövcud olan ən sanballı təzkirələrdən biri S.Ə.Şirvaninin təqribən on il üzərində çalışdığı, böyük yaradıcılıq və fiziki ədışələrinə cəfəkeşliklə sinə gərdiyi «Təzkrə»sidir. Əsər 1882-ci ildə tamamlanmışdı. Əlinin altında indiki anlamda heç bir biblioqrafik göstəricinin, nəinki kompüterin, hətta mətnin iki-üç surətini çıxaran adi daktilo makinasının olmadığı bir mühitdə müxtəlif xalqlara mənsub 270 civarında şairin əsərlərini toplamaq, döndərmə oxumaq, onlardan nümunələr ayıraraq müəyyən sistem üzrə tərtib etmək, bir sıra müəlliflərin həyat və yaradıcılığına dair müxtəsər məlumat yazıb hazırlamaq Seyid Əzimdən böyük vaxt, zəhmət, uzun müddətli axtarışlar, dəqiqlik, vətəndaş və sənətkar qeyrəti tələb edirdi.

Mən dəqiqlik sözünü təsadüfən işlətmədim. Seyid Əzim bütün imkanlarını səfərbərliyə alaraq yüzrlə qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, beyt və sairin müəlliflərini öz imkanları çərçivəsində dəqiq müəyyən etmiş, hər bir konkret əsərin kimin qələminə məxsus olduğuna əminlik hasil etdikdən sonra onu əsərində qeydə almışdır. Əlbəttə, bəzi istisnalar da yox deyildir. Təzkirədə 50-yə yaxın xırda poetik nümunə (məsələn, beyt) var ki, müəlliflərini müəyyən etmək mümkün olmasa da bədii əhəmiyyəti nəzərə alınaraq təzkirədə təsbit olunmuş, lakin üstündə «ləadri» sözü yazılmışdır (bu kəlmə ərəb dilində «müəllifi yoxdur» deməkdir).

Şübhə yoxdur ki, Seyid Əzim bu sahədə özünün böyük poetik istedadından, ədəbiyyat və tarix sahəsindəki çoxyönlü zəngin biliklərindən, nadir yaddaşından yetərincə barınmışdır. Bununla belə, yaxın-uzaq ölkələrin kitabxanalarındakı, görkəmli şair və alimlərin, eləcə də dünyasını dəyişmişlərin xələflərinin şəxsi saxlanclarındakı əsərlərdən çıxardığı surətləri, ilk mənbələr, avtoqraflar haqqında qeydlərini şair uzun yollar boyu ən vacib şeyləri (qələm-kağız, dava-dərman, bir neçə zəruri kitab, qamus, lüğət, corab-dəsmal və s.) arasında yerləşdirib göz bəbəyi kimi qoruduğu heybəsində, öz zərif çiynlərində daşımışdır.

Seyid Əzimin təzkirəsi təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, Yaxın Şərq poeziyası və ədəbi əlaqələri tarixi üçün də zəngin və mötəbər ilk mənbələrdən biri olaraq xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu çox qiymətli toplusu ilə şair hər kəsdən öncə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının işini xeyli asanlaşdırmışdır. Onun ədəbi irsinin məşhur tədqiqatçılarından Kamil Mirbəğirov bu qənaətinə

tam haqlı idi ki, Seyid Əzim öz «Təzkirə»si ilə «həm-vətənlərini başqa xalqların ədəbiyyatları ilə tanış etməklə bərabər, doğma xalqının çox zəngin ədəbi irsini qoruyub saxlamağı da qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu» (K. Mirbəğirov. «S.Ə.Şirvani», Bakı, 1959, səh. 56) Təkcə bunu demək yetər ki, «Təzkirə»də Əbül-Üla, Nizami, Xaqani, Füzuli və Fələkidən başlamış Seyid Zülfüqar, Qiyas, Bədr, İzzəddin, Bahar Şirvanilərə, Mücir Beyləqani, Qövsü Təbrizi, Zakir Qarabaği və başqalarına qədər demək olar ki, bütün iqlimlərdən olan məşhur Azərbaycan şairləri və onların əsərlərindən nümunələr təmsil edilmişdir. Seyid Əzimin öz əsərində digər sözləri ilə yanaşı böyük rus şairi A.S.Puşkindən də bəhs edib onu yüksək qiymətləndirməsi Azərbaycan təzkirəçiliyində birincilik məqamındadır.

Seyid Əzim bir sıra İran, Türkünstan və Rusiya şairlərindən, onların yaradıcılığından danışsa da onun təzkirəsində əsas yeri məhz Şamaxı şairlərinin irsi tutur. Burada Şəki, Səlyan, Beyləqan şairlərinin də yaradıcılığından maraqlı nümunələr toplanmışdır.

Füzulidən belə böyük məşhurlarımız öz yerində. Bu təzkirəyə qədər Azərbaycanda və kənarda o qədər də yaxşı tanınmayan Fırıği, Məxmur, Qənnadi, Qəmi, Rusva kimi istedadlı şairlərimiz ilk dəfə məhz Seyid Əzimin təzkirəsində üzə çıxarılmış və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Eyni sözləri Müxlisi Gənci, Mola Məhəmməd Şəfi Ərdəbili, Məhəmməd Həsən Qumru və digər şairlər haqqında da demək olar. Bu təzkirə yalnız poetik nümunələrdən ibarət deyil. Qeyd olunduğu kimi onda bəzi şairlərimizin həyat və yaradıcılığı bəradə müxtəssər də olsa, məlumat verilmişdir. Seyid Əzimin necə

gözl əsərləri seçib tərtib və şərh etdiyi barədə çağdaş oxucuda aydın təsəvvür oyatmaq üçün onun Sərraf Ərdəbilidən verdiyi bir qəzəli necə varsa eləcə də buraya köçürürəm:

*Çəkilib sinəmə hicran gününün yarələri,
Qan verir hər birinin dısraya fəvvarələri.
Əridim bari-qəm altında, ilahi, sən özün
Gətir insafə cahən içrə bu məhparələri!
Nə deyər məhşəri üzmadə əgər saxlasalar,
Bir tərəfdən onu, bir yan bu günü qarələri?!
Vəsüvə yetməgə, ey şah, qılırsan qədəgən,
Bari mən etmə uzaqdan, quru nəzzarələri.
Sərrafa, hər kimə izhar elədim eşq qəmin,
Dedilər cümlə: ölümdür bu qəmin çarələri...*

Seyid Əzimin təzkirəsində rast gəldiyim bir mülahizə böyük marağıma səbəb oldu. Bu, poeziyanın tarixi ilə əlaqədar olan mülahizədir. Şair öz əsərinə yazdığı di-baçədə Şeyx Əbu Əlinin «Kitabi-adabül-ərəb» risaləsinə istinadən şeirin indiyədək bildiklərimizdən xeyli qədim tarixə malik olduğunu açıqlamışdır. Sözün gedən mənbəyə əsasən Hüsien ibn Əli şahidlik edirmiş ki, bir dəfə məsciddə ibadətdən sonra bir mömin imam Əlidən (s) soruşub ki, bəşər tarixində ilk dəfə şeir deyən kim olub? İmam cavab verib ki, «Adəm peyğəmbər». Sən demə peyğəmbər, oğlu Qabilin öz qardaşı Habil qətlə yetirdiyini görüb bərk sarsılmış, bu münasibətlə bədhəzətən bir ağı demişdir və həmin ağı tarixə ilk şeir nümunəsi kimi daxil olmuşdur. Həmin şeirin ərəb dilindən sətri tərcüməsi (məhl) belədir:

*Bütün yer üzü və onun üstündəkilər
Təbəddülata məruz qaldılar.
Kürreyi ərzin üzü qəbahət tozuna bulaşdı.
Hər bir gözəl üzdəki fərah əlaməti azaldı.
Təəssüf ki, oğlum Habil qətlə yetirilmiş,
Qəbir onu öz ağuşuna almışdır.
Lakin heç bir dəyəri olmayan lənətə gəlmiş düşmən
Bizə təcavüz etdiyinə baxmayaraq
Hələ də rahat yaşayır.*

Həyatı ciddi maddi məhrumiyyətlər, məşəqqətlər içində keçdiyinə baxmayaraq Seyid Əzim heç vaxt ruhdan düşməmiş, öz əsərlərində zamanəsinin yüksək ovqatlı ziyalılarından biri kimi parlamışdır. O inanırdı ki, xalqının gələcək nəsilləri ağ günlərə çıxacaq, ədəbiyyat, elm, mədəniyyət və texikanın inkişafı sayəsində yüksək maddi və mənəvi imkanlar şəraitində yaşayacaq, öz ulu babalarının, o cümlədən də bu yolda istedadı və cəfakəşliyi ilə böyük tarixi xidmətlər göstərmiş Seyid Əzim Şirvanini intəhasız qədirşünaslıqla və əziz-əziz xatırlayacaqlar:

*Ey gələn ruzigərə növrəslər,
Qaşları qövs tək müqəvvəslər,
Sizi haq saxlasın bələlərdən,
Düşməsin könlünüz səfalərdən.
Sizlərə sərbəşər salamum var,
Olmasam da özüm, kəlamum var.
Oxuyun şeirim, qılın yadım,
Şad olsun bu ruhu naşadım.*

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR
TAHİRZADƏ ŞİRVANİ
(1862 - 1911)

Keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının yeni, mürəkkəb bir mərhələsinə daxil olmuşdu. Onun xalqın milli özünüdərkinin inkişafı ilə təması bu zaman daha da genişlənir və möhkəmlənirdi. Ədəbiyyat yalnız kəşgin sosial prosesləri və problemləri əks etdirmir, həm də öz bədii imkanları ilə gedişata təsir göstərir, xalqın milli şüurunun formalaş-

masını sürətləndirirdi. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.Hadi, Ü.Hacıbəyli, H.Cavid, N.Nərimanov, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi böyük yazıçı, şair, dramaturq, publisist və mütəfəkkirlərin yaradıcılıqlarında, ədəbi-ictimai görüşlərində Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələsinin bədii yetkinlik səviyyəsi, inkişaf qanunauyğunluqları öz əksini tapmışdır. Adları ədəbiyyatımızın tarixinə qızıl hərflərlə həkk edilmiş bu böyük simalar arasında dahi satirik Mirzə Ələkbər Sabirin özünəməxsus şərəfli yeri var.

Sabirin sənətdə yolu, müxtəsər tərcümeyi-halı, Sədəbi irsinin böyük məna və əhəmiyyəti haqqında ilk mötəbər məlumatı şairin müasiri və ən yaxın dostu, ixtisasca həkim olan görkəmli şair və tərcüməçi Abbas Səhhət (1874-1918) vermişdir. Bu geniş və dəqiq məlumat sonralar Sabirə dair nəşr olunmuş bütün tədqiqatlarda yetərincə kara gəlmiş, haqlı olaraq yüksək qiymətləndirilmişdir. Məşhur nasir və tənqidçi, Stalin repressiyasının qurbanı olmuş Seyid Hüseyn (1887-1938) keçən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Sabirin həyat və yaradıcılığı ətrafında araşdırmalar aparmış, onun bu zaman hələ sağ olan ailə üzvləri, dostları, müəllim yoldaşları, keçmiş şagirdləri ilə görüşmüş, xatirələrini dinləmiş, bütün bunların əsasında 1934-cü ildə şairin «Bütün əsərləri»nin («Hophopnamə»nin) yeni, mükəmməl nəşrini hazırlamış, həmin nəşrə yarı elmi, yarı bədii, çox da oxunaqlı bir müqəddimə yazmışdır. S.Hüseyn özü də Sabiri yaxından tanımış, bir müddət ona böyük şairlə dostluq etmək şərəfi nəşib olmuşdu. 1910-1911-ci illərdə Bakının Balaxanı kəndindəki camaat məktəbində müəllimlik edən Sabir ailəsinin güzəranına dəstək olsun deyə axşamlar Bakıda nəşr edilən bəzi qəzetlərin mətbəələrində mürəttib, müsəhhih (korrektor) kimi çalışırdı. S.Hüseyn də sözü gedən çağlarda öz hekayə və məqalələrini nəşr etdirməklə yanaşı mətbəədə çalışırdı və onlar bu zəmində tanış olmuşdular... Müqəddimədəki bir sıra çox maraqlı fakt və hadisələri, o cümlədən də şairin evlənmə tarixçəsini S.Hüseyn dostluq çağlarında bilavasitə Sabirin özünün ona danışdıqları

asında işləyib hazırlamışdı. Professor Cəfər Xəndan 1940-cı ildə bu müqəddimədəki faktlardan da faydalanmaqla Sabirin yaradıcılığı haqqında namizədlik əsəri yazmış, 1961-ci ildə «Şairin həyatı» adlı elmi-bədii bir kitab nəşr etdirmişdi. Sabir irsinin peşəkar tədqiqatçıları AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov, AMEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanov, professor Məmməd Məmmədov və professor Alxan Bayramoğlu A.Səhhətin məlum müqəddiməsindən nəşət edən faktları öz tədqiqatlarında, maraqlı əsərlərində yeni fakt və məlumatlarla zənginləşdirmiş, xüsusilə də şairin satiralarının müfəssəl elmi təhlilini vermişlər.

Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani 1862-ci ildə, may ayının 30-da Şamaxı şəhərində dünyaya göz açmışdır. Atası Məşədi Zeynalabdin balaca dükanıdakı alış-verişi ilə ailəsinin dolanacaq ehtiyaclarını təmin edir, anası Səltənət xanım balalarının rifahı üçün özünü oda-közə vururdu. Hər ikisi mömin müsəlman olduqları üçün ailənin axirət günü qayğısına qalır, öz uşaqlarını bu ruhda tərbiyə edirdilər. Ələkbər kiçik yaşlarından İmam Əli haqqında əzbər şeirlər deyir, namaz qılır, oruc tuturdu. Onu səkkiz yaşında ikən falaqqanın dəbdə olduğu molla məktəbinə qoyurlar. Bioqrafları Ələkbərin həmin məktəbdən acı şikayətlərini əks etdirən bu 3 misralıq mənzuməni nümunə gətirirlər:

*Tudum orucu irəmazanda,
Qaldı iki gözlərim qazanda.
Mollam da döyür yazı yazanda.*

Bir müddət sonra Ələkbər zamanəsinin böyük şairi və mütəfəkkiri Seyid Əzim Şirvaninin məşhur «Üsuli-cədid» məktəbinə qəbul olunur.

Böyük maarifçi sənətkar və müəllim Seyid Əzimin 1867-ci ildə təsis etdiyi bu məktəb tədrisin üsulu, proqramı və uşaqlara aşılacağı ovqatı etibarilə mollaxanalardan əsaslı surətdə fərqlənirdi. Orada Seyid Əzim başda olmaqla bu və ya digər dərəcədə rus və Avropa mədəniyyətinə də xəbərdar olan tərəqqipərvər müəllimlər dərs deyirdilər. Ələkbər 12 yaşında olarkən təhsilini davam etdirmək üçün Şamaxı Ruhani Məclisi nəzdindəki məktəbdə oxuyanda da Seyid Əzim həmin təhsil ocağında Azərbaycan, fars və ərəb dilləri müəllimi idi. Qısa müddətdə həm bu məktəbdə öyrəndikləri, həm də öz zehni qabiliyyəti və təzə biliklər qazanmaq sahəsində sönməz ehtirasa çalışması sayəsində Ələkbər hər üç dili öyrənməkdə böyük uğurlar qazanır, Seyid Əzimin xeyir-duası ilə ilk şeirlərini yazır, fars dilindən bəzi tərcümələr edir.

Baqqal atası belə hesab edirdi ki, dükanda ona kömək etmək, haq-hesab dəftərini sahmana salmaq üçün Ələkbərin bildikləri kifayətdir və o da külfəti dolandırmaq üçün bir işin qulpundan yapışmalı, alış-verişdə onun etibarlı yardımçısı olmalıdır. Lakin təbiətin güclü poetik istedad əta etdiyi Ələkbəri, indi artıq Sabiri kitab-dəftərdən, elmdən, şeirdən ayırır tərəzi arxasında əyləşdirmək mümkün deyildi. Elə bu zamanda ata ilə oğul arasında başlanan fikir ayrılığı dərinləşir və Məşədi Zeynalabdin «sözə baxmayan» övladının üstünə əl qaldırır, bu hələ azmış kimi, onun şeir dəftərini cırıb atır. Səbr kasası daşan Sabir heç kəsə demədən Xorasana gedən bir karvana qoşulub Şamaxıdan çıxır. Tez xəbər tutan atası onu

qaytarır və bu çox ciddi hadisədən sonra gözü qorxaraq başa düşür ki, oğlu ilə münasibətlərin bu cür davam etməsi böyük peşmanlıqla qurtara bilər. Beləliklə də Sabir öz sevimli yaradıcılıq qaygıları ilə məşğul olmağa vaxt və imkan əldə edir. Təzə şeirlər yazır. Dostu və məsləkdaşı Abbas Səhhətin verdiyi məlumata görə, Seyid Əzim Şirvaninin

*Ey məh, bilirəm, fitneyi dövrən olacaqsan,
Ey qaşı hilalim, məhi-taban olacaqsan.*

mətləli qəzəlinə yazdığı cavabı müəllimi bəyənmiş, öz şagirdinə Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sini hədiyyə göndərmişdi. Bu münasibətlə Sabirə ünvanladığı məktubda belə sözlər vardı: «Nuri-didəm Sabir! Qəzəlimin birinə yazdığım məlih və şirin cavab çox xoşuma gəldi. Hazırda başqa bir şeyə gümanım olmadığından həmin kitabı sənə silə göndərirəm. Yədigari-ustadanəm olmaq şərtilə qəbul edəsiniz və şairlikdə tərəqqi etməni arzu edirəm». Zəmanəsinin böyük şairindən aldığı çox əlamətdar hədiyyə – Nizami «Xəmsə»si və nəciblik, xeyirxahlıq saçıyan məktub Sabiri yeni yaradıcılıq uğurlarına ruhlandırılmışdı.

1884-cü ildə Sabir atasının razılığı və xeyir-duası ilə Xorasana, İman Rza ziyarətinə gedir. Əlbəttə, gənc şairin gəzmək, görmək, öyrənmək, maraqlı insanlarla ünsiyyətə olmaq arzusu da burada böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Maraqlıdır ki, Sabir Şamaxıdan çıxıb birbaşa Məshədə ziyarətə gedib-qayıtmamış, müəyyən fasilələrlə Səbzəvar, Nişabur, Xorasan, Buxara, Səmərqənd və digər Yaxın Şərq, Orta Asiya şəhər və vilayətlərində olmuş, bir

qədər fasilə ilə İraqa gedib Kərbəlanı da ziyarət etmişdi. Atasının vəfatı barədə məlumat alan Sabir səyahətini yarımcıq qoyub doğma yurda qayıdır.

1886-cı ildə şair Billurnisə xanım ilə evlənir. Onların səkkiz qızı, bir oğlu dünyaya gəlir. Maddi ehtiyac, yüksək ixtisaslı tibbi müalicənin yoxluğu üzündən ailənin altı övladı ölmüşdür. Şair ömrünün sonlarını arvadı Büllurnisə xanım, qızları Səkinə, Səltənət və sonbeşikləri Məmməd-səlimlə yaşamışdır. Külfəti dolandırmayın mürəkkəblikləri Sabiri vadar edir ki, bir dükən açıb sabun bişirib satmaqla məşğul olsun. 1902-ci ildə, fevralın 12-də Şamaxıda baş verən və ağır dağıntılara, böyük insan tələfatına səbəb olan zəlzələ Sabirin də mənzilini xaraba qoymuş, ailəsi onun böyük çətinliklə, təkbaşına düzəltdiyi bir daxmada yaşamaq zorunda qalmışdı.

Sabirin işıq üzü görmüş ilk əsəri 1903-cü ildə Azərbaycan mətbuatı tarixində yeni, parlaq bir səhifə açmış M.Şaxtaxtının «Şərqi-Rus» qəzetinə göndərdiyi mənzum təbriknaməsidir. Onun

*Ah kim, xəbi-qəflət ilə bizim
Ömrü purmayəmiz keçibdi fəna.*

- misralarında xalqın geriliyinə, müasirlərinin cəhəlatı içində yaşamasına acı-acı təəssüflənən şair 1905-ci il hadisələrindən sonra heylsilənmələrlə kifayətlənməyib bu vəziyyəti əmələ gətirən səbəblərin kökünü baltalayan şeirləri ilə bütün Azərbaycan və müsəlman dünyasına vələvə salmışdı.

Sabirin ailəsi o zamankı Şamaxının Şıxminaz küçəsindəki darısqal mənzildə maddi çətinlik içində ya-

şayırdı. Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, şairin öz şeirlərinin nəşri müqabilində ayda əlinə çatan aşağı-yuxarı on manat qonorar çox çətinliklə ailənin bir həftəlik güzəranını təmin edə bilirdi. Sabiri piy, potaş və digər xammal alıb sabun bişirmək məcburiyyəti qarşısında qoyan məhz bu ağır maddi ehtiyac idi. Bu misralar cəfakəş şairin yəqin ki, həmin ağırılı-acılı günlərinin üzücü yaşantılarından doğmuşdur:

*Yaşadıqca xərabə Şirvanda,
Bir səfa görmədim o viranda.
Yaşadıqca əzaba düşdü tənim,
Mənə zindan kəsildi öz vətənim.*

Üçüncü misradakı etirafa xüsusi diqqət etməyə ehtiyac duyuram. Möhtərəm oxucu bilsin ki, bir neçə ildən sonra şairin vaxtsız vəfatına gətirib çıxaran ağır ciyər xəstəliyinə Sabir məhz bu illərdə mübtəla olmuşdu.

Bela ağır maddi durumda yaşadığına baxmayaraq F.Köçərli, A.Şaiq, A.Səhhət, az sonra C.Məmmədquluzadə kimi yaxın dostlarının təsiri və mənəvi dəstəyi sayəsində Sabir öz sənət rübabını kökdən düşməyə qoymur, bir-birindən qiymətli satırları ilə zamanəsinin irəli sürdüyü ən aktual tələblərə yüksək səviyyədə cavab verirdi. Özəlliklə qabaqcıl görüşlü şair-həkim Abbas Səhhətlə yaxın dostluq və yaradıcılıq əlaqələri Sabirin ömrünün sonlarına qədər davam etmişdi. A.Səhhət də Sabir kimi Azərbaycan, fars və ərəb dillərini əla bilirdi. Lakin o, fransız dilini də bu dildən şeirlər tərcümə etmək dərəcəsinə yaxşı bilir, rus dilini də öyrənir, Sabiri də rusca öyrənməyə təşviq edir və müvəffəq olurdu. Sabirin vəfatından sonra

da onun xatirəsinə sadıq qalan A.Səhhət dostunun ailəsinə yardımçı olmuş, ən başlıcası isə, əziz dostunun əsərlərini bir yerə toplayıb 1912-ci ildə «Hophopnamə» adlı altında kitab kimi nəşr etdirmiş, bu kitab üçün mükəmməl bir məqalə yazmış, Sabir haqqında dövrü mətbuatda məqalələr çap etdirmiş, arxayınca deyə bilərik ki, ədəbiyyat elmimizdə sabirşünaslığın bünövrəsini qoymuşdu.

Burada onu da qeyd etmək vacibdir ki, Sabir 1900-1910-cu illərdə sevimli qızı, yaxın sirdaşı və əsərlərinin oxucusu Səriyyə Sultanın köməyi ilə öz şeirlərindən seçib kitab tərtib etmişdi. Şairin oğlu, dosent Məmmədsəlim Tahirli «Böyük dostluq nümunəsi» (1974) adlı xatirələrində yazırdı ki, Sabirin sağlığında maddi ehtiyac ucbatından nəşr oluna bilməyən əlyazmasını Səriyyə Sultan bəzi bədxahlardan qorumağa müvəffəq olmuş, onu «inanılmış ələ, ailənin hamisi A.Səhhətdə təqdim etmişdi».

1906-cı ilin aprel ayında Tiflisdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrə başlaması bir şair kimi Sabirin yaradıcılıq həyatında yenidən doğulmasına, məhz «Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!» misrası ilə başlayan şeirin müəllifi kimi təşəkkül tapmasına qüvvətli bir təkan vermişdi. O, jurnalın birinci nömrəsini oxuyanda Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbi-ictimai mühiti üçün tamamilə yeni olan mövzu və mətləbə, başlıcası isə, üsluba heyran qalmış, onun baş redaktoru, XX əsr ədəbi-ictimai fikrimizin azman təmsilçisi C.Məmmədquluzadənin tutduğu yola, məsləkə, üsluba iman gətirmişdi.

Çox götür-qoy etdikdən sonra şair bu qərara gəlmişdi ki, sabun bişirməyin daşını birdəfəlik atıb, böyük istedadının, yüksək biliyinin imkan verdiyi, özünün də çox bərk həvəs göstərdiyi müəllimliklə məşğul olsun. Uyarlı

pedaqoji və ali ruhani təhsili olmayan Sabir məhz özünün zəngin bilikləri, zəhmətsevərliyi, nəhayət nadir istedadı nəticəsində hazırlaşaraq 1908-ci ildə Bakıda, Quberniya ruhani idarəsindəki xüsusi komissiya qarşısında imtahan verib şəriət, Azərbaycan dili, fars dili və hüsn-i xətdən dərs demək üçün müəllimlik hüququ qazanır. Bu hüquq Tiflisdə Qafqaz Müsəlmanlarının Ruhani idarəsindən aldığı attestatla təsdiq olunur.

Bu imkandan istifadə edən Sabir Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Hacıbala Zamanovla əl-ələ verərək müəllimi S.Ə.Şirvaninin məşhur təhsil ocağı dəstirində «Ümid məktəbi»ni təsis edirlər. Öz tədris proqramı ilə mollaxanalardan köklü surətdə fərqlənən bu məktəbdə yazı taxtasından, stol-stuldan, xəritələrdən və digər əyani vasitələrdən istifadə olunmaqla ana dili, həssas, fars dili, coğrafiya, eləcə də Qurani-Kərim və şəriət dərsləri keçilirdi. Nüfuzlu ruhanilərin təkfiri nəticəsində bir qism valideynlər uşaqlarını həmin məktəbdən ayırır, bəziləri isə təhsil haqqı ödəməkdən imtina edir və cəmiyi birçə tədris ili (1908-1909) fəaliyyət göstərmiş «Ümid məktəbi» bağlanır.

1910-cu ilin əvvəllərində Bakıya gələn Sabir Balaxanı məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi olur, axşamlar şəhərdə çıxan qəzetlərin mətbəəsində mürəttib, korrektör kimi çalışır, şeirlərini Bakı mətbuatında nəşr etdirir. 1910-cu ildə şair əvvəlcə «Səda», sonra isə «Günəş» və «Həqiqət» qəzetlərinin redaksiyalarında çalışır. Gərgin iş, məişətdəki narahatlıq (ailəsiz yaşayırdı) hələ qaynar sabun tiyanının ətrafında «əzaba düşmüş» şairin səhhətinə daha pis təsir edir və onun qara ciyərinəki xəstəlik şiddətlənir. Bakıda bir qədər müalicə olun-

duqdan sonra ailə şəraitində nisbi sakitlik, rahatlıq tapmaq üçün Şamaxıya qayıtmağa məcbur olur.

Vəziyyəti ağırlaşan şairi müalicə olunmaq üçün Tiflisə aparırlar. C.Məmmədquluzadə və arvadı Həmidə xanım şairi xəstəxanaya getməyə qoymur, həkim gətirib öz evlərində müalicə etdirirlər. Səhhətindəki mürəkkəbliklərə baxmayaraq Sabir yenə də şeir yazmaqda davam edir, onları «Molla Nəsrəddin»də və bəzi digər mətbuat orqanlarında buraxdırırdı.

Sabirin müalicəsini daha yüksək səviyyədə davam etdirmək, bəlkə də cərrahiyyə əməliyyatı üçün xaricə aparmaq məqsədilə «Molla Nəsrəddin»in redaktoru, şairin məslək dostu C.Məmmədquluzadə jurnalın 1911-ci ildə çıxan 14-cü nömrəsində bu gün oxuyanda ürəkləri göynədən bir elan dərc etmişdi. Həmin elanda deyilirdi ki, misilsiz şairimiz Sabir neçə aydır yorğan-döşək xəstəsidir və indi nəinki müalicə xərcinə, bəlkə adicə gündəlik dolanışıq xərcinə də möhtacdır. Ona ianə göndərmək istəyənlər «Molla Nəsrəddin» idarəsinə müraciət edə bilərlər...

Qısa müddətdə Azərbaycandan və xaricdən redaksiyaya 600 manata yaxın pul daxil olmuş, A.Səhhət vasitəsilə xəstə şairə çatdırılmışdı. Lakin artıq gec idi. 1911-ci ildə, iyul ayının 12-də dahi şair, böyük vətəndaş və maarif mücahidi Mirzə Ələkbər Sabir dünyasını dəyişdi. Sənətinin pərəstişkarları onu Şamaxının Yeddikünbəz qəbiristanlığında dəfn etdilər. İndi şairin abad məzarı üzərində gözəl bir məqbərə ucalır. Onu şair-xeyriyyəçi Gülağa Tənha öz layihəsi əsasında tikdirmişdir.

Bakıda və Şamaxıda şairin şərafinə mərmər və tunc heykəllər ucaldılmışdır. Yeri gəlmişkən xatırladım ki, M.Ə.Sabir, şərafinə gözəl abidə qoyulmuş ilk Azərbaycan

şairidir. Azərbaycanın abad şəhərlərindən və bölgələrindən biri onun şəhinə Sabirabad adlanır. Mir Cəlalın «Yolumuz hyanadır?», Əzizə Cəfərzadənin «Sabir» romanlarında şairin bədii obrazı yaradılmışdır. Bakıdakı ən qocaman şəhər kitabxanası, Darülmüəllimin və bir sıra məktəblər Sabirin ölməz adını daşıyır. Üzərində «Sabir» yazılmış gəmi Xəzərin mavi sularında üzür. 1962-ci ildən başlayaraq hər il Bakıda və Şamaxıda «Sabir poeziya günləri» keçirilir. İstedadının pərəstişkarı kimi etiraf etmək çox xoşdur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm, cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 25.000 nüsxədə nəşr edilən ölkənin kitabxanalarına hədiyyə olunmuş qiymətli əsərlər arasında ölməz Sabirin «Hophophonamə»si də var.

II

Mirzə Ələkbər Sabir çox qısa bir zaman kəsiyində öz nadir istedadı və fasiləsiz yaradıcılıq zəhməti sayəsində Azərbaycan şeirində tənqidi realizmin ən müqəddir nümayəndəsi, ölkədəki köklü ictimai təbəddülatları bütün vüsətilə və ən yüksək müasirlik tələbləri səviyyəsində əks etdirən novator şair kimi parlamişdı. Onun şeirləri ilə özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış, lakin məlum səbəblər üzündən əsərlərini oxumadığı fransız Pyer Beranje, alman Henrix Heyne, rus Mixail Saltıkov-Şedrin və digər dünya çaplı sənətkarların satiraları arasında çox maraqlı mövzu, fikir, arzu, məqsəd səsləşmələri mövcuddur. Sabir ictimai ədalətsizlik, zorakı idarə üsulu və cəhəlati, çarizmi və onun himayədarlıq etdiyi yerli burjua-mülkədar təsisatını, mürtəcə din xadimlərini, mühafizəkar, yarımçıq ziyalıları,

ancaq öz cibini güdən tacirləri, amansızlıqla ifşa etmişdir. Təkcə Beranjenin XIX əsrin əvvəllərinin ən populyar hökmdarlarından biri olan Napoleon Bonapartın ifşasına həsr olunmuş əsərləri ilə Sabirin XX əsrin əvvəllərinin bədnam türk və İran hökmdarları Sultan Həmidə və Məmmədli şahı ünvanladığı çox kəskin satiraları arasındakı səsləşmələrin müqayisəli təhlili xüsusi bir araşdırmanın mövzudur.

Sabirin yaradıcılığı köhnəliyin əl-ayağa dolaşan mürtəcə məqamlarını yıxıb dağıtmaq, mütərəqqi, səmərəli yeniliyə yol açmaq, tərəqqipərvər qüvvələrin mübarizəsinə yardımçı olmaq, azadlığı, səadəti yaxınlaşdırmaq kimi ulu, nəcib məqsədlər izləyən böyük potensial bir cəbbəxana idi. «Səbr eylə!» qəbilindən olan əsərlərində şair əslində cansızlığı mühitdə yaşayan çağdaşlarını səbr etməyə yox, zülmə dözməməyə, özlərinə bir «gün ağlamağa» çağırırdı (ASE). Məhz bu keyfiyyətlərinə görə Sabir eyni adlı məşhur jurnalın səhifələrində nəşr olunan ilk şeirlərlə «Molla Nəsrəddin»in ən aparıcı müəllifləri sırasına yüksəldi. Əsərlərinin sayı və sanbalı, məna və əhəmiyyəti, bədii səviyyəsi etibarilə onu yalnız həmin jurnalın təsisçisi və baş redaktoru, dahi sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə ilə müqayisə etmək olar.

Ümumiyyətlə, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin meydana gəlib parlamasında, özəlliklə də Sabirin ədəbiyyatımızda yeni hadisə olan satiralarının yaranmasında ucqarları qarışıq bütün o zamankı Rusiya imperiyasını təlatümə gətirib sarsıdan 1905-1907-ci illər hadisələrini

inkar etmədən demək lazımdır ki, bizdəki ədəbi-ictimai proses hər şeydən əvvəl Yaxın Şərq, Qafqaz və əlbəttə, Azərbaycan hadisəsi olub məhz xəlqi-millî zəmində bərqərar olmuşdu. Sabirin bir realist şair, satirik kimi təşəkkül tapmasında onun S.M.Qənizadə, F.Köçərli, A.Şaiq, A.Səhhət kimi qabaqcıl görüşlü ziyalılarımızla sıx dostluq və yaradıcılıq əlaqələrinin də böyük rolu olmuşdu.

1900-cü ilin əvvəllərindən, yəni A.Səhhətin ali təhsilini tamam edib Şamaxıya qayıtmasından sonra onların arasında mehriban dostluq əlaqələri yaranır və getdikcə daha da möhkəmlənir. Onlar ictimai yerlərdə, bir-birinin mənzilində, bağ-başa seyrində, Sabirin sabun dükanında sıx-sıx görüşürdülər. Seyid Hüseyn yazır ki, A.Səhhətin mənzili o zaman tərəqqipərvər Şamaxı ziyalılarının tez-tez görüşdüləri və ünsiyyət saxladıkları bir məntəqə idi. Səhhətin dost və tanışları, o cümlədən, müəllimlər, tələbələr, hamıdan çox Sabir imperiyanın mərkəzi şəhərlərində nəşr olunan dövrü mətbuat nümunələrini alıb oxuyur, zamanənin aktual elmi, ictimai, texniki tərəqqi problemləri ətrafında söhbətlərdə və müzakirələrdə iştirak edirdilər. A.Səhhətin fransız və rus dilləri vasitəsilə Avropa mənbələrindən əxz etdiyi tərəvətli xəbərlər, aktual problematik yazılar müzakirə olunur, ev sahibinin fransız və rus poeziyasından tərcümələri, ələ düşən təzə kitablar Sabirin ədəbi biliklərinin dairəsini genişləndirir, onu əvvəllər «axund otağında» dinlədiyi sxolastik moizələrdən, ənənəvi mövzularda əsərlər yazmaqdan soyudur, ruscanı öyrənməyə həvəsləndirirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önəmli yer tutan bircə ədəbi faktı yada salmağı zəruri hesab edirəm. A.Səhhətin o dövrün məşhur ədəbiyyat tənqidçisi və alimi

Firidun bəy Köçərliyə (1862-1920) yazmış olduğu bir mənzum məktubdan məlum olur ki, Şamaxı ədəbi mühitinin yetirmələrindən Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Ağaalı Nəsehi, Məhəmməd Tərrah və başqalarının yaradıcılıq fəallığına ruhlandırılmasında, təzə mövzulara istiqamətləndirilməsində görkəmli tənqidçinin vaxtaşırı onlara göndərdiyi məktubların həqiqətən də ciddi rolu və əhəmiyyəti olmuşdur. Hələ 1905-1907-ci illər inqilabından əvvəl bədii ədəbiyyatın, özəlliklə poeziyanın ictimai həyat üçün başqa heç şeylə əvəz oluna bilməyən məna və əhəmiyyətini yaxşı başa düşən tənqidçi özünün, başda Sabir olmaqla, Şamaxıdakı şair dostlarına dəfələrlə müraciət etmiş, onları qəzəl, mərsiyə, həcv və s. əvəzinə dövrün aktual mövzularında tərəvətli şeirlər yazıb nəşr etdirməyi tələb etmiş, bu zərurəti öz məktublarında böyük inandırıcılıq qüvvəsilə əsaslandırmışdır. A.Səhhətin Köçərliyə yazmış olduğu bir mənzum cavab məktubu bu deyilənləri döənə-döənə təsdiq etməkdədir:

*Yazmısan təzə nə şeylər? – deyə sordun məndən,
Ruhumun tarına mizrabzən oldun, qardaş!
Sabir ilə belə məktubu çox aldığ səndən,
Hər nə yazdıqsa ona bəni sən oldun, qardaş!
Bir zaman Nəsehi Tərrah ilə Sabir, bəndə
Yaşayırdıq hamumuz qəflət ilə fərxəndə.
Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,
Birimiz sağərə mayıl, birimiz cananə.
Birimiz həcvdə Yəğmə* kimi çox mahir idi,
Laubəli keçinirdi günümüz rindanə.*

* Şair Yəğmə Cəndəqi nəzərdə tutulur - Red.

*O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin.*

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sabirin nəşr olunmuş ilk əsəri «Şərqi-Rus» qəzetinin xalq üçün gərəkli olan nəcib fəaliyyətinin təqdir olunduğu mənzum təbriknamədir. 1903-cü ildə, iyun ayının 27-də həmin qəzetdə buraxılmış təbriknamə şairin tədqiqatçılarına çoxdan məlum olsa da onu ilk dəfə tanınmış sabirşünas, f.e.d., professor Alxan Bayramoğlu araşdırıb şərh etmiş, 2006-cı ildə bu münasibətlə xüsusi məqalə buraxdırmışdır. Tərcümeyi-halında deyildiyi kimi, o vaxta qədər şair yaşadığı çağın məlum ədəbi mövzularında bir sıra qəzəl, qəsidə, novhə, mərsiyə və s. yazmışdı. XX əsrin əvvəllərindəki ilk milli qəzetimizin mənə və əhəmiyyətini onun redaktoru, dünya miqyaslı peşəkar jurnalist Məhəmməd ağa Şahtaxtının xalqın tərəqqisi naminə xidmətlərini qədirşünaslıqla təqdir edən Sabir yaradıcılıq bioqrafiyasında ilk dəfə idi ki, zamanəsinin ölkəmiz və xalqımız üçün böyük mənə kəsb edən hadisəsinə bu cür həssaslıqla rəy vermişdi. O öz şeirində Azərbaycan üçün və dilimizin anlaşıldığı yaxın-uzaq məntəqələr üçün belə bir qəzetin – «söz günəşinin» həyata vəsiqə alması münasibətilə Allahın dərğahına döndə-döndə şükr edir, sonra isə həm Şərqdə, həm də Qərbdə çoxlarının onun nurundan işıqlanacağına ümid bəslədiyini bildirirdi:

*Kəsb-i-elmə səbəb fərahəmdir,
Sabira, bir zaman ayıl, yatma,
Qıl dualər ki, «Şərqi-Rus»umuzun
Tələtindən ola cahan beyza.*

Əgər XX əsr Azərbaycanının ictimai, siyasi, əxlaqi bəlalərini, ölkədəki ətaləti, fanatizmi əks etdirən xəritəvari bir lövhə hazırlayıb xalqın həmin dövrdəki ağrı-acılarını orada şərti işarələrlə göstərə bilsəydik, bu lövhədə bir dənə də olsun boş meridian, guşə, xanə, nöqtə qalmazdı. Aşkarca görünərdi ki, cəmiyyətin həyatında bəzən lap həddini aşan irtica, gerilik, avamlıq, süstlük, çarizmin velikorus şovinizmi, mürtəcə bürokratiyası, İran şahlarının antixalq siyasəti, türk sultanlarının mənəm-mənəmlik iddiaları kimi elə bir eyib, qəbahət və nöqsan yoxdur ki, Sabirin acı gülüşünə hədəf olmasın, onun öz dəqiq işfəci silahından açdığı satira mərmisi orada düşüb partlamasın. Şairin əsərlərinin tam mütləəsindən oyanan ən mühüm təəssürat budur ki, sənətkarın nəzərində cəmiyyətin inkişafına, özəlliklə imperiyanın ucqarlarında yaşayan xalqların tərəqqisinə əngəl olan ən qartımış qurum mənfur çarizm üsul-idarəsi, onun havadarlığı ilə yerlərdə hökm sürən burjua-mülkədar ağalığı, sistemin törətdiyi haqsızlıq, yalan, mənəvi-siyasi eybəcərliklərdir.

Sabir hələ uşaq ikən «düzüb-qoşduğu» ilk şeirləri, ədəbi mövzularda yazdığı qəzəlləri, adekvat tərcümələri, məqalə və məktubları ilə də bizim üçün əziz və doğmadır. Lakin onu XX əsr Azərbaycanının birinci böyük şairi kimi ədəbiyyatımızda əbədlilik bərqərar edən əsərlər 1906-1911-ci illərdə yazıb əksəriyyətini «Molla Nəsrəddin» jurnalında nəşr etdirdiyi və ən yaxşı nümunələri bu gün də dillərdə əzbər olan məşhur satiraları, ölməz «Hop-hopnamə»nin dürdanələridir. Şairin həyat və yaradıcılığının mötəbər tədqiqatçılarından AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədov «Sabir» adlı sanballı monoqrafiyasında haqlı olaraq əsaslandırır ki, şairin poe-

ziyası Azərbaycan həyatının dərin, rəngarəng, ibrətli bədii təsvirini verərək ictimai inkişafın mütləq və mürtəcə meyllərini, xalqın dostunu və düşməni müəyyənləşdirməkdə geniş kütlələrə, özəlliklə «Molla Nəsrəddin»in oxucularına yaxından kömək etmişdir. Həqiqətən də Sabir həyat həqiqətinə sədaqət prinsipinə əsaslanaraq düzü düz, əyrini əyri yazıb göstərməklə ictimai ziddiyyətlər üzərindəki pərdəni cəsarətlə qaldırmış, bununla da zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizə işinə, demokratiyanın təntənəsinə tarixi xidmətlər göstərmişdir. Bu müstəvidə şair mütləq çoxluğun dostluq və rəğbətinə səbəb olmaqla yanaşı, özünə çoxlu düşmən də qazanırdı. O, bir tərəfdən taleyini düşünüb mənafeələrini müdafiə etdiyi sadə adamların məhəbbət və rəğbətini görüb təza əsərlər yazmağa ruhlanır, digər tərəfdən də irticaçıların, mühafizəkarların təhqir, təqib və təkfiirlərindən böyük əzablar çəkərək sıxılırdı. Şeirlərinin altında Hophop, Ağlar-güləyən, Boynuburuq, Çaydaçapan, Əbunəsr Şeybani və s. kimi gizli imzalar qoyduğuna baxmayaraq həm Şamaxıda, Bakıda, Azərbaycanın digər şəhərlərində, həm də İranda və Türkiyədə bir çox mürtəcələr «cəmiyyətin həyatına çaxnaşma salan bu kafirin» kim olduğunu öyrənib ona söyüşlər yağdırır, hədə məktubları göndərir, bəzi ruhanilər ölümünə fitva verir, cahillər qabağını kəsib ağır sözlər deyirdilər.

Sabir satirasının özünəməxsus üslub çalarını, əlbəttə, şərti olaraq «tərs yazı» adlandırmaq olar. Tipi, obrazı onun öz dedikləri, «etirafı» əsasında biabır etmək Sabir satirasının ən bariz əlamətlərindən biri olub şeirlərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi bir xüsusiyyətdir. Yəni o, digər şair həmkarları kimi müstəqim yazmır, söyləmir, «bunu

belə et!» demir, əksinə cəfəkeş məzlumu səbirli olmağa, bütün və hər cür dərd-bəlaya dözməyə, yuxudakıları «daha bərk yatmağa» çağırırdı. AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin dedi ki, bu forma «Hophopnamə»yə təbii komizm, canlılıq, teatrallıq xüsusiyyəti gətirir. Şair sanki «əsrin dindirdiyi adamların hamısını bir yerə yığır, onlara kənardan, gizləncə qulaq asır və bizə bu satirik nitqlərin təfsirsiz, şərhəz stenoqramını təqdim edir. Buna görə də həmin şeirlərdə satira ənənəvi (açıq və müstəqim) inkar formasında deyil, özünüifşa, komik özünütədqiq təşəbbüsləri formasındadır. Emosional, canlı, fərdi koloritli dildə ifrat satirik hədudlara çatan obyektiv düşüncələri Sabir tipi ifşanın orijinal bədii icrasının çox qüvvətli üsulu kimi seçmişdir.

Belə olduğu üçün də məsələn, «səbr eylə!» yaxud «yat!» kimi dəvətlər, çağırış elə səciyyəvi detallarla təmin edilir, bu münasibətlə elə sözlər seçilir və elə bir əhənglə səsləndirilirdi ki, müəllifin məqsədi oxuyana və eşidənə dərhal çatır və öz səmərəsini verir. Nəinki şeir xiridarı, orta səviyyəli sırayı oxucu da bu «tərs yazı»nın ifşaedici mahiyyətini düzgün və obyektiv qavrayırdı:

*Yetərkən zalımın zülmü sənə, dövrü-qəzadan bil,
Çatarkən amirin zəcri, onu səyri-səmadən bil,
Özün öz əczinə bəis olarkən, məsəvadən bil,
Bu məşumiyyəti biganədən gör, aşınadan bil.
Əzil, pəmal ol, axtarma buna bir çarə, səbr eylə!
Bəlayı-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Fəqət bir iş də görmək istər isən gör müsəlman tək,
Təhəmmül eylə cəvri-mülkədarə, işlə heyvan tək,*

*Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirman tək,
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək.
Darılma, incimə, tab eylə hər azara, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçərə, səbr eylə!*

Aşkarca görüldüyü kimi, şair öz bədbəxt müasirini, yovmiyyə xərcini tapa bilməyən, ağır zəhməti zay olan əkinçini, fəhləni, ziyalıni, qələm sahibini şükranlıq qəflətindən ayılıb öz böyük dərdlərinə çarə axtarmağa, halalca haqqını tələb etməyə çağırırdı.

Sabir satirasının məqsəd və vəzifələrini, onun mahiyyətini yetərincə dərk etmək üçün XIX əsrin ikinci yarısının görkəmli ədəbiyyat tənqidçisi N.Dobrolyubovun bir mülahizəsi çox maraqlıdır. O belə hesab edirdi ki, xalqına xidmət etmək istəyən əsl qələm sahibləri oxucunu diqqətini müntəzəm olaraq həyatdakı ciddi nöqsan və problemlərə cəlb etməlidir. «Rəzalətləri bir-bir, dönə-dönə gözə soxmaq, oxucunu təqib və narahat etmək, ona dinclik verməmək lazımdır. İşi o yerə gətirmək lazımdır ki, bütün bu hədsiz çirkinliklər oxucunun zəhləsini töksün, nəhayət o, qətiyyətlə yerindən sıçrayıb çılgın bir səsle desin: «axı doğrudan da bu nə zindandır ki, mən düşmüşəm? Ölmək ki, bundan yaxşıdır! Daha mən bu boyunduruq altında yaşamaq istəmirəm!» Bu mülahizənin işığında bir daha aydın görünür ki, Sabir dünya ədəbi-ictimai fikir tarixinə hər şeydən öncə həyatda, ictimai münasibətlərdə, insan xislətində gördüyü eybəcərlikləri amansızlıqla qamçılayan qüdrətli bir satirik kimi daxil olmuşdur. Lakin əsərlərindəki ifşaçı pafos onun insanları işıqlı ideallara qovuşdurmaq niyyətlərinə xidmət edirdi. O, həyatda gördüyü eyibləri tənqid, ifşa, inkar etməklə, əslində, həm

də insan münasibətlərində, cəmiyyətin həyatında bərqərar etmək arzusunda olduğu idealları təsdiq etmiş olurdu. Sabir öz kəsgin tənqidi, ifşaçı satiralarını bütün şüurlu həyatı boyu qəlbində, fikrində bəslədiyi uca idealları, işıqlı məqsədləri naminə yazıb-yaradırdı.

Bəs Sabir hansı ideallar uğrunda mübarizə edirdi? Əlbəttə, ilk növbədə xalqın, millətin hər cəhətdən xoşbəxtliklə süslənən taleyi, zamanənin çox gərgin mərhələyə gəlib çtmiş millətlər yarışında onun öz qədim və şanlı tarixinə, zəngin ədəbi-mədəni ənənələrinə layiq yer tutması, öz daxili harmoniyası ilə həyata pərvəriş verən gözəl insani münasibətlərin təntənəsi uğrunda. Şair bu arzu-ideallarının reallaşmağına bütün sənətkar varlığı ilə, ürəkdən inanırdı:

*Sanma ədikcə fələk bizləri, viranlıq olur,
Un təmənnası ilə buğda dəyirmanlıq olur.
Qarışıqdır hələlik millətin istedadı,
Ələnirsə safı bir yan, tozu bir yanlıq olur.
Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi,
Yağı yağ üstə çıxır, ayrıları ayrınlıq olur.*

Şair inanırdı ki, vaxt gələcək, şəninə bənzərsiz misrələr yazdığı Azərbaycan balalarının istedadı tər çiçəklər açacaq, onlar öz şirincə ana dilində təhsil aldıkları məktəblərdə digər mahnılarla yanaşı bu ürək açan şerqini də böyük həvəslə oxuyacaqlar:

*Gəl-gəl, a yaz günləri,
İlin əziz günləri!
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.*

*Çaylar daşib sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağacalar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək!*

Cəfakəş şairin böyük idealları özünün birbaşa, müstəqim inikasını onun zərif, xəlif ahəngli, lirik çalarlı və son dərəcədə səmimi ifadəsini «Ey dilbəri-hürriyyət!», «Daş qəlblı insanları», «Ruhum», «Dəhr», «Mən belə əsrani qana bilmirəm» və bəzi digər şeirlərində tərənnüm olunmuşdur. Onları oxuyanda aydın görmək olur ki, Sabirin ədəbi irsində böyük satira qüvvətli, səmimi lirika ilə, müəyyən dərəcədə həm də cazibədar romantik duyğularla necə qırılmaz əlaqə və vəhdətdədir.

Sabirin ən vacib ideallarından biri də millətinin ağ günlərə çıxdığını görmək, onun parlaq gələcəyini təmin edəcək yeni nəslin təlim-tərbiyəsinin yoluna qoyulması idi. Hər kənddə, qəsəbədə, hətta Şamaxı və Bakı kimi şəhərlərdə də yaşı oxumaq həddinə çatmış uşaqların ancaq cüzi bir hissəsinin məktəbə getdiyini, böyük əksəriyyətinin təhsildən tamamilə ayrı düşdüyünü, yüzlərlə yetimin isə küçələrdə əl açıb diləndiyini görən Sabirin ürəyi qan ağlayırdı.

Yayın cırcıramalı istisində gün altında, qışın səxtəli çağlarında qar yağa-yağa dilənən atasız-anasız, baxımsız balaları görən Sabirin onsuz da zərif vücudu sarsılır, ürəyi ağrıyır, onun ağır yaşantıları həyəcanlı misralara çevrilib dodaqlarından axırdı:

*Ey dərbədar gəzib ürəyi qan olan cocuq,
Bir loxma nan üçün gözü giryan olan cocuq!*

Həyəcansız oxunması mümkün olmayan bu şeirin əvvəlində o zaman ölkənin hər yerini bürümüş yetimlərdən birinin, balaca dilənçinin ürəkləri parçalayan ağır vəziyyəti təsvir edilir; sonrakı bəndlərdə isə bu vəziyyəti doğuran səbəblər haqqında şairin düşüncələri ilə tanış oluruq. Sabir bu vəziyyətin əsas müqəssiri qismində cəmiyyəti ittiham edir, onu öz gələcəyi olan nəslin taleyinə biganə qaldığına görə kəskin ifadələrlə damğalayır:

*İnsan kimi bilinsə idi qədri-qiymətin,
Açmış olurdu məktəbi-millî cəmiyyətin.
Həqli deyil o kim, sənə der: var qəbahətin,
Məncə qəbahət isə olur halı millətin.
Etsəydi tərbiyyət səni əhli-vilayətin,
Sailiyə qalardım hərgiz də rəğbətin?!
Başsız qalıb ayaqlara üstən olan cocuq,
Ey dərbədar gəzib ürəyi qan olan cocuq!*

Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaqlara, onların taleyinə həsr olunmuş əsərlərin ən yaxşılarından biri kimi böyük ictimai-estetik təsir gücünə malikdir. Onun işıq üzü görməsindən təqribən 30 il sonra Azərbaycan və İran ədəbiyyatlarının fəxri, böyük sənətkar Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın «Yetim» şeirini yazması da şəksiz bu təsirlə bağlıdır:

*Öz yurdunda sən nələr, nələr çəkdin, ey yetim,
Ayaqyalın, başıaçıq, sən dərbədar, ey yetim!
...Xalq düşünə bilsəydi sənin səadətini,
Duya bilsəydi elmə tükənməz rəğbətini,*

*Əl açıb dilənməzdin bu böyük ümmətinlə,
Yandırmazdın məni də kövrək təbiətinlə.
Ömür sürən dərbədə, ac-yalavac, ey yetim!
Məktəb sənin dərdinə qılar alac, ey yetim!*

Məsələ təkcə onda deyil ki, hər iki şairin əsərlərindən götürülən nümunələrdə iki böyük sənətkarın bu və ya digər sözü, ifadəsi bir-biri ilə səsləşir, hətta üst-üstə düşür. Xüsusi maraq doğuran budur ki, Sabir də, Şəhriyar da hər iki zaman kəsiyində 1910-cu illərdə Şimali Azərbaycan, 1940-cı illərdə Cənubi Azərbaycan və İran üçün səciyyəvi olan aktual mövzuda çox təsirli şeirlər qələmə almış, ikisi də öz təsvir obyektinə müraciət formasını seçmişdir və onların hər ikisinin xitab obyekti ac-yalavac, kimsəsiz, yetim bir uşaqdır... Lakin ümumi cəhətlərinə baxmayaraq hər iki şeir ötən əsrin birinci sülsündə vətən balalarının taleyi mövzusunda qələmə alınmış orijinal, tərəvətli şeirlər kimi ədəbiyyat tarixində özünə məxsus layiqli mövqə tutur.

Sabirin əsərlərinin əksəriyyəti şərti olaraq «tərs yazı» adlandırdığım tərzdə qələmə alınmış olsa da o, bir sıra çox qiymətli şeirlərini tam açıq, ənənəvi müstəqim müraciət tərzində yazıb nəşr etdirmişdir. O öz məramını, yaradıcılığının əsas prinsiplərini, nəhayət vətəndaş amalı həm də bu vasitədən istifadə edərək meydana qoymuşdur. Sabirin bu qəbildən olan əsərlərinin ən dəyərli və populyar nümunələrindən biri «Nə yazım?»dır.

*Şairəm, çünki vəzifəm budur, əşar yazım,
Gördüyüm niki bədi eyləyim izhar yazım.*

*Günü parlaq, gününü ağ, gecəni tar yazım.
Pisi pis, ayrını ayri, düzü həmvər yazım.
Niyə bəs böylə bərdərsən a qare gözünü,
Yoxsa bu ayinədə ayri görürsən özünü?*

Şairi Sabir eləyən «Başı bəlalı fəhlə», «Əkinçi», «Dilənçi», «İnsanımı sanırsan» qəbilindən olan satıraları onun məhz yuxarıdakı etirafının işığında daha təsirli səslənir.

Sabirin sənətkar kredosu, yaradıcılığında izlədiyi əsas məqsəd və vəzifələri haqqında tam aydın təsəvvür əldə etmək üçün bu əsər ən aydın, əvəzolunmaz və çox da ötkəm bir məxəzdir. «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1908-ci ildə çıxan 41-ci sayında dərc olunmuş bu şeir təkcə Sabirin özünün deyil, onun mənsub olduğu «Molla Nəsrəddin» ədəbi cərəyanının və bütünlükdə XX əsrin başlanğıcındakı Azərbaycan ədəbiyyatının manifesti idi. Əsərdə yaradıcılıq aləminin, bədii əsərin iki qütbü yazıçı ilə oxucu arasındakı qarşılıqlı münasibətlər dərin məntiq və onun təzahürü olan sərrast ifadələrdə öz əksini tapmışdır:

*Şeirə məşğul edərək xatiri-qəmmayilimi,
Qoyuram qənşərimə kağızımı, çərnilimi,
Gəlirəm yazmağa bir kəlmə, tutursan əlimi,
Qorxuram, ya nə üçün, - çünki kəsirsən dilimi?!*
*Ey acəb, mən ki, sədaqət yolunu azmayıram,
Hələ gördüklərimin dördə birin yazmayıram.*

*Hələ mən dördə birin yazmayıram, kərimə bax,
Yetimə gündə söyürsən bu qədər, arına bax,
Özün insaf elə, əfkarına, ətvarına bax,
İstəmirsən yazam? Öz eyibli kirdarına bax.*

*Kişisən eybini qan, mənə abas cəng eləmə!
Özünü, həm məni bu barədə diltəng eləmə!*

Yoxsa

*Elə bir hala düşərsən ki, tükün biz-biz olar,
Əyninə geyməyə şey tapmasan astar üz olar!*

Bəli, Allahın böyük istedad əta etdiyi sənətkar yazıq yaratmağı, həm də bu prosesdə həyat həqiqətinə sadıq qalması özünün vəzifə borcu bilir. «Həyatın dibində» qalıb fəlak qarğımış insanların taleyində, onlarla böyük imkan və sərvət sahibi olanların arasındakı münasibətlərdə isə elə bir rəzalət hökm sürür ki, şair hələ gördüyü tükürpədən eyib və nöqsanların ancaq kiçik bir hissəsini qələmə ala bilmişdir. Bəs belə olan surətdə «qare»ni həyəcanlandıran, şairi yamanlamasına səbəb nədir? Şeirdən məlum olan budur ki, həmin bədnam oxucu Sabir satirasının ləka götürməyən güzgüsündə özünün eybəcər mənavi portretini görmüşdür...

Sabirin istedadı tarixin çox mürəkkəb bir mərhələsində parlamağa başlamışdı. Siyasi partiyalar, cərəyanlar, meyllər mübarizələr bolluğunda və əlvanlığında şairin bir qıbləgahı vardı: xalq, onun taleyi, hərtərəfli maddi və mənavi tərəqqisi. Vəzifəsindən, ad-sanından, şan-şöhrətindən, var-dövlətindən asılı olmayaraq xalqın inkişafı üçün çalışıb-çarpmış, bu işə yardım edən şairin dostu, yalnız öz şəxsi mənafeyini güdüb tərəqqiyə mane olanlar isə düşməni idi. Tamamilə təbii ki, onun satiralarının, taziyanələrinin əsas hədəfi yoxsul fəhlə, əkinçi, dilənçi görəndə «gözüm ağrıyır edəndə bu qırılmış nəzarə» deyə

üz döndərən boynuyoğunlar, mübarək dinimizlə xürafatı qarışdıran və bundan gəlir mənbəyi kimi istifadə edən vəzifəli ruhanilər, boynu qalstuklu yarımçıq oxumuşlar, mənasız hədyanlarla qəzet sütunlarını dolduran prinsipsiz jurnalistlər və b. idi.

1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin»də nəşr olunmuş «Bakı fəhlələrinə» şeiri Sabirin proqram əsərlərindən biridir. Bu şeirdə o, adamlara onların sərvəti, «pakizə libası» əsasında qiymət verilməsinin əleyhinə çıxır, bu münasibətlə əsl insani mənavi meyarlara əsaslanmağa çağırırdı.

Şeirin birinci bəndində bir çox qəniləri haldan çıxaran, onların qəzəbinə səbəb olan bir vəziyyət təsvir edilir:

*Olmaz bu ki, hər əmrə dəxalət edə fələ,
Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fələ,
Asudə nəfəs çəkməyə halət edə fələ,
Yainki hüquq üstə ədavət edə fələ!*

Bu dörd misrada deyilənlər Sabirin satirik üslubu kontekstində, fəhlənin maddi imkanlarının dərəcəsiindən asılı olmayaraq təbii, insan hüquqlarının halalca mələləsidir. Həmin hüquqlar barəsində eşitmək belə istəməyən iş verənlər bu cür müdhiş bir qənaətdədirlər:

*Bu çərxi-fəlak tərsinə dövrən edir indi,
Fələ də özün daxili insan edir indi.*

Eyni ruh, ovqat şairin «Əkinçi», «Dilənçi», «Millət necə tarac olur», «Olmur olmasın» və s. şeirləri üçün də səciyyəvidir.

Avropa ölçüləri ilə yanaşdıqda ucaqlarda kəşgin surətdə özünü göstərən elmi, mədəni, texniki gerilik Sabiri yandırır yaxır, bu işdə teleqrafi şeytan əməli adlandıran bəzi rütbəli din xadimlərinin, fanatiklərin tutduğu zərərli mövqe onu rahat buraxmırdı:

*Dindirir əsir bizi – dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz.
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz.
Orada göydə uçur yerdəkilər,
Bizi kömdü yerə minbərdəkilər.*

Uzun müddətli gerilikdən yanıb-yaxılan şairin bu güclü, yanıqlı istehzası onun oxucularının diqqətini cəmiyyətin elm-texnika, maarif və mədəniyyət sahəsində, ümumiyyətlə XX əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi olan mil-lətlər yarışında boynubükük vəziyyətdə qaldığına yönəl-dir, onları düşünməyə, reallığı təhlil edib nəticə çıxarmağa çağırırdı. Həqiqətən də zamanənin, inkişaf ehtiyaclarının təkidli həyqirtılarını, əsrin səsinə eşitməyənlər, «açılan toplara diksinməyənlər» Sabiri ömrünün sonunadək rahat buraxmamışdı.

Sabir bəstəboy, bədəncə zərif bir kişi olub. Şairin nəvəsi, uzun illər akademiyanın o zamankı Dil və Ədə-biyyat institutunda birgə çalışdığımız məşhur dilçi alim Qasım Həsənov öz valideynlərindən eşitdikləri əsasında bizə danışardı ki, şair babasına bərk oxşadığı üçün ailədə bütün uşaqlardan çox sevilərmiş. Doğrudan da Sabirin hamımız üçün doğma olan məşhur foto şəkli ilə müqayis-ədə deyərdin ki, bir almadır, tən bölünüblər. O da şair

babası kimi nəcib, xeyirxah, mədəni və alicənab bir ziyalı idi və Ş.İ.Xətai «Dəhnamə»sinin dili haqqında maraqlı bir monoqrafiya yazmışdı...

Lakin bədəninin zərifliyinə, nakam ömründə yaşa-dığı ağır iztirablara, düçar olduğu xəstəliklərə rəğmən Sabir yetərinə məğrur, qorxmaz bir təbiətə malik idi. Tərcümeyi-halından və əsərlərindən məlum olduğu kimi, «Molla Nəsrəddin»də buraxılan əsərlərinə görə ona əyri baxan, salam verməyən, kölgəsini qılınclayan həmyerli-lərinin sayı sürətlə artır, öz dükanında sabun bişirmək üçün quyruq, piy aldığı qəssablar bir müştəri kimi ondan imtina edirdilər. Əyri-üyrü xətlə saxta məktublar yazıb şairi ölümə hədəyənlər də tapılırdı. Bütün bunlar Sabiri qətiyyənlə öz prinsipial mövqelərindən çəkindirə bilmir, əksinə, o, yüksək sənətkar-vətəndaş mövqeyində daha böyük bir cəsarətlə dayanır, yeri gələndə, buna xüsusi ehtiyac olanda, hərdən o namərdlərə qarşı hücumda da keçirdi:

*Saxta bir xətti-xam ilə kağız yazıb
Ey məni təhdid edən min dürlü təkidat ilə,
Böylə «xortdan gəldi, dur qaç!» sözlərin get tiftlə de,
Zatını Sabir tanırkən qorxmaz ovhamat ilə!*

III

Sabir dünya çaplı bir sənətkar idi. Bu, şairin yalnız yaratmağa nail olduğu yeni poeziya məktəbinin fikri-bədii məzmunu ilə şərtlənmir, həm də onun mövzular aləminin əlvanlığında, ifşa obyektlərinin və əsərlərinin yayıldığı

coğrafiyanın vüsətində özünü göstərirdi. Yəni Sabir təkcə bütün milli, mədəni köklərlə möhkəm bağlı olduğu Azərbaycan və azərbaycanlılar, yaxud deyək ki, vətəndaşı olduğu Rusiya imperiyası və bu xalqlar həbsxanasında məskun olan millətlər haqqında yazmaqla kifayətlənmir, digər ölkələrin, o cümlədən də daha çox İran və Türkiyənin də problemlərindən bəhs edən qiymətli əsərlər yaradıb nəşr etdirirdi. İran və Türkiyə bizim ənənəvi tarixi qonşularımız idi. Dinimiz, dilimiz, tarixi, ictimai, siyasi, mədəni hadisələr, ədəbiyyatımız da sözü gedən ölkələrlə Azərbaycanın əlaqələrini şərtləndirən ciddi amillər idi. Buna görə də Sabir İran və Türkiyədə baş verən irimiqyaslı ictimai hadisələrə laqeyd qala bilmir, öz satiraları ilə onlara fəal və operativ münasibətini bildirirdi. Bu baxımdan on milyonlarla soydaşımızın yaşadığı İrandakı məşrutə qayğıları, özəlliklə Təbrizdəki inqilabi hərəkət həmişə Sabirin diqqət mərkəzində olmuşdur. Şair başda Məmmədəli şah olmaqla İran irticasının antixalq xarakterini döənə-döənə ardıcıl olaraq qamçılamış, xalq azadlıq hərəkətinin rəhbəri Səttar xanın tarixi qələbələrini böyük rəğbət və dərin səmimiyyət duyğuları ilə tərənnüm etmişdi.

Sabirin biri-digərinə kökündən zidd olan bu iki şəxsə münasibətini əyani olaraq təsəvvür etmək üçün onun iki əsərindən aşağıda seçdiyim nümunələri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək kifayətdir:

*I. Şah bilər ölkədə hər nə götürər, hər nə qoyar,
Gah cibin, gah dərisin hər kimin istərsə soyar,
Baş kəsər, ev dağıdar, can çıxarar, göz də oyar –
Min də çıxsə göyə əfqanları iranlıların,
Bəcəhənnəm ki, yanır canları iranlıların.*

*II. Afərin təbriziyan, etdiz əcəb əhdə vəfa!
Dostu düşmən əl çalib eylər sizə səd mərhəbə!
Çox yaşa, dövlətli Səttarxan əfəndim, çox yaşa!
Çün bu xidmətlər bütün islamədir, insanədir...
Afərinim hümməti-valayi Səttarxanədir!*

Sabirin böyüklüyü bir də onda idi ki, bu qəbildən olan əsərlərində yalnız özünün yox, uca məqamlı, səlahiyyətli təmsilçisi olduğu bütün Azərbaycan xalqının duyğu və düşüncələrinin, fikir və qənaətlərinin tərcüməni kimi çıxış edirdi.

Bəlliliklə də Cənubi Azərbaycanda gedən milli azadlıq uğrunda mübarizə hərəkəti həmişə Sabirin diqqət mərkəzində olmuş, o öz əsərləri ilə cənublu qardaşlarımızı haqq iş uğrunda mübarizəyə ruhlandırmışdır. Fikirləşirəm ki, əgər Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusunə həsr olunmuş çoxcildlik bir sanballı ədəbi antologiya nəşr edilsə Sabirin «Səttarxan» şeirini ona epigraf verib qızılı hərflərlə yazmaq çox ədalətli bir iş olardı. Heç də təsadüfi sayılmamalıdır ki, Sabirin irsi Cənubi Azərbaycanda çox geniş yayılmışdır və çox yüksək də qiymətləndirilir. Onun əsərlərinin İranda məşrutə hərəkətinə bir ordudan ziyadə xidmətlər göstərdiyi barədə A.Səhhətin yana-yana yazdığı etirafları bu gün həyəcənsiz oxumaq olmur. Məşhur İran alimi Yəhya Ariyənpur hələ keçən əsrin 60-cı illərində təsdiq edirdi ki, Sabirin Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunmuş «Hophopnamə»si orada yaşayan azərbaycanlıların və digər xalqlara mənsub oxucuların evlərində Hafiz Şirazin divanı qədər sevilir, əzizlənir və nadir, müqəddəs bir kitab kimi qorunur.

Sabir dinsiz-imansız şair olmayıb. O, ömrünün sonuna qədər Allaha inanmış, dini mövzularda əsərlər yazmış, Məhəmməd (ə) haqqında «Eydi-mövludi-nəbi» («Peyğəmbərin doğum günü bayramı») adlı son dərəcədə səmimi şeiri «Hophopnamə»nin 1922-ci və 2004-cü il nəşrlərində özünə yer almışdır. Bu şeirində islam peyğəmbərinin dünyaya göz açdığı tarix «mübarək gün» kimi şərəfləndirilmişdir. Odur ki, şairin bu əsərləri ilə onun dini mübarəkimizdən varlanmaq vasitəsi kimi istifadə edib gündə neçə yol yalandan Allaha and içən bəzi «yüksək səviyyəli» din xadimlərinə qəzəb və nifrət ifadə edən amansız satiralarını qarışdırmaq olmaz. Məşhur «Aldanmaram» satirası Sabirin din dəlillərinin tərkiləşməsi olduğu bu cür əsərlərinin ən kamil nümunələrindən biridir.

*Aldanmaram ki, doğrudur ayinin, ey əmu!
Kəssin məni, həqiqi isə dinin, ey əmu!
İmanına qəsəmlə çapırsan cəməati,
Quldurçuluq tufəngimidir dinin, ey əmu!*

İkinci misradakı «isə» kəlməsi islamın bir haqq dini olduğuna, onun əzəmətinə, qüdrətinə şübhə doğurmaq məqsədi daşımır, ümumiyyətlə bu şeir imanına and içə-ıçə xalqı soyan vəzifəli din xadimlərinin çirkin əməllərini «doğrultmaq» cəhdlərini ifşa edir. «Ömrünün sonuna qədər» ifadəsini mən yuxarıda gəlişigözlə yazmamışam. Sabirin ağır xəstə ikən Tiflisdən Şamaxıya, əziz dostu və məsləkdaşı A.Səhhətə yazdığı məktublardan aldığım bu müxtəsər fikirlərə diqqət edərkən:

*«Mövlam görələn neylər. Neylərsə «gözlə eylər...»
(15 iyun 1911-ci il.)*

*«Əhli əyaləmi sizə, sizi də Allaha tapşırıram»
(27 iyun 1911-ci il.)*

Bu sarsılmaz əqidənin daşıyıcısı olan böyük şairi dinsizlikdə günahlandırmağın özü böyük qəbahət və günahtır.

Məlum olduğu kimi, bədii yaradıcılıqda, özəlliklə də poeziyada inkişafın bir mühüm cəhəti irs-varis münasibətlərinin həyatiliyində, davamlılıqda öz əksini tapır. Yəni konkret bir zaman kəsiyində poeziyanın böyük təbəqəni tapması bu sahədə əvvəlki əsərlərdə əldə olunmuş böyük ənənələrin əhəmiyyətini qətiyyənlə azalda bilmir. Şeir öz tarixi keçmiş, ənənələri ilə qədirşünas varislik əlaqələrini qoruyub saxlayır. Bu baxımdan ədəbiyyatımızın ən bariz məqamlarından biri Sabir – Füzuli münasibətləridir. Bu iki böyük sənətkarımız arasında üç əsrlik bir zaman məsafəsi vardır. Məlum olduğu kimi, Füzuli 500 ildən bəri şeirimizin səmasında işığı, hərarəti heç zaman azalmaqla bilməyən bir günəş kimi parlayır. Sabir də 100 il əvvəl şeirimizə yeni ruh, təzə məzmun, tərəvətlə deyim tərzə gətirmiş və sənət aləmində islahatları ilə parlamışdır. Lakin bu, Füzuli və Sabir şeiri arasında irs-varis əlaqələrini qırıb-dağıtmağa gətirib çıxarmamışdır. Odur ki, biz Sabir yaradıcılıqda Füzuli poeziyasının ruhuna və milli xüsusiyyətlərinə yad heç nə görmürük. Əksinə, Sabir öz dahi sələfinin yaradıcılıq ənənələrini, onun poetikasının bir çox mühüm tərəflərini əsl novator kimi davam etdirib zənginləşdirmiş, Füzuli poeziyasının forma imkan-

larından, vəzn və qafiyələrindən istifadə edərək öz zəməninin real obrazlarını canlandırmışdır. Füzuliyə münasibətdə Sabir tək deyildi. Füzuli-Sabir irs-varis münasibətləri xeyli dərəcədə bütün o zamankı Azərbaycan poeziyası üçün, özəlliklə də «Molla Nəsrəddin» ədəbi cərəyanının təmsilçiləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Mirzə Cəlil baş redaktoru olduğu jurnalın əhatə etdiyi müəlliflərin, ilk növbədə bu məcmuənin ən fəal şairi olan Sabirin yaradıcılığına əsaslanaraq yazmışdı: «...Götürünüz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin 20 illiyini, tökünüz qabağınızı: hansı şeirə baxsanız görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır. Bizim şairlərimiz şeir yazanda Füzuli gəlib durur gözlərinin qabağında, deyir ki, ölsəm də mənim təsirimdən çıxma bilməyəcəksən. Molladan yazmaq istəsən, yazmışam, varlıdan yazmışam, rüşvətxordan yazmışam, bu gün get - sabah gəldən, yəni zavtra-zavtradan yazmışam... Füzuli azərbaycanlıdır. Onun məktəbi – ədəbişi bizim şairlərin başına girib; bütün əsərlərində bir Füzuli ruhu görünməkdədir. Füzuli diridir» («Molla Nəsrəddin», 21-ci say, 1925-ci il.). Bu həmişə diri, əbədiyyət şairinin zəngin ədəbi irsi ilə XX əsrin ilk illərində müntəzəm yaradıcılıq ünsiyyəti saxlayan ən görkəmli sənətkar məhz M.Ə.Sabir idi.

Sabir Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasından, özəlliklə şairin qəzəllərindən öz yeni mövzulu əsərlərini yazmaq üçün yaradıcılıq yolu ilə yararlanırdı. Məsələn, adı çəkilən məşhur poemada Məcnunu səhrada, vəhşilər arasında tapan ata öz oğluna deyir:

*Ey cövhəri-canımın həvəsi,
Vey didəyi bəxtimin ziyası!*

*Dərdim olasan mənim pənahım,
Fəxrim, şərəfim ümidgahım!*

Məcnunun atası oğlunun həyat tarixçəsini qısaca şərh edir, onun uşaqlıq, məktəbli çağlarını yana-yana yadına salır, ilk məhəbbət duyğularını da təqdir edir. Lakin məcnunvari görkəmdə cır-cındır içində səhralara düşməsindən yanıb-yaxılır, yalvarır ki, səhranişinliyi tərk etsin.

Sabirin «Leyli və Məcnun» adlı satirik şeirində də ata özünün «yoldan azmış» oğluna müraciət edir:

*Ey dövlətimin zəvalı oğlum,
Ey başı ağır bələli oğlum!..*

Pak duyğular daşıyıcısı olan orta əsrlər atası üçün övlad canının cövhəri, bəxtinin gözünün işığı olduğu halda, sərvətini artırmaq təşənsi olan XX əsr atası üçün məktəb oxuyub «korlanmış» oğul onun pulunu, dövlətini batırıb məhv edən bir məxluqdur. Sabirin qəhrəmanı da yanıb yaxılır. Bu satirik tip də dərin peşimanlıq duyğuları yaşayır; amma tamam başqa bir zəmində:

*Bilməzdim olursan elmə şeydə,
Şuridə edər səni bu sövdə.
Bəzi oxumuş rəfiqi-bədxah
Tədbirimi çaşdırıbmış, ey vah!
Uydum olara səni oxutdum,
Səd heyf ki, əqlimi unutdum.
Kəsdim öz əlimlə öz ayağım,
Xamış elədim mən öz çırağım.*

Beləliklə də, XVI əsr klassikinın ənənəvi mövzuda yazdığı əsər, bu ölməz məhəbbət dastanındakı hadisələrin təbii gedişindən doğan konkret bir məqam XX əsr klassikinə təkan vermişdir ki, öz dövrünün ən ağır problemlərindən olan məktəb və təhsil məsələsinə dövlətlənmək ehtirası əlində əsir olmuş bəzi ataların mühafizəkar – mürtəcə münasibətini kəskin tənqid etsin.

Bəzən yeni, aktual mövzunu satirik planda qoyub həll etmək üçün Füzulinin o vaxtadək digər əsərlərdə görmədiyimiz çox tərəvətli bir qafiyəsi, bu qafiyəni də içinə alan incə ahəng beləcə uğurlu təkan rolunu oynayır.

*Ah eylədiyim sərv-i xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçeyi xəndanın üçündür.*

(Füzuli)

*Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür.*

(Sabir)

*Könlüm açılır zülfü pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc.*

(Füzuli)

*Könlüm bulanır küçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur həzrəvü-həryanını görcək*

(Sabir)

Nəhayət:

*Əql yar olsaydı, tərki-əşqi-yar etməzmidim,
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?*

(Füzuli)

*Məndə ar olsaydı ölmək ixtiyar etməzmidim,
Abrunun nolduğun bilsəydim, ar etməzmidim?*

(Sabir)

(Sonuncu beyt şairin İranın başabələ hökmdarı, ölkədən qovulmuş Məmmədəli şah haqqında 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi «Füzuliyə bənzətmə» şeirindəndir).

Sabirin satirik qəhrəmanının qocalıqdan şikayəti də özünəməxsus məzmun çaları olan qərribə bir şikayətdir. Gözləmək olardı ki, saqqalı ağarıb beli bükülmüş bu ahıl kişi hansısa bir nəcib və xeyirxah əməlini axıra çatdırıb bilmədiyindən, gözlərində işıq var ikən çox vacib bir kitabı oxuyub qurtara bilmədiyindən, imanının kamil olması üçün icra edib sona çatdırmadığı ibadətindən, nəvəsininmi, nəticəsininmi toyuna qədər yaşaya bilməyəcəyindən ehtiyat edib şikayətlənəcək. Əsla! Baş gora tirlənən bu qoca ona heyfslənir ki, daha istədiyi kimi gəzib dolaşa, xoşuna gəlməyən acizlərin başını əzə, özünü qarət edə, bu yolla da var-dövlətini artırma bilmir.

*Əzalar isə süst olub indi qocalıqdan,
Görməzmişən əhvalımı, düşdü qocalıqdan*

- deyən bu ahılın halına, əlbəttə, heç kəs acıya bilməz.

Sabirin əsərlərinin yayılma dairəsi çox geniş olub Azərbaycanın, Qafqazın, Dağıstanın, Volqaboyunun, İranın və Türkiyənin bir sıra şəhərlərini əhatə edirdi. Bu, əslində «Molla Nəsrəddin» jurnalının yayıldığı yerlərin

natamam dairəsidir. Bu möhtəşəm jurnalın ayrı-ayrı nüsxələri Avropa və Amerikanın bəzi mərkəzi şəhərlərinə də gedib çıxırdı. Ona görə hələ şairin sağlığında və vəfatından sonra onun istedadını yüksək qiymətləndirən, əsərlərindən bəhrələnən, hophopvəri «tərs yazı» üslubunda əsərlər nəşr etdirən müxtəlif millətlərə mənsub müxtəlif dilli sənətkarlar meydana çıxmışdı.

Möcüz, Ləhuti, Tukay, Dehxuda, Hambal, Əfraştə, Sijimqulu (Əli Nəzmi) və digər azərbaycandilli, türkdilli, farsdilli, tataridilli sənətkarların yaradıcılığına Sabir satiralarının nəcib təsiri onların əsərlərinin mövzu və motivlərində təsvir və ifadə vasitələrində, üslublarında aşkar surətdə özünü göstərmişdir.

Sabir yaradıcılığının tədqiqi və nəşri, özəlliklə onun beynəlxalq əhəmiyyətinin açılması, nəhayət «Hophopnamə»nin xarici ölkələrdə yayılması sahəsində AMEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanovun tədqirəlayiq xidmətləri vardır. Alimin haqlı qənaətinə görə dünya ədəbiyyatında ancaq o söz ustadları şərəfli, əbədi yer tuta bilər ki, onların yaradıcılığı öz milli zəmini ilə qırılmaz tellərlə bağlı olmaqla yanaşı, həm də milli məhdudiyyət, coğrafi sərhəd tanımır. Onların əsərlərində cəhanşümul motivlər təənnüm olunur. Belə ədib və şairlərin yaradıcılığı həm milli, həm də beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. Sabir dünyanın məhz bu cür dahi sənətkarlarından, satirik poeziya ustalarından biridir. Onun əsərlərinin yaxın və uzaq xarici ölkələrdə dönə-dönə nəşr olunması özəlliklə 1977-ci ildə «Hophopnamə»nin ABŞ-da ayrıca kitab kimi buraxılması da bu deyilənlərin həqiqət olduğunu bir daha təsdiq edir.

Sabir kimi sənətkarlar ölmür, xalq mənaəviyyətinə, deməli əbədiyyətə qovuşurlar. Bu böyük həqiqəti ilk dəfə

şairin özünə, daxili aləminə, əsərlərinə yaxından bələd olan, şeirlərinin xalqın zəhniyyətində tutduğu şərəfli yeri düzgün müəyyən edən Abbas Səhhət yazıb nəşr etdirmişdir:

*Yox, yox, əsla, sən ölmədin, dirisən,
Ən böyük qəhrəmanların birisən!
Qələminlə, dilinlə, halınla,
Köhnələnməz şirin məqalınla
Süngülər açmayan yolu açdın,
Qələminlə cavahirat saçdın.*

A.Səhhətin bu misralarının yazılmasından 50 il sonra, 1961-ci ildə xalq şairi Rəsul Rza, İraq səfəri zamanı soydaşlarımızın çox qədim zamanlardan məskunlaşdıqları Kərkükün kitab mağazalarından birində, özünün yazdığı kimi, «Şirvanlı Sabirin» «Hophopnamə»sinə rast gəlir. Bu qərib və uzaq diyarda Sabirlə bu cür gözlənilməz görüş R.Rzanı həyəcanlandırır, təxərrüşə gətirir:

*Xoş gördük, əzizim!
Möhnətli ömrünün varəqları
Bu dərdli ellərə də gəlib çıxıb.
Səni burda da oxuyurlar.
Bundan artıq ölümsüzlükmü olar!?*

Qoca satıcı ilə müxtəsər dialoqdan məlum olur ki, mağazanın vitrin dolabında sərgilədiyi bu kitabı hər gün görüb onu almaq istəyən xeyli oxucusu var. Lakin kitabdar onu heç kəsə satmır. Hər kəsə imkan verir ki, «Hophopnamə»ni vərəqləyib istədiyi əsəri oxusun... Şair onda böyük qədirşünaslıq və ıftixar duyğusu oyadan ağ saçlı kitabföruşə deyir:

*Sağ ol, əmi!
Elə bil bağışladın mənə
Sevinc dolu
Böyük bir aləmi...*

Bu misralar isə Sabir istedadının məşhur pərəstişkarlarından olan Xalq şairi Qabilin qələminə məxsusdur:

*Sabir köhnəliyin vələləsiydi,
Milli idrakının zəlzələsiydi.
Vətən fəxr etsə də şairlər ilə
Sabir təkbəsinə xalqın bəsiydi.*

Xalq şairi Qabilin Azərbaycan xalqının dahi şairi Sabir haqqındakı misralarında poetik mübaligə olmamış deyil. Lakin Qabil özünün bütün kamil əsərlərində olduğu kimi ürəkdən gələn bu gözəl şeirində də son dərəcədə səmimi və buna görə də təbii və inandırıcıdır.

Xələfləri Sabir və onun tariximizdə, ədəbiyyatımızda sarsılmaz mövqeyi haqqında onlarla bu cür maraqlı qənaətlərini əks etdirən dəyərli əsərlər yazmışlar. Lakin öz kəlamının ibrətamiz taleyi, əbədiyaşarlığı barədə ən həyatı, obrazlı, həyatı və obrazlı olduğu qədər də obyektiv qənaət Sabirin şəxsən özünün «Şəkibai» («Həyat» qəzeti, 16 avqust 1907-ci il) şeirində təkrarsız poetik inikasını tapmışdır. «Şəkibai» işıq üzü görəndə Sabirin «Molla Nəsrəddin»də əməkdaşlığa başlamasından cəmi bir il üç ay keçmişdi. Lakin bu qısa müddətdə şair öz tənqid və ifşa obyektlərindən, ümumiyyətlə irtica mövqelərindən çox ağır hücumlara məruz qalmışdı. «Şəkibai» sübut etdi ki,

Sabir həqiqətən də öz mövqelərində sabitqədəm olan mətin və cəsur şair-vətəndaşdır.

*Seyli-tən oylə təməvvüclə alıb dövrü-bərim,
Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar.
Döysə də canımı minlərcə mələmət ləpəsi
Zövrəqi-himmətim əvvəlki təmənnada durar,
Nə qəm, uğratsa da bir gün mənə ifnəyə zaman,
Mən gedərsəmsə məramım yenə dünyada durar.*

Tənə selinin dalğaları hər yandan hücum edərək təlatümlü okeanda qocaman bir dağ kimi ucalan şairi döyəcəkdir. Açıq və gizli danlaqların, söyüş, təhqir və təkfirlərin gur ləpələri arasında onun xoş niyyətlərinin, xeyirxah arzu və diləklərinin daşıyıcısı olan poeziya qayıq alı məqsədə doğru inamla irəliləyir. Şair inanır ki, bir gün o da dünyasını dəyişəcəyi təqdirdə, əsərləri əbədiyyət kəsb edib yaşayacaq, həmişə xalqının xidmətində duracaq. Sabirin böyük istək və arzuları daha gur çiçək açacaqdır.

**ABBAS SƏHHƏT
MEHDİZADƏ ŞİRVANİ
(1874 - 1918)**

Abbas Səhhət klassik Şirvan şairlərinin görkəmli nümayəndələrindən biri, özünün çoxşaxəli yaradıcılığı, ilk növbədə isə bənzərsiz lirik poema və şeirləri, dünya poeziyasından tərcümələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirən istedadlı sənətkardır. O da minlərlə digər yurddaşı kimi 1918-ci ilin martında erməni silahlı quldurlarının Şamaxıya qəfil basqınına

məruz qalmış, evi-əşiyi dağıdılmış, əlyazmaları da içində olmaqla bütün müxəlləfatı yandırılmışdır. Şair ömrünün son aylarını qaçqınlığın doğurduğu üzüntülər içində keçirməli olmuşdur...

I

XX əsr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Səid Səlməsi, Abdulla bəy Divanbəyovlu və gənc Cəfər Cəbbarlının təmsil etdikləri Azərbaycan

romantizmi, onun ədəbi-ictimai fikir tarixindəki rolu, müstəqil bir ədəbi cərəyan kimi özünəməxsus əlamət və keyfiyyətləri uzun müddət elmimizin əhatə dairəsindən kənarda qalmışdı. Mir Cəlal Paşayev, Məmməd Arif, Cəfər Xəndan, Əziz Mirəhmədov, Kamal Təlibzadə öz tədqiqatlarında yuxarıda adları çəkilən sənətkarların yaradıcılığına dair maraqlı qənaətlər söyləsələr də 1905-1920-ci illərin Azərbaycan romantizmi ayrıca bir sanballı tədqiqatın obyektı olmamışdı. Kommunist partiyasının XX-XXII qurultaylarından, Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin kəskin tənqidindən sonra ölkənin ideoloji həyatında özünü göstərməyə başlamış nisbi yumşalmadan istifadə edən akademik M.C.Cəfərov 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» kitabı ilə həmin sahədəki boşluğu aradan qaldırdı. Bu görkəmli alim öz monoqrafiyasında ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının ictimai-siyasi kökləri, əmələ gəlməsinin tarixçəsi, qaynaqları məsələlərini aşkarlamış, bir yaradıcılıq üslubu kimi onun mahiyyətini, özəl xüsusiyyətlərini açıqlamışdı. Məmməd Cəfər müəllim tamamilə haqlı olaraq romantizmin XX əsrin əvvəllərinin çıxırqan ziddiyyətlərindən, həyatın irəli sürüb həllini tələb etdiyi böyük tarixi problemlərə ədəbiyyatın cavab verməsi zərurətindən doğduğunu əsaslandırır. İctimai azadlığa nail olmaq, imperiyanın getdikcə şiddətlənən milli əsarətindən qurtulmaq, Cənubi Azərbaycana İran feodallarının tapdağından xilas etmək, iqtisadiyyat, mədəni quruculuq, təhsil sahələrində zəruri islahatları həyata keçirmək realist ədəb və şairlərimizlə yanaşı romantik sənətkarlarımızın da ən yaxın gələcək üçün yaradıcılıq vəzifələrindən idi. Onlar öz əsərlərində xalqın ümumi inkişafına əngəl törədən feodal

əlaqə və münasibətlərə, avamlıq, gerilik, xürafat, fanatizm və cəhəllərə qarşı fəal çıxışlar edirdilər. Romantiklər xüsusi mülkiyyətçilik, əmlak bərabərsizliyi, müftəxorluq, tufeylilik və istismarçılıq çox ciddi tənqid edir, tərəqqinin əsas yolunu xalq maarifinin, elmin mədəniyyətin, inkişafında görürdülər. Bu deyilənlərin ən qiymətli poetik təzahürlərindən biri XX əsrin əvvəllərinin istedadlı və fədakar romantiklərindən olan A.Səhhətin əlvan yaradıcılıq nümunələrində parlaq surətdə özünü göstərmişdir.

Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə əsasən keçən əsrin ilk onilliyində fəaliyyət göstərmiş iki görkəmli Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirlə A.Səhhətin səsləşən, ümumi və bir-birindən seçilən fərqli cəhətlərini əsaslı şəkildə müəyyənləşdirmişdi. Alim belə düzgün bir fikirdə idi ki, Səhhət bir şair kimi qarşısında duran ictimai-tarixi vəzifələri çox gözəl bilir, bir sıra şeirlərində buna açıq işarələr edir, lakin həmin vəzifələri özünəməxsus bir şəkildə həyata keçirirdi. O, dövrünün ictimai xəstəliklərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Sabir kimi «süngülər açmayan yolu açan» bir şair olmaq lazım gəldiyini bilirdi. Lakin Səhhətin mübarizə yolu, yaradıcılıq istiqaməti, sənətdə üslubu Sabirindən çox fərqli idi. Sabir sözüdənkı ictimai xəstəlikləri amansız satirası ilə atəşə tutub məhv etdiyi halda, Səhhət yanıqlı bir dillə şikayət edib oxucularda emosional təsir oyatmaqla, onları mütəəssir etməklə xalqı irəliyə, xoşbəxtliyə doğru aparmaq istəyirdi. Bir sözlə zamanədən şikayət motivləri Səhhət poeziyasının əsas əlaməti olmuşdu.

A.Səhhət «şüarçı şairlər»dən deyildi. Onun yaradıcılıq üslubu üçün romantik təxəyyül, lirik intibah məqamları səciyyəvidir. Bununla belə, elə əsərləri də var ki, onlarda şüarçılıqdan uzaq olsa da, şair özünün ictimai-

siyasi mövqeyini bəzəksiz-düzəksiz, tam səmimiyyətlə etiraf etmişdir. «Tərcümeyi-halım yaxud Hululu» şeiri bu baxımdan əlamətdardır. El arasında dolayan bir eşq dəlisinin obrazı bu əsərdə, əlbəttə, müəyyən fərqlərlə, Səhhətin özünün obrazı, bir növ avtoportreti kimi canlanır. Halı yaman, ürəyi qan olan bu «evi yıxılmışın» içdiyi su göz yaşıdır. Onun qəlbində böyük niyyətləri, məqsədləri var. Lakin zamanın güclüləri öz qanlı əlləri ilə nəfəsini tıxadıqları üçün nə qədər bağırırsa da, səsi çıxmır. Bu zalım əllərin əsarətindən xilas ola bilsə, onun xalqa deməyə sözü var:

*Şişə çəksəz də diriyyəni atımı,
Atmamam mən vətəni millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır,
Lütfi-həq qayeyi-amalımdır.*

Bu şeirdə lirik qəhrəmanla müəllif arasında qəribə bir səsləşmə, mən deyərdim ki, bəzi nöqtələrdə hətta eyniləşmə özünü göstərir. Adətən şairlər özəlliklə qəzəllərində öz təxəllüslərini, adlarını bir qayda olaraq şeirlərinin sonunda qeyd edirlər. Bu əsərin sonunda isə təxəllüs verilməmişdir. Lakin onun səkkizinci beytində yaratdığı «Adı Səhhətkən özü xəstə, əlib» təzadı (kontrastı) sübut edir ki, bu əsərdə Abbas Səhhətin özü ilə onun yaratdığı Hululu obrazı arasında səsləşmədən də çox məhz bir eyniyyət mövcuddur.

Abbas Səhhət Mehdişadə 1874-cü ildə Şamaxı şəhərinin Sartorpaq məhəlləsində anadan olmuşdur. Qu-

rani-Kərimi, ərəb və fars dillərini yetərinə bilən atası Molla Əliabbas məhəllə mollaxanasında müəllimlik edirdi. Səhhətin adı çəkilən dilləri yaxşı öyrənməsində, Quran hikmətlərinə dərinlən bələd olmasında yeddi yaşında ikən təhsil almağa başladığı həmin mollaxanada və evdə atasından aldığı təlimin mühüm rolu olmuşdur. Anası Seyid Ruqiyyə xanım zamanının savadlı, bilikli qadınlarından olub. Otlardan, çiçəklərdən, bitgi köklərindən və yarpaqlarından hazırladığı dərmanlarla bəzi xəstəlikləri müalicə edərmiş. XIX əsr şairlərinin Kərbəla faciəsinə həsr olunmuş irihəcmli mərsiyələrini əzbər bilər və məhərrəmlik təziyyələrində xoş avazla oxuyarmış. Səhhətin müasirləri, özəlliklə keçmiş şagirdləri öz məqalə və xatirələrində dənə-dənə şəhadət verirlər ki, o, heyratamiz həfizəyə malik imiş, bir şeiri birçə dəfə diqqətlə oxuyub başa çıxan kimi əzbər söyləmiş. Allah vergisi olan bu keyfiyyətin ailədən və ilk növbədə atasından keçmə olduğunu güman etməyə hər cür əsasımız var.

Diqqətli və tez qavrayan yeniyetmə kimi hamının nəzərini cəlb edən Abbas doğma Azərbaycan dilinin incəliklərini də dərinlən mənimsəyir, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olan bayatılar, laylalar, alqışlar, ağılar və nağılları böyük həvəslə öyrənir və bu zəmində onda şeir yazmağa meyl oyanır. İlk qələm təcrübələri ilə məşğul olarkən yerli şairlərdən «Sabit» təxəllüslü Hacı Cabbar ona ərəz vəznə, bəhrlər, qafiya, rədif və s. haqqında vacib mətləbləri öyrədir.

1894-cü ildə Səhhət təhsilini davam etdirmək üçün Məşhəd şəhərinə yola düşüb oradakı «Mirzə Cəfər mədrəsəsi»nə daxil olmuşdur. İl ərzində özəlliklə fars və ərəb dilləri sahəsində daha da kamilləşən Səhhət sonra Teh-

rana gedib bir qədər də hazırlaşdıqdan sonra «Mədrəsəyi-nizamiyyəyi-Nasiriyyə»yə daxil olur. «Mədrəsə» sözü bizdə adətən inqilabdan əvvəlki ibtidai təhsil ocaqlarına verilən ümumi bir ad kimi qəbul olunmuşdur. Amma sözügedən «mədrəsə» İranın o zaman üçün modern ali tıbb tədrisi ocaqlarından biri olub, Nəsrəddin şah tərəfindən təsis edilmişdi. Beləliklə də həmin tədris ocağı bu gün Tehran Tibb Universiteti anlamına gəlir. Altı il həmin universitetdə müvəffəqiyyətlə təbəbəti öyrənən və xəstələrin müalicəsi sahəsində əsaslı təcrübə keçən Səhhət həkimlik diplomu alır. Bu zaman o, ərəb, fars, türk dilləri ilə yanaşı latın və fransız dillərini də yaxşı bilirdi.

Tehrandakı tələbəlik çağlarında və sonra Səhhət İranın bəzi şəhərlərini gəzib tarixi yerlərdə, mədəniyyət mərkəzlərində olmuş, özəlliklə fars poeziyasının Məkkəsi kimi bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan Şiraz şəhərində Müslihiddin Sədinin (1184-1291) və Hafiz Şirazinin (1325-1389) qəbirlərini ziyarət etmiş, aldığı təəssürat əsasında «Şeyx Sədi» və «Xacə Hafiz» şeirlərini yazmışdır. Təsvir və tərənnüm obyektlərinə həm də gözüaçıq, obyektiv, bəzən təəssüf qarışıq tənqidi münasibət bildirməsi A.Səhhətin bu şeirlərindən başlayaraq özünü aşkar göstərən əlamətlərdən biridir. Ədəbi irsinin ən kamil nəşri olan ikicildlikdə (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1975-1976) dərc edilib altunda «1898» yazılmış şeirləri də bunu sübut edir. Hər iki şairin hərsini bir «möcüzə» hesab etdiyi şeirlərini çox yüksək qiymətləndirən, onların əbədi uyuduqları torpağı cənnət bağının bir guşəsi kimi tərənnüm edən Səhhət dərin təəssüf hissi ilə deyir ki, zamanəsində bu sənətkarların qədrini yetərinə bilmir, bu qüdrətli söz bəhədirlərinin şərafinə doğma ölkədə hey-

kəllər qoyulmayıb, məktəblərə onların adları verilməyib, gözəl nəsihətləri tədrisən unudulubdur...

Tibb Universitetini bitirib yayda vətənə döndən Səhhət 1899-cu ildə Şamaxıda dayısı qızı Səkinə xanım ilə evlənir. Lakin xasiyyətləri uyğun gəlmədiyi üçün az sonra onlar boşanırlar. İkinci (sonuncu) dəfə şair 1902-ci ildə yoxsul bir ailənin övladı olan Soltan Nisə xanım ilə ailə qurmuşdur.

Həkim Səhhətin həyatında uzun müddət unuda bilmədiyi kədər qarışıq qərribə bir hadisə baş verir. 1901-ci ildə İranın əyalət hakimlərindən Zərcamus xan universitet rəhbərinə müraciət edərək fərqlənən məzunlarından birini şəxsi həkimi kimi özü ilə Qaşqayıya aparmaq istəyir. Rektor ixtisas səviyyəsini, şəxsi keyfiyyətlərini və mədəniyyətini yüksək qiymətləndirdiyi Səhhəti xana təqdim edir. Onlar birlikdə əyalətə gedirlər. Şairin əziz dostu və həmkarı Abdulla Şaiq yazır ki, Səhhət bir ildən çox xanın sağlamlığını qorumaq üçün tədbirlər görmüş, tutulduğu xəstəliklərdən onu müalicə etmişdir. Quru öskürəyə məruz qalan xan müalicə edərkən Səhhət ona qəlyan çəkməyi məsləhət görmür, lakin uzun illərdən bəri qəlyana bir zövq mənəbəyi kimi baxan xan həkimin dediyinə etina etməyib qəlyan sümürməyə, beləliklə də bədənini zəhərləməyə davam edir və onun xəstəliyi daha da şiddətlənir. Bu zamanı etdikləri mübahisə zamanı həkimin görünür, artıq bir qədər sərt ahənglə dediyi iradələr məğrur və mədəniyyətsiz xanın qəzəbinə səbəb olur və o əmr verib həkimi ... döydürür. Daha orada qala bilməyən Səhhət pərt və peşiman halda Şamaxıya qayıdır.

İran Universitetinin diplomu ilə Rusiya imperiyasının əyalət şəhəri olan Şamaxıda həkimlik etməyə icazə

verilmədiyindən Səhhət bir müddət işsiz qalmış, atası Molla Əliabbasın və saatsaz qardaşı Məhəmməd Rzanın maddi köməyi ilə dolanmaq zorunda qalmışdır. Bununla belə Mirzə Abbasın həkim olduğunu bilən qohum-qonşu, tanış-biliş xəstələr ehtiyac olduqda ona müraciət etmiş, məsləhətləri və dərmanları ilə müalicə olunub sağalmışlar. Digər Şamaxı ziyalıları, özəlliklə Mahmud bəy Mahmudbəyov, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Tərrah kimi şairlərlə tanışlığı, sonuncularla yaxından dostluğu elə bu çağlardan başlamışdır. F.Köçərli ilə qiyabi tanışlığı və yazışmaları (1903), A.Şaiqlə Şamaxıdan başlayan dostluğu (1905) da həmin illərə təsadüf edir.

A.Səhhətin «Ey könül, yatmagılən, dur, gözün aç, bidar ol!» mısrası ilə başlayan ilk mətbu şeiri 3 mart 1904-cü ildə «Şərqi-Rus» qəzetində dərc olunmuşdur.

1906-1907-ci tədris ilində A.Səhhət təzə təsis olunmuş Şamaxı realnı məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. O, millət üçün bütün varlığı ilə xidmət edən əsl xalq müəllimlərindən biri idi. Bəziləri kimi cədvəl üzrə dərslərini deyib məvəcibini almaqla işini məhdudlaşdırmaz, şagirdlərinə mənəvi atalıq edər, onların millətə gərəkli olan vətənpərvər övladlar kimi yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəməz, dərslərinin hər bir dəqiqəsindən yüksək dərəcədə səmərəli istifadə edər, hərdən proqramın tələbindən kənara çıxsada, dərslərinin orijinallığını və dərin məzmununu təmin edərdi. Vaxtı ilə Şamaxı realnı məktəbində dərslər dediyi məzunlardan biri, Azərbaycanın tanınmış alimlərindən, coğrafiya elmləri namizədi Rəmzi Möhsün oğlu Yüzbaşovun (1906-1986) Akademiyanın Coğrafiya institutunda Toponimika şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışarkən çap olunmuş xatirələri buna çox

qiymətli sübutdur. Bu xatirələrdən öyrənirik ki, Səhhət sentyabrın ilk günlərindən birində onların sinfində Ana dili dərsinə başlayanda əvvəlcə təbəşirlə lövhəyə böyük hərflərlə «Vətən» sözünü yazıb onun nə demək olduğunu izah etmişdir. Həmin izahat nəticəsində şagirdlər fərqi nə olmuşlar ki, doğulduqları, ayaq açıb yeridikləri məhəllə, kənd, şəhər onların doğmaca yurdu, böyük Azərbaycan məmləkəti isə əziz və müqəddəs vətəndir. «Biz bəlkə də Şamaxı şəhərinin vətənimiz olduğunu bilir, lakin Azərbaycan adlı qədim, zəngin, Babəklər yetişdirən böyük bir vətənimiz olduğunu bilmirdik».

İkinci ana dili dərində Səhhət cəmi qayda ilə «Millet» sözünün mənasını açmış, uşaqlara başa salmışdır ki, biz millətə Azərbaycanlıyıq, bizim Xaqani, Nizami, Füzuli, Seyid Əzim və Sabir kimi qüdrətli şairlərimiz var... Üçüncü dərində isə Səhhət cəmi üsul ilə uşaqlara «Din» kəlməsinin xüsusiyyətlərini izah etmiş, dinlə fanatizmin müxtəlif şeylər olduğunu onlar üçün anlaşıqlı həyat faktları ilə başa salmış, təziyə mərasimlərində zəncir vurmaq, baş yarmaq kimi avamlıq, fanatizm əlaməti olan mürtəce adətlərdən bilmərrə uzaq olmağı tələp etmişdir.

1906-1907-ci illərdə digər ziyalılar və əziz dostu Sabir ilə birlikdə Şamaxı şəhərində kitabxananın yaradılması işində Səhhət yaxından iştirak etmiş, öz şəxsi kitabxanasından götürdüyü bir neçə qiymətli əsəri bu yeni mədəniyyət ocağına bağışlamış, onun açılış mərasimində kitabxana işinin xalqın tərəqqisində roluna dair parlaq bir nitq söyləmişdir.

1908-ci ilin ilk günlərdə Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» operasının Bakıda H.Z. Tağıyev teatrında göstəriləcək ilk tamaşasına dair qəzetlərdə məlumat

oxuyan Səhhət teatra teleqram göndərərək xüsusi loja sifariş vermiş, bu münasibətlə M.Ə. Sabir ilə Şamaxıdan Bakıya gəlmiş, onlar yanvarın 12-də Azərbaycan tarixində böyük hadisə olan bu premyerada iştirak etmişdilər.

Həmin ilin yayında Səhhət Şamaxıda N. Vəzirovun «Adı var, özü yox» komediyasını həvəskarların qüvvəsi ilə tamaşaya qoymuşdur.

1909-cu ildə dostu və həmkarı Mahmud bəy Mahmudbəyovla birlikdə yazdıqları «Yeni məktəb» dərsliyi Bakıda nəşr olunmuşdur. İbtidai məktəblərin üçüncü sinifləri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərsliyin həmmüəllifi M. Mahmudbəyov (1869-1923) Qori seminariyasının məzunlarından olub uzun müddət Şamaxıda müəllimlik etmişdir. 1906-1907-ci illərdə Bakıda «Rəhbər» jurnalının redaktoru olmuşdur. Sözü gedən dərsliyin səhifələrində Səhhətin bir sıra şeirləri və məşhur rus şairi Lermontovdan tərcümə etdiyi bəzi əsərlər də dərc olunmuşdur. 1909-cu ildə şairin qızı Ruqiyyə Soltan anadan olmuşdur.

A. Səhhətin yaradıcılıq və ictimai fəaliyyətini gözü götürməyən paxıllar da vardı. Onlar şairdən hökumət idarələrinə xəbərcilik edir, Səhhətin əməllərində uydurma cinayət tərkibi axtarırdılar. Yenə də keçmiş şagirdlərinin xatirələrindən məlum olur ki, Səhhət və onun yaxın əhatəsi (M.Ə. Sabir, A. Nəsehi, M. Mahmudbəyov, M. Tərrah və b.) uzun müddət Şamaxı qəzasının polis rəisi Jupranskinin ciddi nəzarəti altında qalmışdır. Onlar hər hansı bir ictimai-mədəni tədbirdə iştirak edəndə, yaxud istirahət və söhbət üçün harada isə bir yerə toplaşanda orada hökmən bir nəzarətçi peyda olar, bu ziyalı dost-

ların, şairlərin, müəllimlərin ünsiyyətinə qanqaralığı salarmış. Xatirələrdə və dövrü mətbuatda dəfələrlə Səhhətin evinin axtrıldığı da qeyd olunur. Bu cür axtarışların birində polislər şairin mənzilindən «şübhəli» hesab etdikləri bir neçə kitabı özləri ilə aparmışdılar. Bu hadisə Səhhətə çox pis təsir etmiş, əsəb gərginliyi keçirən şair xəstələnib bir müddət işə çıxmamışdı. Bir qədər sonrakı illərə müraciət edib deyim ki, Şamaxının əbləh qəza polis rəisi Jupranski 1917-ci ilin fevral ayında bədxah əməlləri üçün öz cəzasına çatmışdı. Həmin günlərin birində mütləqiyyətin məğlubiyyətini və İkinci Nikolayın taxtdan salınmasını tabeliyində olanlardan biri ona xəbər vermiş və bu gözlənilməz xəbəri alan kimi qəza polis rəisi elə küçədəcə bayılıb dünyasını dəyişmişdir.

1911-ci ildə A.Səhhətin təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə Şamaxı şəhərində ilk qız məktəbi açılmışdır. Həmin il mayın 12-də Səhhətin həyatının ən böyük faciəsi baş vermiş, qardaşdan əziz dostu, böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabir vəfat etmişdir.

1912-ci ildə Bakıda, Orucov qardaşlarının nəşriyyatında şairin «Sınıq saz» adlı ilk şeirlər kitabı və əsasən rus şairlərinin əsərlərinin tərcümələrindən ibarət «Məğrib günəşləri» (iki hissə) toplusu nəşr olunmuşdu. Yəni də 1912-ci ildə M.Ə.Sabirin «Hophopnamə» kitabının işıq üzünə çıxarılması A.Səhhətin həm şair, həm vətəndaş, həm də sədiq bir dost kimi ən böyük uğuru olaraq ədəbiyyat tariximizdə qalacaqdır. 1912-ci ildə «Kəlniyət» jurnalı səhifələrində şairin bir sıra satirik şeirləri buraxılmışdır.

1913-cü ilin yayında Səhhət Stavropol yaylağında dincəlməmiş, əlyazması itən «Volqa səyahəti» romanı üzərində işləmişdir. 1914-cü ildə «Əli və Aişə» romanını

tamamlamışdır. Dərin təəssüflər olsun ki, bu son iki romanın əlyazması bizə gəlib çatmamışdır. Hər iki əsər 1918-ci il Şamaxı dəhşətləri ilə əlaqədar taleyinə qaçqınlıq yazılmış Mehdiyədələr ailəsinin faciəli günlərində itibətmışdır.

1915-16-cı illərdə «Açıq söz», «İqbal», «Sovqat» qəzetlərində və bəzi digər kütləvi informasiya vasitələrində bir sıra hekayə və məqalələri nəşr olunan Səhhətin bu dövrdə işıq üzü görmüş ən əlamətdar əsəri yaradıcılıq manifesti hesab edilən «Şair, şeir pərisi və şəhərli» poemasıdır («İqbal» qəzeti, iyul, 1916). 1917-ci ildə «Açıq söz» səhifələrində «Şamaxıdan» sərlövhəsi altında nəşr olunmuş məqalələr silsiləsində Səhhət həmin ilin fevral hadisələrindən sonra doğma şəhərindəki vəziyyəti təhlil etmişdir.

A.Səhhət də M.Ə.Sabir kimi, dinimizə təfriqə salanların, islamda məzhəb ayrılıqlarının əleyhinə olmuşdur. Sevimli şagirdlərindən Cəmo Cəbrayılbəyli (1887 - 1965) şairin ictimai fəaliyyətinin bu sahəsinin üzərinə işıq salan «Xatirələrim» (1966) kitabında yazır ki, 1917-ci ilin bir yay günündə Şamaxıda mütərəqqi ziyalıların təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə təntənəli şərəitdə keçən geniş bir mitinq bərqərar olur. Üç saat ərzində davam edən həmin mitinqdə Şamaxı şialərinin təmsilçisi Şeyxülislam və sünnilərin rəhbəri Müfti də iştirak edir. Natiqlər hamısı öz hərəratli nitqlərində həmdinlərini məzhəb ayrılığına son qoyub birləşməyə, bütün səylərini vətən övladlarının tərəqqisinə sərf etməyə çağırırlar. Axırda çıxış edib xalqı birləşməyə, vəhdətə dəvət edən Səhhət sürəkli və gurultulu alqışlarla qarşılanır. Onun cəmiyyətə müraciətlə oxuduğu şeirdə deyilirdi ki, doğrudur, qələmin iki ucu da yonulur və

ikisindən də yazıda istifadə edilir, amma həmin qələm vasitəsilə hasil olan əsərin məzmunu, qayəsi, məqsədi bir olur. Odur ki, bir dinin daşıyıcısı olan xalqın iki məzhəbə bölünməsi və kəskin rəqəbat aparması tarix qarşısındadır. Bu cinayətdir. Bu cinayəti daha da dərinləşməyə qoymamaq üçün şiə-sünni təəssübü təxirə salınmadan aradan qaldırılmalı, hamımız birlikdə tərəqqi və azadlıq uğrunda çalışmalıyıq; «Bu qədər xəru-zəlil olduğumuz bəsdir!»

Səhhətin dəqiq məntiq əsasında qurduğu bəlağətli nitqi, yüksək istedadla oxuduğu şeir sürəkli alqışlara səbəb olur. Hər iki tərəfdən dindarlar qucaqlaşib öpüşməyə başlayırlar. Hətta uzun müddət öz moizələrində məzhəb ayrılığı zəminində bir-birinin tənqid hədəfi olmuş Şeyxülislamla Müfti də xalqın gözü qarşısında qucaqlaşib öpüşürlər...

Bu hadisə ömrünün qüruba getdiyi çağlarda A.Səhhətin tərcümeyi-halının ən parlaq hadisəsi kimi tarixə düşmüşdür.

1918-ci il A.Səhhətin həyatının son və çox dəhşətli oylarla əlamətdar olan ilidir. Həmin ilin martında adını beynəlmiləlçi qoymuş xalqlar cəlladı Şaumyanın başçılığı altında bolşevik-daşnak güruhunun Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı başladığı soyqırım tezliklə Quba, Səlyan, Kürdəmir və s. şəhərlərə gedib çatdığı kimi, Səhhətin doğma şəhərindən də yan keçmədi. «Azərbaycan Xalq Gümhuriyyəti Ensiklopediyası» adlı mötəbər elmi nəşrdə göstərilirdi ki, sayı üç minə çatan erməni silahlı quldur dəstələri martın 18-də Şamaxıda demək olar ki, heç bir hazırlığı olmayan müsəlmanları qəflətən mühasirəyə alıb kütləvi surətdə qırmağa başladılar. Bu amansız soyqırım bir neçə gün davam etdi. Nəhayət, Gəncədən gəlmiş Azər-

baycan silahlı dəstələri qatilləri qovub şəhərdən çıxartdılar. Ev-eşiyi dağıdılıb-yandırılmış Şamaxı müsəlmanlarının çoxu yurduna qayıdan gəncələrə qoşulub şəhəri tərk etdi. Fərsətdən istifadə edən erməni quldurları təkrar Şamaxıya qayıdıb xərəbələr arasında başına çarə axtaran müsəlmanların axırına çıxdılar. Yerlilərin çox cüzi bir hissəsi od vurulmuş mənzillərindəki olan-olmazını atıb şəhərdən qaçmaqla canını qurtara bildi. Bu azlığın arasında A.Səhhətin ailəsi də var idi. Əgər onlar qaçmasa idilər Şamaxı soyqırımında həlak olan Azərbaycanlıların sayı artıq səndləşdirildiyi kimi 8027 nəfər yox, daha da çox olacaqdı...

Mehdizadələr ailəsinin düşər olduğu çox ağır vəziyyət haqqında şairin qardaşı arvadı Səkinə xanımın və qardaşı oğlu Böyükağanın sonralar verdikləri məlumat akademik Kamal Talıbzadənin 1955-ci ildə nəşr olunmuş «Abbas Səhhət» monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Onlar şəhadət verirlərməmiş ki, azğınlaşmış erməni quldurlarının əlindən qurtarmaq istəyən hər kəs kimi Səhhət də yandırılmış evinin xərəbələri içindən hətta o vaxtadək çap üzü görməmiş bəzi əsərlərinin əlyazmalarını belə xilas edə bilməmişdi. Səhhət müvəqqəti sığındıqları Sığırli kəndindən qardaşı oğlunu öz əlyazmalarının ardınca göndərmişdisə də Böyükağa düşmən əlində olan Şamaxıya girə bilmədiyi üçün əliboş qayıtmışdı. Yollarda achiqdan, xəstəlikdən əzab çəkən, zəifləmiş şair gah 80 yaşlı Əliabbas kişini arxasında, gah da səkkiz yaşlı qızı Ruqiyyə Soltanı qucağında aparmalı olur. Qısa müddətli dayanacaqlar da buraya daxil olmaqla ailə təxminən üç aydan sonra Gəncəyə gəlib çatır. O zaman Gəncədə yatalaq xəstəliyi yayılıbmış. Bəzi mənbələrə görə yorğun, yarım-

can Səhhət öz səhhəti, rifahı haqqında düşünmədən, yata-laq epidemiyasına qarşı mübarizəyə qoşulur, hətta bəzi xəstələrin sağalmasına da nail olur. Dərin təəssüflər olsun ki, özü də bu xəstəliyə yoluxur və 1918-ci ilin isti avqust günlərinin birində vəfat edir. Onu Gəncənin «Səbzkar» qəbristanlığında dəfn edirlər. 1947-ci ildə şairin məzarı şəhərin axar-baxarlı «Sahil bağı»na köçürülmüş, onun şərəfinə abidə ucaldılmışdır.

II

F.Köçərliyə yazdığı bir mənzum cavab məktubunda etiraf etdiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət «qəflət içində xoşbəxt» yaşayan, həyatdan zövq alıb məhəbbət şeirləri yazan bir şair idi. Sərlövhisiz yazıldığı üçün şərti olaraq «Ey könül!» adı verdim digər bir şeirindən görüldüyü kimi, o, 1905-ci il inqilabı ərəfəsində öz dini əqidəsində sabitqədəm qalan müsəlman, Rusiya imperiyasının vətəndaşı kimi qayda-qanuna əməl edən Azərbaycan ziyalı idi. Sözügedən şeirdən məlum olur ki, şair 1904-cü il Rus-Yapon müharibəsini öz dövlətinin (Rusiyanın) mənafeləri baxımından qiymətləndirmiş, ordunu qüvvətləndirmək üçün cəmiyyətdə gedən səfərbərlik tədbirlərini, ianə toplanmasını, məscidlərdə imperatorun şərəfinə dualar oxumasını rəğbətlə qarşılamış, hətta bunların bəzilərini nəzmə çəkmişdi.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq düz olmaz ki, guya 1905-ci il inqilabı baş verəndən sonra Səhhət Rusiya vətəndaşlığından üz döndərmiş, yaxud müsəlmanlıqdan imtina etmişdir. Amma bu bir həqiqətdir ki, sözügedən inqilabdan sonra Səhhətin yaradıcılığı böyük fikri-bədii

təbəddülata uğramış, təzə mövzu, ideya və hisslərlə aşılanmış, dünyagörüşündə müəyyən fərqli məqamlar əmələ gəlmişdi. Məktəbə, maarifə, elmə, sələfləri öyrənməyə, idraka əsaslanmağa təkidli çağırış 1906-cı ildə qələmə aldığı «Dəvət» şeirilə məhdudlaşmayıb sonralar nəşr olunmuş bir sıra digər əsərinin də ruhuna hakim kəsilmişdi:

*Bu qədər bəsdir təməddün gülşənində xar olaq.
Dəm o dəmdir xabi-qəflətdən dəxi bidar olaq.
Tərk edək ham ixtilafı iftiraqı, yar olaq,
Bu vətən övladının əhvalına qəm-xar olaq.
Keçdi dövrü-zuri-bazu, elmü fəzl əyyamıdır!
Arxadaşlar! Oxuyun, elm oxumaq əyyamıdır!*

1905-1907-ci illərdə bütün imperiyanı sarsıtmış olan məşhur tarixi hadisələr vaxtı və o çağdan başlayıb davam edən təxminən 10 il ərzində A.Səhhətin yaradıcılığında mərkəzi yeri məhz vətəndaş lirikası tutmuşdur. Onun vətənpərvərlik, uşaqların tərbiyəsi, təbiətin gözəllikləri və s. mövzularda çox qiymətli şeirləri var. Həmvətənlərini avamlıqdan, xurafatdan, fanatizmdən uzaqlaşdırıb məktəbə, maarifə, elmə dəvət edən çağırış ruhlu əsərləri sayca çox və aktual olduğu kimi, bədii baxımından da qüvvətlidir. Şair «vətən gülzarının bülbülləri» deyə müraciət etdiyi qardaş və bacılarına «Aç gözün, gözlərinin qurbanı, bir tamaşa elə, gör dünyanı!» deyə az qala yalvarır ki, ətalət yuxusundan ayılıb ətrafda baş verən hadisələrə diqqət etsinlər, bir sıra ölkələri öz qoynuna almış inkişaf dalğalarından faydalansınlar:

*İndi, millət, mədəniyyət dəmidir,
Rahi-ümmətdə həmiyyət dəmidir!
Qədəməndaz olalım meydana,
Kəşbi-ürfan edalım mərdanə.
Qalxalım, biz dəxi bir ad edalım,
Dövri əslafımızı yad edalım.
Oxuyaq, elm oxumaqlıq dəmidir,
İndi aləm dəxi elm aləmidir.*

Bu misralarını nümunə gətirdiyim «Fəryadi-intibah, yaxud amali-vətənpərvaranə» şeiri, «Qəzet nədir?», «Də-vət», «Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab», «Vaveylayi-nifrət» əsərlərində şair müasirlərinin yadına «sələflərinin dövrü»nü salır, onları təkcə Azərbaycan xalqının yox, türklərin, müsəlmanların dünya elminə verdikləri görkəmli şair və alimlərdən İbn Sina, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Fərabî və Nizaminin şanlı adlarına, şan-şöhrətinə layiq əməllərlə məşğul olmağa dəvət edir. Səhhət öz din qar-daşlarını diqqətli olmağa çağırır, şair istəyir ki, yaşadığı XX əsrin insanları onun «Alimnümalar» və «Müsəlman ürəfaları» şeirlərindəki əllamələri həyatda görüb tanışın-lar, bu boşboğazlardan üz döndərsinlər.

«Alimnümalar» şeiri XIX əsrin böyük şamaxılısı Seyid Əzim Şirvaninin məşhur «Müctəhidin təhsildən qayıtması» satirasına bir növ cavab kimi yazılmışdır. Səhhət əziz dostu Sabir «Üsuli-cədid» məktəbində, Səhhət özü də daxil olmaqla böyük bir şairlər nəslinin isə şeirdə, sənətdə müəllimi olmuş Seyidin ruhu qarşısında etiraf edir ki, vaxtilə ulu sələfinin ifşa etdiyi yalançı müctəhidlərdən tökülüb qalanlar ölkədə hələ çoxdur. Bu alimnümalar Şərqi məlum təhsil mərkəzlərində elm öy-

rənək əvəzinə möminlərin ianəsi hesabına keyf çəkib, boyunlarını yığunlatmışlar. Onlar öz şirvanlı qardaş-larına elm əvəzinə bir neçə çılpaq yetim üçün libas olacaq qədər parçadan düzəldilmiş yekə bir əmmamə və bir şələ saqqal gətirmişlər... «Elm adına bir quru böhtan» olan belələrinin maskasını yırtan Səhhət şeirini bu cür sarsıdıcı suallarla bitirir:

*Belə millət itib puç olmazmı?
Qanlara qər q olub boğulmazmı?!*

Abbas Səhhət lirikasının aparıcı mövzularından biri, bəzi parametrləri ilə birincisi vətənə məhəbbətdir. Vətənin ulu keçmişi, istedadlı sənətkarlar kimi tarixə öz şərəfli adla-rını yazmış böyük azərbaycanlılar, ölkəmizin zəngin, səfali təbiəti, bərlı-bəhrəli torpaqları, bu bərəkətli torpaqlarda çalışıb-çarpışib maddi nemətlər hasil edən insanlar, vətənin heyramiz gözəllikləri, cana dərman suları həmişə şairin ıftıxar mənbəyi olmuş, onun biri-birindən gözəl şeirlərində özünün təkrarsız təənnümünü tapmışdır. Yaz, yay, payız, qış – bunlar sadəcə ilin fəsiləri deyil, həm də Səhhətin Azərbaycan təbiətinə həsr olunmuş şeirlər silsiləsindəki əsərlərinin adlarıdır. Bu da çox əlamətdardır ki, şair 1912-ci ildə «Yay səhəri» adı altında ikinci dəfə, yenə də tama-milə təzə, orijinal bir şeir yazmışdır. Bu əsərlərdə vətənin təbiəti ilin müxtəlif fəsillərinin ab-havasının «diqtəsi» ilə təzə, tərəvətli, əlvan libaslarda cıvələnlər. «Qış»da qalın qardan kəfən geymiş kimi az qala bütün həyat əlamətlərini

qeyb edib «cansız» təsir oyadan təbiət «Yay səhəri»ndə öz paltarını tamamilə dəyişib canlanır:

*Günəş çıxır, dağdan uçuş dumanlar,
Həvəslə istinin tozun içində
Çalışırlar bu bir yığın insanlar
Xırmanlarda, tarlalarda, biçində.*

Böyük sənətkar istedadının təzahürü kimi Səhhətin bu əsərlərinin heç vaxt bir-birini təkrar etmədiyini xüsusi vurğulamağa ehtiyac var. Sözügedən eyniadlı şeirlərin hər ikisi üçün şair yeni təsvir və ifadə vasitələri tapıb istifadə etmişdir. Bu şeirlərin vəznə, ahəngi də müxtəlifdir. Birinci «Yay səhəri» heca vəznində, ikinci «Yay səhəri» isə əruz vəznində, oynaq bir ahəngdə qələmə alınmışdır:

*Od tutub qırmızı atəslə yenə yandı üfûq,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfûq.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya, yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox sərin dir havası, keçmə bu yaylaqlardan.
Gün çıxır göydə bulud qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyqudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa,
Bəzi səhraya gedir işləməyə, bəzi bağa.*

Bu nadir şeiriyyəti və gözəlliyi yaradan sənətkarı mən böyük məmnuniyyətlə fırçasız, molbertsiz rəsam adlandırar-

dım. Həqiqətən də «Yay səhəri»ni hər dəfə aludəliklə oxuyanda mən yüksək ilhamlı bir ürəkdən nəşət edən romantik poeziya ecəzi ilə toxunduğu üçün öz cazibədar ilmələrindəki rənglərin çulğalaşmasından alışıb-yanan möhtəşəm bir xalqanın qarşısında durub onu seyr edən kimi oluram.

Mənim yaşıdlarım A.Səhhətin bu şeirini keçən əsrin 30-cu illərində özlərinin üçüncü sinif dərslərlərindən öyrənmişdilər. O vaxt Ağdaşda mənim də oxuduğum sinifdə 35 şagird təhsil alırdı. Bu sətirləri oxuyanların hamısı bilir ki, evə verilən tapşırıqların sinifdəki şagirdlərin hamısı tərəfindən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi nadir hadisələrdəndir. Amma Səhhətin «Yay səhəri»ni mənim o vaxt üçüncü sinifdə təhsil alan bacı və qardaşlarımdan hamısı əzbərləmişdi... Əlbəttə, bunun səbəbi ilk növbədə əsərin özündən doğurdu. Şeirin tərtəmiz Ana dilimizdə, təbii, ahəngdar tərzdə yazıldığı onun ilkin gözə çarpan yüksək keyfiyyətlərindən biri olub bir neçə oxunuşdan sonra yadda qalmasını təmin edir. Lakin «Yay səhəri»nin məziyyəti təkcə bundan ibarət deyil. Bu şeirin hər beytində kənd yerləri, təbiətin qoynu üçün səciyyəvi olan elə məqamlar və o dərəcədə təbii, canlı təsvirini tapıb ki, həmin beytlərin hərəsi özlüyündə tam, mükəmməl bir mənzərə olub oxucularda və dinləyicilərdə əsrarəngiz canlı estetika təsiri oyadır. Bir daha ilk baxışda sadə və aydın görünən, əslində isə özündə çox dərin estetik potensial ehtiva edən qəribə mənzərənin seyrinə dalaq:

*Yumuşaq göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.*

Abbas Səhhətin təbiət təsvirlərində bu cür poetik möcüzələr istənilən qədərdir. Şairin belə tapıntılarla zəngin olan əsərləri arasında "Vətən" sərlövhəsi altında verilmiş iki şeiri də var. Onlardan birində şair Qafqazda, qədim Azərbaycan torpağında dünyaya göz açması ilə fəxr edir, həm də dərin səmimiyyət duyğusu ilə etiraf edir ki, bütün şüurlu ömrü boyu doğma vətəninə səcdə qılmaqdadır. Axı şairin vətəni

*O yerdə ki, qaraquşu, tərlanı
Adlanmışdır Qaf dağının sultanı.
Hər küncündə bir cür xəzinə yatmış,
Torpağını xaliq qızıl yaratmış.
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca firavan neməti kim sevməz?*

Səhhətin vətəninə məhəbbəti bir də ona görə qüvvətli və hədsizdir ki, burada onun həmvətənləri, yaradılmışların ən şərəfli olan insanlar yaşayır! Özü də şairin həmvətənləri namuslu, qeyrətli, vətənpərvər, igid insanlardır:

*Övladları qeyrətlidir, damarlı,
Şücaətli, hünərli, etibarlı!*

Şairin Azərbaycanı vəsf etdiyi əsərlərin ən yaxşılarından və ən geniş yayılmış nümunələrindən biri, bəlkə də birincisi onun 1909-cu ildə qələmə aldığı digər bir «Vətən» şeiridir. İndi Azərbaycanda yaşı yeddidən yetmişə qədər olan nəsillər arasında bu miniatur şeiri oxumayan, bilməyən millət övladı tapmaq çətindir. On illərdən bəri döndöndə ibtidai məktəblərdə öyrədilən bu şeir ölkəmizin ən

görkəmli müğənniləri tərəfindən Muğam üstündə münəzzəm surətdə döndöndə ifa olunur, son çağların bütün Muğam müsabiqələrində sürəkli alqışlarla qarşılanır:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xələq etmiş əvvəlcə Xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma.
Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
Vətəni mənə unutmaq nə demək?!
...Südüdür ki, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm, əldən əgər getsə vətən.
Vətənin neməti nişyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.
Vətən əcdadımızın maddəsidir,
Vətən övladımızın məskənidir.
Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsə də vicdan olmaz!*

Bu əsəri vətən haqqında kiçik həcmli bir şeirin ölçüləri daxilində uşaqlar, yeniyetmələr üçün mikroensiklopediya adlandırmaq olar. Həqiqətən də şeirdə vətən anlayışının şərh üçün vacib olan və bir qədər romantik tül arxasından boylanan bütün əsas məlumatlar var. Bəli, vətən bizim üçün tarixi bir kateqoriya kimi ona görə doğma və əzizdir ki, ulu babalarımız bu torpaqda yaşayıb-yaradıb, maddi və mənəvi yadigarlar qoyub gedib, məhz bu müqəddəs məkanda dəfn olunublar. İndi bizim nəslin həyat sürdüyü bu torpaqda sabah da nəvə-nəticə

lərimiz məskun olub öz əməlləri ilə özlərindən sonrakı nəsillərə nümunə olacaq, onlara yol göstərəcəklər. Allahın yaratdığı bir bəndə olmaq etibarilə bizim hər birimiz məhz vətənin havası, suyu, çörəyi ilə boy atır, böyüyürük. Vətən elə bir anadır ki, hər bir övladını sinəsi üstündə bəsləyib, maddi və mənəvi nemətləri ilə boya-başa çatdırır. Bu gün canımızda dolaşan və hər birimizin həyatına pərvəriş verən qanımız öz başlanğıcını vətənin bizə səxavətlə verdiyi nemətlərdən götürmüşdür. Buna görə də vətəni ən əziz adamımız, «sevgili cananımız» kimi gözlərimizin üstündə saxlamalı, əmrinə itaət etməli, yeri gələndə, ehtiyacı olanda onu yadelli yağların fitnə-fəsad-larından, hər cür həmlələrindən qorumalıyıq. Vətəni aldən vermək hər bir vətən övladı üçün həqiqətən də ölümə bərabərdir...

Vətən haqqında bu müxtəsər, lakin çox vacib və səciyyəvi məlumatlar şüuruna, duyğularına, iliyinə, qanına yeriyan oxucu, hansı yaşda olduğundan asılı olmayaraq, şairin bu hökmünə şərik olur, onu özü üçün həyat proqramı kimi qəbul edib təkrar-təkrar deyir:

*Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz!*

A.Səhhət vətəni heç nə ilə müqayisə edilməsi mümkün olmayan bir məhəbbətlə sevdinə baxmayaraq onu ideallaşdırmırdı. Bir də axı o zamanın ən böyük və ən militarist imperiyalarından biri olan Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilmiş ölkəsini məsləki həqiqətpərəstlik olan romantik şair necə ideallaşdırı bilərdi? Doğrudur, Səhhət öz əqidəsi etibarilə inqilabçı deyildi. Lakin o, ictimai həyatın çıxırqan ziddiyyətlərini, çarizmin ucqarlardakı

mürtəcə milli siyasətinin eybəcər təzahürlərini görür və bir şair kimi xalqın həyatını yaxşılaşdırmaq üçün yollar axtarır, tərəqqiyə, inkişafa mane olan eyibləri tənqid edən şeirlər yazırdı. 1912-ci ildə qələmə aldığı «Ölü şəhər» bu baxımdan onun ən səciyyəvi əsərlərindən biridir. Şeirdə təsvir olunan Şamaxı bir zamanlar Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuş, abadlığı, mədəniyyət nümunələri, özəlliklə Xaqani, Nəsimi, Seyid Əzim kimi müdrik şairlərin əsərləri və şöhrəti ilə qanuni iftixar duyğuları yaşamışdır. Sarayının ştat cədvəlində məliküş-şüəra vəzifəsi olan ilk Yaxın Şərq dövlətlərindən biri məhz bu şəhərdə bərqərar olmuşdur... Dünyada tanınan fransız yazıçılarından Aleksandr Düma (1802-1870) özünün məşhur «Qafqaz» səyahətnaməsində həm də məhz bu Azərbaycan şəhərinin mədəni həyatını, poeziya və musiqi məclislərini hərarətlə tərifləmiş, tanınmış rus rəssamlarından Qriqori Qaqarin (1810-1893) abad və gözəl Şamaxı mənzərələrinə və obrazlarına öz klassik əsərlərində əbədi həyat vermişdir.

Bələ zəngin dövlətçilik və mədəniyyət ənənələrinə malik olan doğma yurdun, dağlar qoynunda bərqərar olmuş vüqarlı Şamaxının XX əsrin əvvəllərindəki pərişan görkəmi Səhhətin özünün də, onun təəssübkeş oxucusunun da ürəyini ağrıdırdı:

*Kim baxarsa haçaq bizim şəhərə,
Bir məzarlıq kimi gələr nəzərə.*

- beyti bu şeirin ürəkləri yandıran ekspozisiyasıdır. Şair şəhərin bu məzar sükutu içərisində onun şikayətlərini eşidir və oxucusuna çatdırır, məqsədəuyğun surətdə boyaları bəlkə bir qədər də tündləşdirir. Axı, bu necə şəhərdir ki, onun küçələrində

*Nə gurultu, nə küy, nə səs vardır,
Bir neçə ruhsuz qəfəs vardır?
Qışda hər yanda lil, çamur, palçıq.
Yayda tozdan havası olmur açıq.
Qaradır xalqın günüz də günü,
Qovuşubdur buludlara tütünü.*

Şəhərdə adam qəhətliyidir. Bu azacıq insanları da şair «ruhsuz qəfəs»ə təşbeh edir. Burada elə bir vəziyyət əmələ gəlir ki, məhşər qopub aləm dağılsa da heç kəsə əsər etməz. Çünki üzdə canlı insan kimi görünən bu varlıqlar əslində ölüdlərdir:

*Diridirlər ağərçi surətdə,
Ölüdlər vəli həqiqətdə.*

«Məst yaxud sərxoş» şeiri «Ölü şəhər»in ikrah doğuran atributlarından birinin – sərxoşluğun ifşasına həsr edilmişdir. Spirtli içkilərə aludəlik Bakı, Şamaxı, Gəncə, Şəki kimi Azərbaycan şəhərləri Rusiyanın qəza mərkəzlərinə çevriləndən, onlara çoxlu rus və erməni köçürüldükdən sonra həmyerlilərimiz arasında sürətlə yayılmış ağır sosial bəlalardan biri idi. Bir sıra ailələri dağıdıb başçıları bad-fənaya verən sərxoşluq cəmiyyətdə əxlaqi-mənəvi aşınmanın simptomlarından biri kimi həmişə qabaqcıl ziyalılarımızı narahat etmiş, onların etirazına səbəb olmuşdur. Daha çox əhalinin az təminatlı, yoxsul hissəsinin nəsibi olan sərxoşluq A.Şəhətin sözügedən şeirində yüksək dərəcədə kəskin ifşasını tapmışdı.

Palçıq içində eşələnib ram olmuş üfunət saçan bu məsti ifşa etmək üçün şair Abbas Şəhət öz palitrasındakı

bütün ən tünd boyalardan istifadə etməklə sərxoşun nə o zamankı, nə də sonrakı şeirimizdə rast gəlmədiyim ikrah doğuran portretini yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

*Paltarı varsa, girovdur, ya soyub ac lotular,
Papağı, çəkməsi yox, kirli, cırıq köynəyi var.
Getmək istər, dura bilməz, yıxılar, gah qalxar,
Gah gülər, gahi təhəvvürlə söyər, sarsaqlar,
Əsərək meyl eləyər gahi sağa, gahi sola,
İki addım gedə bilməz, yıxılar bir də yola.
Baş yarılmış, üzü şişmiş yıxılıb-durmaqdan,
Tərbiyəsiz, pis uşaqlar daş atıb-vurmaqdan.
Örtülübdür gözünün üstü, şişibdir, qaralıb,
İçki yıxmış bütün əsabını, rəngi saralıb.
Ömrü sərxoşluq ilə badə gedib ləzzətsiz,
Ac, səfil, müflisü biçərə yaşar izzətsiz.*

Mən inanıram ki, bu acınacaqlı şeiri oxuyan, ürək parçalayan bu mənzərəni nəzərində canlandıran insan bir də heç vaxt lənətə gəlmiş məşrubata yaxın durmaz.

Bu dəhşətli geriliyən qarşısını almaq «ölü şəhər»ləri və kəndləri dirildib həyata qaytarmaq üçün Şəhət özünün yaradıcılıq istiqaməti olan lirik intibahlarını yazmağa bir növ fasilə verərək mühitə satirik münasibətini bildirməyə çalışır. Bu zaman Bakı şəhərində fəaliyyətə başlayan «Kəlniyət» jurnalı şairin dadına çatır. «Kəlniyət» adlı satira jurnalının sahibi-imtiyazı məşhur yazıçı-tənqidçi S.H.Kazımoğlu (Seyid Hüseyn), redaktoru Hacı İsmayıl Qasımov idi. 1912-ci ilin mayından 1913-cü ilin fevralınadək, doqquz ay ərzində «Kəlniyət»in otuz yeddi sayı işıq üzü görmüşdür ki, onların böyük əksəriyyətində şairin

«A.S.» və «Şeyx Şeypur» imzaları ilə iyirmi iki əsəri dərc olunmuşdur.

Həyata baxışı, şəxsi xarakteri, incə davranışı, xoş xasiyyəti, ədəbi zövqü, humanist təhsili etibarilə təpədən-dırnağa qədər lirik və romantik olan Səhhət üçün yeni yaradıcılıq müstəvisinə keçərək satirik əsərlər yazmaq o qədər də asan bir məsələ olmayıb ciddi poetik axtarışlar tələb edirdi. Böyük istedadı, Şərq ədəbiyyatı (özelliklə türk poeziyası), rus və fransız ədəbi-ictimai fikri sahəsindəki zəngin bilikləri, sənətkar cəfəkeşliyi bu mürəkkəb prosesdə şairin köməyinə gəlirdi. Qeyd etmək vacibdir ki, Səhhətin aktivində zamanəsinin ən böyük Azərbaycan satiriki M.Ə.Sabirin zəngin ədəbi irsi var idi. Bu irs hələ «Hophopnamə» kitabına çevrilməzdən xeyli əvvəl Səhhət onunla çox yaxından tanış idi və şairin satirikalrının bir çoxunu əzbər bilirdi. Əsla şübhə etmirəm ki, poeziyada satirik təqdimatın incəliklərini Səhhət ilk növbədə uzun zaman sıx dostluq əlaqələri saxladığı əziz həmkarı Sabirdən öyrənmişdir. Bu cəhət daha çox mənfə tipləri onların öz dili ilə danışdırmaq üsulunun tətbiqində özünü göstərirdi:

*İki gözüm, millətçün zəhmət çəkib çalışma,
Yanıb millət oduna pərvanə tək alışma.
Nə gərəkdir türk dili, canım-gözüm bizlərə?
Biz uymuşuq həmişə gözəl-gözəl qızlara.
Gəl bulvara, passaja gecə-gündüz çıxalım,
Canalıcı marallar, löbətlərə baxalım.
Danışalım, alışıb düşünəlim, güləlim.
Dinləyəlim, söyləyib düşünəlim, öləlim!*

Mövzu seçməkdən başlamış, tipi dindirməyə, onun etirafını öz səciyyəvi əlamətləri əsasında təbii əks etdirməyə qədər, yeddi bəndlik bu satiranın bütün ədəbi fakturasında Sabir qələminin ətri duyulur.

«Hophopnamə»də olduğu kimi, Səhhətin satirikalrında da İran və Türkiyə hakimlərinin xalqa zidd, mürtəce siyasəti tənqid hədəfidir. «Yol verin», «Aclıq davası», «Odessa xəyalları» şeirlərində ifşa hədəfləri olan Nasirəlmülk, Saralüddövlə və Məmmədli şah onların öz dilindən söylənən monoloqlar vasitəsilə ifşa edildikləri halda «Çox yaşa!» şeirində «Gənc türklər» hərəkətini qəddarlıqla dağıdan zülmkar Kamil paşa şairin özünün tipə müraciətində qamçılanır.

*Həbs elə hər yerdə cavan türkləri,
Çünkü olar ayrı qoyur bərkləri.
Eybi nədir düşsə ağar parta-part,
Vur dağıt, öldür, yıxıl öl şarta-şart,
Lobyarı zeytun yağı ilə qızart...
Qəlyanı çək, qəhvəni iç, çox yaşa,
Afərin, əhsən sənə, Kamil paşa!*

«Kəlniyə»də nəşr olunmuş «Əsar», «Ədəbiyyat», «Bənzətmə» və s. şeirlər də «köhnə» mövzularda, lakin təzə təsvir və ifadə vasitələri əsasında yazılmışdır. İstehza, kinayə, lağa qoyma bu satiraların əsas təziyanə vasitələri arasında geniş yer tutur. «Rövzəxan» şeirinin qəhrəmanı məhərrəmlik təziyəsini özü üçün gəlir mənbəyinə çevirmiş bir axunddur. Şairin dediyi kimi, onun bir əli matəm məclisinə gələnlərin cibində, o biri əli isə həmin ciblərdən çıxan pulları xışmalayıb qoyduğu kirli köynəyinin

yaxasındadır. Bu cür rövzəxanların İrandakı «molla fabri-kalarında» istehsal olunduğunu yaxşı bilən şair həmin şeirin axırında istehza ilə həqiqətin qovuşağından ibarət olan ibrətamiz bir vəziyyət yaratmışdır:

*Abad olsun görüm bu İranı,
Qoydu ağlar günə müsəlmanı...*

Səhhətin «Bəradərim Firidun bəy Köçərli cənabla-rına» adı altında nəşr olunan şeiri satira deyilsə də, öz fikri, bədii mahiyyəti və tənqid hədəfləri baxımından şairin satiraları ilə səsləşir. Müəllifin tərpcümeysi-halına, şəxsi problemlərinə müəyyən aydınlıq gətirən bu mənzum məktub həm də dərin ictimai məzmun daşıyır.

*Nə yazım mən bu qəmli zülmətdə?
Nurdan heç əsər, nişan yoxdur.
Vətənim adlanan bu qürbətdə
Nə də əfqanımı duyan yoxdur...*

Əlbəttə, bu hüzn, kədər və acı şikayətlər müəyyən dərəcədə şairin Sabir, Tərrah kimi əziz dostlarının ölümü, körpə oğlunu itirməsi və digər faciələrlə də bağlı idi. Lakin aşağıdakı bənddə öz əksini tapmış əndişələr dost və övlad itkisi çərçivəsindən çıxaraq böyük ictimai məhrumiyyətəldən xəbər verirdi:

*Bu qaranlıq mühitim icrə mənim
Qulağım həbs, gözlərim dustaq.
Yumruqla möhürlənib dəhənim,
Olmuş ağzımda sözlərim dustaq.*

Səhhət dərin hörmət bəslədiyi əziz dostu, dövrünün böyük ədəbiyyat tarixçisi və tənqidçisi Firidun bəydən heç nəyi gizlətmir, ona məktubunda cəmiyyətdə özünü narahət edən böyük çatışmazlıqlardan acı-acı şikayətlə-nirdi. Şairi ən çox həyəcanlandıran isə müasirlərinin bir çoxunda milli duyğuların aşınmaya uğraması idi. Məsə-lən, Səhhət ürək yanğısı ilə yazırdı ki, bizim Ana dilimizi, dünyanın gözəl və şirin dillərindən olan Azərbaycan dilini öyrənməyə say və qeyrət edənlərin sayı azdır:

*Türklük, islamlıq iddiası ilə,
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havası ilə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur.
Atalar verməyir heç əhmiyyət,
Sönmüş onlarda hissi-milliyət.*

A.Səhhətin yaradıcılığı Azərbaycan klassik poeziy-asının, əzelliklə Xaqani, Nizami, Füzuli, S.Əzim, M.Ə.Sa-bir kimi böyük sənətkarların nəcib ənənələri əsasında pərvəriş tapmışdır. O öz ədəbi və elmi əsərlərində (məqa-lələrdə) döən-döənə bu şairlərin adlarını çəkir, onların millətimizin iftixar mənbəyi olduqlarını yada salır, öz oxu-cularını həmin şairlərin qədrini bilməyə çağırır. Tamamilə təbii ki, anadilli lirik poeziyamızın ən parlaq təmsilçisi olan Füzulinin mənəvi irsi bu baxımdan A.Səhhətin ruhu-na xüsusilə doğma idi. Buna görə heç də təsadüfi sayılma-malıdır ki, şair onun

*Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.*

mətləli qəzəlinə tərbi yazmışdı. Tərbi ərəbcə dördləmə deməkdir. Bir şair çox sevdiyi sənətkarın çox bəyənilib yüksək qiymətləndirdiyi qəzəlin hər beytinə həmin qəzəlin bəhrində və onun qafiyələndirmə prinsipinə uyğun olaraq yeni beyt yazıb əlavə etməklə tərbi yaratmış olur:

*Vur nə qədr istər isən ox ciyərim yarəsina,
Getməmə hərgiz atibba yanına çarəsina.
«Vurmazam səhhət üçün mərhəm oxun yarəsina,
İstəmə çıxmaya zövqü ələmi-peykanın».*

Göründüyü kimi, bu dördləmənin Füzuliyə məxsus beyti ilə Səhhətin əlavə etdiyi beyt arasında uyarlıq təkcə zahiri əlamətlərin (vəzn, bəhr, qafiya) eyniyyət ilə məhdudlaşdırılmayıb. Səhhət özünün yazdığı yeni beytdə öz şair ovqatını ustadın qəzəlinə əksini tapmış əhval-ruhiyyəyə yüksək məharətlə kökləyərək dördləmənin həm də məzmunca, psixoloji baxımdan tamlığını, vəhdətini təmin etmişdir. Bu yüksək bədiiilik əlməti dördləmənin bütün altı bəndi üçün də səciyyəvidir və mən bu gözəl poeziya çiçəyindən bir bakirə ləçəyi də yad etməyə xüsusi ehtiyac duyuram:

*Eşq ikən ruzi-əcəl xilqəti-ələm səbəbi,
Vaizin xəlqi nədir nəhyi dəmadəm səbəbi?
«Olsa məhəblərin eşqi cəhənnəm səbəbi,
Huri qulmanı qalır kəndisinə rizvanın».*

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, A.Səhhət bu gözəl sənət əsəri olan dördləməsi ilə ulu sənətkar M.Füzulinin sınaq imtahanından başucalıqlı ilə çıxmışdır.

Bununla belə, Səhhət klassik irsi ideallaşdırmır, qələm yoldaşları ilə müzakirə və yazışmalarında, mətbuatda dərc olunmuş «Təzə şeir necə olmalıdır» məqaləsində yaşadığı əsrin yaradıcı insanlar qarşısında qoyduğu yeni vəzifələrə münasibətdə həssas və diqqətli olmağa çağırırdı. İlk dəfə «Sınıq saz» kitabında nəşr etdirdiyi bir mənzum məktub bu baxımdan çox səciyyəvidir. Məktub Səhhətin dostu, klassik Şərq poeziyası üslubunda «Naseh» təxəllüsü ilə şeirlər yazan Şamaxılı Ağəli bəy Əfəndizadəyə (1856-1915) ünvanlanmışdır. Əsərin məzmunundan məlum olur ki, əvvəlcə Naseh Sabirə və Səhhətə məktub yazıb onları «şeyrin doğru yolundan», yəni gözəllərin tərifindən uzaqlaşaraq «qeyli-qal»dan yazmaqda, ilhama xəyanət edib pul üçün məktəblərdə işləməkdə günahlandırmışdır. Səhhət özündən 18 yaş böyük olan ağsaqqal dostuna özünəməxsus ədəblə «can Naseh!» deyə cavab verir, onu hünərvər sənətkar kimi qiymətləndirir, lakin Nasehin bütün iradlarına yerli-yerində, inandırıcı, əsaslandırılmış cavablar verir. O, açıqca yazır ki,

*Bu zaman Siz buyuran köhnə üsul –
Eybdir eyib; deyildir məqbul.*

Nadir sənətkarları çıxmaq şərtilə əsrlər boyu hakim müstəbidlər şairləri əllərində şöhrət vasitəsi edərək onlara özləri haqqında tərifnamələr yazdırıblar. Həqiqəti yazan nadir istedadlı qələm sahibləri isə təqib olunub cəzalandırılmış, hətta bu yolda həyatını itirənlər də olmuşdur. Səhhətin fikrincə, məhz bu səbəblərə görə də

*Qalmışq çox geri hər millətdən,
Bixəbər elmlə həm sənətdən.*

Beləliklə də Səhhət köhnə şeirin təəssübkeşi olan qocaman qələm dostunu cavab verilməsi asan olmayan çox ciddi suallar qarşısında qoymuşdur:

*Borcumuz indi nədir? Eylə bəyan,
Etməyəkmə yenə yoxsa həyəcan?
Yazalım mı yenə də rindanə?
Duralım mı bu qəmə biganə?*

Bəli, A.Səhhət həqiqətən də zamanəsinin dərdlərinə biganə qala bilmirdi. Elə buna görə də 1906-1910-cu illərdə qısamüddətli Bakı səfərləri zamanı «neft və milyonlar səltənəti»ndəki ictimai ziddiyyətlərin şahidi olan şair «Əhmədin qeyrəti» adlı məşhur poemasını yazmışdı. Əsərin qəhrəmanı XX əsrin əvvəllərində güzəran ardınca Cənubi Azərbaycandan gəlib Bakının «Çorlu qorod» deyilən qəsəbəsində ən ağır işlərdə çalışan cavan bir fəhlədir. Minlərlə digər zavallı həmyerlisi kimi onun da ən böyük ideali bir qədər pul qazanıb doğma yurda göndərmək, orada qoyub gəldiyi zavallı ailəsinin güzəranına kömək etməkdir. Lakin bir gün qəzetə baxarkən Əhməd məlum olur ki, «İranda yanğın var»; Odessadan qayıdan şah onsuz da xaraba qalmış ölkəni lap yaman günə qoyub, azadlıq istəyənlərə qan uddurur. Vətənin taleyi həll olunduğu bir məqamda poemanın qəhrəmanı üçün heç bir seçim qalmır, xalqın vətənpərvər övladının qeyrət damarı cuşa gəlir:

*Birdən birə Əhməd qalxıb dedi: «Mən də gedərəm,
Vətənimə xainlərdən müdafiə edərəm!»*

Əhməd vətəninə çox acınacaqlı mənzərənin şahidi olur: kişiləri şahın əmri ilə məhv edilmiş obasındakı ailələrdə ancaq arvad-uşaq qalmışdır. Təcili olaraq özünü «ləşkərə», xalq intiqamçılarının qoşununa çatdırən Əhməd mübariz fədai qardaşları ilə birlikdə al bayraq altında şahsevənlərə qarşı amansız döyüşlərdə iştirak etməyə başlayır.

Şair bir qədər yığcam vasitələrlə olsa da maraqlı cəbhə epizodları təsvir edir, Əhmədin şücaətlərindən danışır, onun bir qolundan yaralandığını göstərir. Lakin elə Əhməd kimi qeyrətli oğulların həmləsi ilə düşmənin məğlubiyyətə uğrayır. Əsərin qəhrəmanı ancaq azadlıq əsgəri kimi öz şəərəfli missiyasını başa vurduqdan sonra doğma kəndinə gəlib əziz anası, sevimli bacısı və qardaşı ilə qucaqlaşır...

Fədailərin haqq işinə həsn-rəğbətlə yazılmış «Əhmədin qeyrəti» Cənubi Azərbaycanda gedən milli-azadlıq hərəkətinə A.Səhhətin böyük məhəbbətlə əlvən güllərdən-çiçəklərdən tərtib etdiyi gözəl bir çələngdir və mən belə hesab edirəm ki, poemadan boy göstərən həmin çələng bu gün də ətir saçmaqda davam edir:

*Bir az sonra hər tərəfdən verildikdə komanda,
Aslan kimi birdən-birə cürətləndi o anda.
Meyitlərin arasından addımladı irəli.
...O bir ovuc əsgər o gün altı saat atışdı.
Birdən güllə yağmuruna qar yağmurunu qatışdı.
Fədailər dilirənə ricət etdi dübarə,
Şahpərəstlər şikəst tapıb, üz qoydular fərarə.*

Yaradıcılığının son və bir şair kimi ən püxtə çağlarında A.Səhhət «Şair, Şeir pərisi və Şəhərli» (1916) poemasını qələmə almaqla, ümumiyyətlə bədii yaradıcılığın, xüsusən poeziyanın həyat həqiqətlərilə qarşılıqlı əlaqəsinə, şair psixologiyasının özəlliklərinə dair öz maraqlı qənaətlərini əks etdirmişdir. Həmcə də sanballı olan bu əsər «Açıq söz» qəzetinin həmin ildə çıxmış 4.5.6.7 iyul tarixli saylarında dərc edilmişdir. Akademik K.Talıbzadə şair haqqında tədqiqatında belə bir haqlı mülahizə üzərində geniş dayanır ki, «Şair, Şeir pərisi və Şəhərli» poemasında böyük arzularla çırpınan, sənətin ictimai mənasını başa düşən, cəmiyyətin qabaqcıl adamı olmaq istəyən Şair surəti ilə onun yaşadığı mühit arasındakı təzad və bunun nəticəsində Şairin keçirdiyi ziddiyyətli əhval-ruhiyyə ifadə olunur.

Şeir pərisi və Şəhərli böhranlı anlar keçirən, tərəddüdlər içində çırpınan Şair obrazına onun düşdüğü acınacaqlı vəziyyətdən çıxmaq üçün hərə bir yol göstərir. Lakin bunlar bir-birindən köklü surətdə fərqlənən, bir-birinə zidd yollardır. Şeir pərisi Şairə tələq edir ki, bu dünya fanidir, əbədi həyat isə ruhani ləzzətdədir. Əgər sən əsl hürriyyət aşiqisənə mənimlə göylərə qalx; orada hurilərlə ünsiyyət qurub xoşbəxt yaşar, bəxtiyar olarsan. Beləcə mənəvi uçurum qarşısında Şeir pərisinin təklifindən xumarlanan şair özündən gedir. Ayılanda önündə şıq geyimli bir gənc görür. Onun çox kəskin ifadələr işlət-məklə etdiyi təklif, göstərdiyi yol sanki Şairi silkələyir:

*Qalx, oyan, cürət elə, rəd kimi fəryad et,
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Görməyirsənmi bu biçarə vətəndaşlarını,
Bacı-qardaşlarını, sevgili dindaşlarını?*

*Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Belə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun!
Ya ər ol, ortaya çıx, ya kömək et qardaşına,
Ya gedib evdə otur, həm də ləçək sal başına!
...Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Belə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun!*

Şair obrazının poemanın sonunda Şəhərliyə verdiyi cavab bəzi məqamları ilə Səhhətin özünün ürəyindən gələn sözlərdir. Şəhərlinin böyük həqiqəti ifadə edən tələbkər təklifləri əlbəttə, müəllifin bir sənətkar olaraq dönə-dönə etiraf etdiyi vətəndaş mövqeyi ilə üst-üstə düşür:

*Haqqa, namusa, nicatə, qələmə and olsun,
Ərşə, fərşə, günəşə, sübhəmə and olsun,
Çox həqiqət mənə tələqin eləyir vicdanım,
Yoxdur ondan birini söyləməyə imkanım.
Danışrkən haqqı göydən yetişən buyruqla,
Tıxanib sözlərim ağzımda qalır yumruqla...*

Bu motivlər bizə Səhhətin hələ 1914-cü ildə yazıb F.Köçərliyə ünvanladığı çox qiymətli bir mənzum məktubundan məlumdur:

*Bu qaranlıq mühit içrə mənim
Qulağım həbs, gözlərim dustaq.
Yumuruqla möhürlənib dəhənim,
Olmuş ağzımda sözlərim dustaq...*

Beləliklə də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nadir nümunələrindən biri – «Şair, Şeir pərisi və Şəhərli»

maraqlı süjet xətti, orijinal bədii surətləri, cazibədar şairanə dili, üslubu, tərəvətli təsvir və ifadə vasitələri ilə yadda qalan miniatür bir poema olmaqla yanaşı, həm də yazılıb nəşr edildiyi çağlarda Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində aktual olan mübahisələr haqqında, ilk növbədə A.Səhhətin özünün bədii ədəbiyyatın həyatda mövqeyi və vəzifəsinə dair qənaətləri haqqında dolğun təsəvvür oyadan ədəbi-tarixi sənəd kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bizdə uşaq folklorunun maraqlı nümunələrinin mövcudluğuna və müxtəlif çağlarda ayrı-ayrı sənətkarımızın balacalar üçün maraqlı əsərlər yazdıqlarına baxmayaraq Azərbaycanda peşəkar uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Özəlliklə Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq kimi məşhur qələm sahiblərinin bu sahədəki tarixi xidmətləri danılmazdır. Səhhətin balacalar üçün nəzərdə tutulmuş əsərləri onların dünyagörüşünün inkişaf edib genişlənməsində, əxlaq və mənaəviyyatının saflaşmasında, xarakterinin mətinləşməsində, nəhayət, bədii zövqünün cilalanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun ən yaxşı uşaq şeirləri ilk növbədə balacalarda yaradıcı insan əməyinə ehtiram, atəanaya, müəllimə, ümumiyyətlə böyüklərə hörmət, dostluqda sədaqət, insan ləyaqətinə kəsir gətirən eybəcər hallara nifrət kimi vacib duyğular aşılır. Səhhət bütün bunları şeirlərində sevimli balaların qavrayış tərzinə uyğun bədii vasitələrlə təqdim edirdi.

*Cücələrım birər-birər,
Suyu görüb yaxın gələr,
İçər, gedər eşələnər,
Yeyər, içər cücələrım,
Doyub qaçar cücələrım.*

*Cücələrım lümək-lümək,
Qanadları gödək-gödək,
Yem axtarar, tapar yemək,
Yeyər, içər cücələrım,
Doyub qaçar cücələrım.*

*...Cücələrım bəzəkliidir,
Bəzəkliidir, düzəkliidir.
Sarı, çil-çil, hər rəngliidir.
Yeyər, içər cücələrım,
Doyub qaçar cücələrım.*

Göründüyü kimi, bu bəndlərdə bircə kəlmə də olsun alınma söz yoxdur. Şirin-şəkər Ana dilimizin bəllür bulağından çağlayıb gələn ahəngdar misralar həm də bu keyfiyyətinə görə 5-6 yaşlı uşaqlar üçün dünyaya açılan sehrli bir pəncərə rolunu oynayır. Həmin pəncərədən baxan balacalar yem, su üçün ora-bura qaçısan rəngbə-rəng cücələrin cazibədar aləmini görür, özlərindən asılı olmayaraq, «Cücələrım» onların yaddaşına əbədlilik həkk olunur.

Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər arasında süjetli şeirlər mühüm yer tutur. Bir şair, həkim və müəllim kimi uşaqların psixologiyasına dərindən bələd olan Səhhət öz zəngin şəxsi müşahidələri əsasında belə düzgün bir qənaətə

gəlmişdi ki, balacalar uzun-uzadı nəsihətlərə, özəlliklə də moizə xarakterli əsərlərə qulaq asmaqdan, əgər məktəbə gedirlərsə, bu yöndə yazılmış əsərləri mütaliə etməkdən o qədər də xoşlanmır, tez yorulur, kitabı büküb özləri üçün başqa məşğələ axtarırlar. Buna görə də Səhhət onlar üçün süjetli şeirlər yazmağa üstünlük verirdi. «Qarı və qulluqçuları», «Qarışqa və milçək», «Ulaq və aslan», «Ayı və arılar», «Ayı və şir» kimi bir sıra şeirləri ilk növbədə maraqlı hadisə və əhvalatların əyləncəli süjet əsasında təqdim olunması ilə uşaqları cəlb edir. Onlar belə əsərləri həvəslə oxuyur və yadda saxlayırlar. Cəmi on misradan ibarət olan «Ayı və arılar» şeirində təsadüfən bir ayı arı təknəsi ilə qarşılaşır. Ayılar bal sevən olur. O da fürsəti əldən verməyib bal yemək üçün təknəni eşələməyə başlayır. Arılar bunu görüb əlbir olur və hərəsi bir yandan ayını sancırlar. Vəziyyətin çox təhlükəli olduğunu görən ayı həşəratın kütləvi hücumuna dözmür və şirincə bal təknəsindən əlini üzüb qaçır...

Bu təmsili əsildən, yaxud oxuyan hər bir fəhmli uşaq dərhal başa düşür ki, ayı kimi güclü bir vəhşini məğlub edib qaçırdan hərəsi təklildə çox da böyük təhlükə doğurmayan arıların düşmən qarşısında birləşməsi, sarsılmaz vəhdətidir. Beləcə sadə bir süjet əsasında Səhhət öz əsərinin təsir dərəcəsini xeyli yüksəltməyə nail olmuşdur.

Səhhətin bu qəbildən əsərləri barədə sözümə mən onun məşhur «Cücelər» şeirinin dilinə dair qeydlərimlə başlamışdım. Bu yerdə isə onun uşaqlar üçün yazdığı «Köç» adlı digər məşhur şeirini yada salmadan keçinə bilmirəm:

*Səhər-səhər yaz çağı,
Köçür oba yaylağa.
Gəlinlərin balağı,
Batur lələ, batdağa.*

*Arvad, kişi, oğlan, qız,
Gön çarışlı, başmaqlı,
Gedir qoruy-qaytaqsız,
Gəlin, qızlar yaşmaqlı.*

*Qoyun, quzu, at, eşşək
Salmış çölə qalmaqal,
Dəvə, maya, nə, köşək
Lökəlyirlər dalbadal.*

*Kişi əlində çomaq
Sürür yüklü öküzü,
Dəvə üstə bir uşaq
Çox oxuyur bu sözü:*

*«Ağ dəvə alçaq gedər,
Qolunda qolçaq gedər.
Ağ dəvənin gözləri,
Yerə dəyər dizləri.*

*Enli çaya yuh-yuh,
Ağca maya yuh-yuh».*

Sübut etməyə ehtiyac varmı ki, xalq dilinin, özəlliklə bu dilin aran-yaylaq köç dəsgahı ilə bağlı olan qatının zənginliklərindən, ifadə imkanlarının genişliyindən bəhrə-

lənən el deyimləri, onların ahəngdarlığı balalarımızın dilinin və təfəkkürünün inkişafında həqiqətən də tayı-bərabəri olmayan potensial bir xəzinədir.

III

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bədii tərcümə xeyli genişlənməmişdi. Dövrün məşhur şair və ədibləri Avropa, Rusiya ədəbiyyatlarından tərcümələri ilə sözügedən ölkələrin xalqları ilə Azərbaycan xalqı arasında mədəniyyət, mənaəviyyət körpüsünü daha da genişləndirir və möhkəmləndirirdilər. F.Köçərli, A.Səhhət, Ü.Hacıbəyli və digər Azərbaycan ziyalıları Kırlov, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Qoqol kimi rus ədib və şairlərindən bir sıra şeir, poema və hekayələri dilimizə çevirib nəşr etdirmişlər. A.Səhhət bir qədər də irəli gedərək Avropa ədəbiyyatı nümayəndələrindən J.Ramonun, İ.Hötenin, M.Hartmanın, A.Müссенin də əsərlərindən nümunələri orijinaldan tərcümə etmişdir. Bu əsərləri birləşdirən bir ümumi cəhət var ki, onlarda ictimai motivlər müəlliflərin diqqət mərkəzindədir. Güldən, bülböldən, gözəllərin işvə-nazından, cananın kakilindən bəhs edən qəzəllərin, təziyə mərasimlərində oxunan mərsiyələrin bolluğu şəraitində Səhhətin, Sabirin, Hədinin öz yeni şeirləri ilə yanaşı digər xalqların ədəbiyyatlarından etdikləri tərcümələrə də oxucuların ehtiyacı böyük idi. Özəlliklə Lermontovun, Puşkinin əsərlərində Qafqaz xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsini canlandıran motivlər bu tərcümələrin aktuallığını qüvvətləndirirdi.

«Məğrib günəşləri» adlı iki hissədən ibarət topluda A.Səhhətin fransız şairləri Viktor Hüqo, Jan Ramo, al-

man şairi Volfhaq Höte, hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi, Ukrayna şairi Taras Şevçenko, gürcü şairi Akaki Sereteli və digər sənətkarların əsərlərindən etdiyi tərcümələr geniş yer almışdır. Lakin topluda əsas yeri rus şairlərinin əsərləri tutur. Rus poeziyası topluda Kırlov, Derjavin, Puşkin, Lermontov, Pleşşeyev, Koltsov, Neçayev və s. şairlərin əsərləri ilə təmsil olunur.

«Məğrib günəşləri»ni oxuyarkən aldığım ilk təəssürat bu olub ki, A.Səhhət yuxarıda sözügedən böyük sənətkarların əsərlərinin təmsalında XIX əsr rus poeziyasını əsaslı şəkildə öyrənmiş, xalqın tarixinə, dilinə, mənaəviyyətinə dair bir sıra incə mətləbləri tədqiq etmiş, hər bir sənətkarın yazı şəkərinə, yaradıcılıq psixologiyasına, poetikasının incəliklərinə yaxından bələd olmuşdur. Tərcümə tarixinə dair tədqiqatlardan və öz müşahidələrindən aydın görmək olur ki, hər hansı bir xalqın dili, folkloru, etnoqrafiyası, əsəri tərcümə olunan şairin yazı tərzinə mütərcim üçün tam aydın olduqda bir mədəniyyətə məxsus şeir digər xalqın dilində də əslinə uyğun səviyyədə aydın, mənalı, ahəngdar səslənə bilər. A.Səhhətin rusca-dan tərcümələrinin uğurunu təmin edən səbəblər birinci növbədə onların bu tələblərə cavab verməsi ilə izah olunmalıdır.

Rus ədəbiyyatından tərcümələrinə Səhhət məşhur təmsilyazan İ.A.Kırlovun əsərlərini dilimizə çevirməklə başlamışdı. Bu məsələdə də şair bir müəllim, maarif xadimi kimi aydın məqsəd güdürdü. O, istəyirdi ki, Kırlovun cəmiyyətin həyatında, insanların əxlaq və mənaəviyyətinə kök salmış eybəcərlikləri ifşa edən süjetli şeirlərini, təmsillərini özünün həmvətənləri də oxusun, bu əsərlərdən nümunələr Azərbaycan dərsləklərinə salınsın, yetişməkdə

olan nəsil həmin təmsillərdən tərbiyəvi fayda görsün. Onun dilimizə çevirdiyi «Zəhmətkeş ayı», «Baliq, ördək və xərçəng», «Qurd və quzu», «Fil və alabaş», «Sazandalar» əsərləri şairin maarifçilik ideallarının həyata keçirilməsində öz ədəbi-tarixi rolunu oynamışdır. Maraqlıdır ki, Krılovun təmsilləri yeni mütərcimlər nəslə fəaliyyətə başlayana qədər Azərbaycanda məhz A.Səhhətin tərcümələrində yayılmışdır, onların bir çoxu proqram və dərsliklərə salınıb məktəblərimizdə bu gün də öyrənilməkdədir.

A.Səhhətin tərcüməçilik fəaliyyətinin ən bariz nümunələri Puşkinin «Qaraçılar» poeması, «Qafqaz», «Qış», «Peyğəmbər», «Qış yolu» şeirləri, Lermontovun «Mtsiri», «Hacı Abrek» poemaları, «Vətən», «Çərkəslər», «Üç xurma ağacı», «Mübahisə», «Terekin sovuqatı» şeirləridir. Bu tərcümələri orijinaları ilə müqayisə edərkən aşkarca görünür ki, A.Səhhət onları həmin dünyaca məşhur müəlliflərinin yaradıcılıq irsinə məhəbbət və ehtiramla, həm də böyük məsuliyyət duyğusu ilə tərcümə etmişdir. Bütün tərcümələrin geniş təhlilinə imkan olmadığından onlardan bircəciyi barədə – Puşkinin məşhur «Qafqaz» şeiri və əsərin A.Səhhət tərəfindən edilmiş tərcüməsinin bəzi məziyyətləri haqqında müxtəsər qeydlərlə kifayətlənəcəyəm.

Puşkin Cənub sürgünü illərində Qafqazda olarkən dağların uca zirvələrindən aldığı təəssürat əsasında eyni adlı şeirini yazmış və əsarətdə olan şair özünün azadlıq duyğularını bu əsərində yüksək ilhamla tərənnüm etmişdi. Lermontovdan və Puşkindən tərcümələri üçün Səhhətin vüqarlı Qafqazı, dağların çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsini əks etdirən şeirlər seçməsinin

səbəbini başa düşmək çətin deyil. Bu şeirlər uzun illər boyu Şamaxıda polis nəzarəti altında yaşayıb təqiblərdən cana doymuş Səhhətin özünün də ovqatı, mənəvi üzüntülərə məruz qalmış əhvali-ruhiyyəsi ilə yaxşı səsleşirdi. Səhhət orijinalın ruhuna, onun bədii toxumasına öz tərcüməsində sonadakı sadiq qalmış, Qafqaz dağlarının ən uca zirvəsindən Puşkinin incə və həssas müşahidələr əsasında görüb tərənnüm etdiyi bircə dənə də olsun bədii detallı öz tərcüməsində nəzərdən qaçırmamışdı. Məsələn, orijinalda olduğu kimi, tərcümədə də əsas bədii obraz – məcrasının yaratdığı darısqallığa, sıxıntıya dözməyib xilas olmaq üçün özünü sağa-sola cırpan dağ çayı – diqqət mərkəzindədir və azadlığa çıxmaq üçün bütün gücü və enerjisi ilə çarpışır...

Dağ komalarına sığınmış insanlardan, uzaq keçidlərdə görünməz olan atlıdan, sərt qayalara dırmaşan heyvanlardan başlamış, yamaclarda quruyan kol-kosa, yaşıl ormanlarda gəzən ceyranlara qədər şeirin bütün təsvir və tərənnüm ünvanları tərcümədə öz gözəl, adekvat inikasını tapmışdır.

Bu deyilənlərin həqiqət olduğuna inanmaq üçün həm «Qafqaz» şeirindən, həm də onun tərcüməsindən iki bəndi diqqətlə nəzərdən keçirib müqayisə etmək yetərlidir:

*Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины;
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.
От селе я вижу потоков рожденье
И первое грозных обвалов движение.*

*Здесь тучи смиренно идут подо мной;
Сквозь них, низвергаясь, шумят водопады;
Под ними утесов нагие громады;
Там ниже, мох тощий, кустарник сухой;
А там уже роицы, зеленые сени,
Где птицы шебечут, где скачут олени*

*Qafqaz altındadır, ən müdhiş olan zirvədə mən –
Tutmuşam tək uçurum, qarlı dağ üstündə qərar.
Qaraqış uçmağa qalxarsa uzaq bir təpədən,
Nə qədər yüksək uçarsa, yenə dövrəmdə uçar.
Burada mən görürəm çeşmələri qaynamada,
Şübhəli, qorxulu uçqunları ilk oynamada.*

*Burda məndən aşağı göydə bulud oynaqalar,
Arasından buludun dağda su qaynar, çağlar,
Görünür onların altında böyük daz qayalar,
Onun altında zəif çığ, qurumuş kol-kos var.
Daha ondan aşağı rəngi yaşıl ormanlar,
Orda quşlar ölər, ətrafı gəzər ceyranlar...*

Bu bəndlərin müqayisəsi zamanı yuxarıda sözü gedən dəqiqliklə ahəngdarlığın vəhdəti bariz surətdə nəzərə çarpır. Şeiri oxuyub başa çıxan hər kəs eyni zamanda Qafqaz təbiətinin ecazkar gözəllikləri, bu gözəlliklərin insan ovqatı ilə dialektik vəhdəti mövzusunda zərif ruhlu bir bəstəkarın miniatür simfoniyasını dinləmiş kimi olur...

A.Səhhət özünün təxminən otuz il davam edən yaradıcılığında Allahın ona əta etdiyi şairlik istedadını yüksək səviyyədə reallaşdırmış, poeziyamızın tarixində həmişə yaşayacaq çox qiymətli şeirlər yaratmışdır. Onun, bir qədər əvvəl haqqında müxtəsər də olsa bəhs etdiyim tərcümələri də şairin mənəvi irsinin qiymətli tərkib hissələrindən biridir. Səhhətin yaradıcılığının mühüm bir sahəsini də onun məqalə və rəyləri, publisist yazıları təşkil edir ki, bu barədə də azacıq da olsa məlumat verəcəyəm. Lakin onun «Bədbəxt ailə», «Qaragünlü Həlimə», «Cərrahlıq» hekayələri, «Yoxsulluq eyib deyil», «Neft fontanı», «Tağı və Nağı», «Cəhəlat səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» pyesləri də vardır. Dövrün ictimai eyiblərini konkret insan tələlərində əks etdirən bu əsərlərin hamısı maraqla oxunur. Lakin Səhhətin poeziyası, özəlliklə parlaq lirikası ilə müqayisədə bu hekayə və pyeslər bir qədər kölgədə qalırlar. Buna görə də belə bir yazıda onların üzərində müfəssəl dayanmağa lüzum görmür, hesab edirəm ki, sözü gedən hekayə və pyeslər zamanəsinin görkəmli bir şairinin hərdən nəsr və dramaturgiya sahəsində müraciət etdiyi yaradıcılıq məşğələlərinin göstəriciləridir. Onlarla müqayisədə Səhhətin elmi məqalələri daha mükəmməl əsərlər olub onun yaradıcılığında və sabirsünashlığın tarixində əhəmiyyətli yer tuturlar.

A.Səhhət ilk tənqidi çıxışı olan «Təzə şeir necə olmalıdır?» (1905) yazısından başlayaraq dövrü mətbuatda ədəbiyyatımıza, məktəblərdə Ana dilinin tədrisinə, yetişməkdə olan nəslin milli ruhda tərbiyəsi məsələsinə və s. dair bir sıra məqalələr, müxbir məktubları dərc etdirmişdir. İndi bu nə qədər qərribə səslənsə də keçən əsrin

əvvəllərindəki məktəblərimizdə Azərbaycan dili məcburi fənnlər sırasında deyildi. Yəni şagird istəsə, həvəsi olsa bu dərslə davam edərdi, istəməzsə, yox. Həm də Ana dili dərsləri cədvəl üzrə bütün digər fənnlərdən sonra, altıncı saatda keçilirdi. Səhhət isə həyəcan təbili vururdu ki, Ana dilini, ədəbiyyatı, ikinci dərəcəli məsələ hesab edib onların tədrisi məsələsinə biganə qalmaq olmaz. Öz doğma dilinin imkan və incəliklərini yetərinə öyrəni bilməyən şagird başqa dilləri, o cümlədən hökumətin məcburi saydığı rus dilini də lazımı səviyyədə öyrənməz.

A.Səhhətin öz elmi çıxışlarında toxunduğu bir məsələnin də üzərindən keçmək mümkün deyil. Onun «Məktəblərdə Ana dili» məqaləsindən belə məlum olur ki, rus şairi V.Bryusov* Bakı şəhəri ictimaiyyəti qarşısında erməni ədəbiyyatına dair mühazirə oxuyarkən sözarası deyib ki, «Qafqaz türklərinin ədəbiyyatında o qədər nəzəri cəlb edən, diqqətəlayiq bir şey olmadığından ondan vaz keçirəm» (*«Açıq söz» qəzeti, 22 fevral 1917-ci il*). Belə böyük bir qəbahətə yol verən V.Bryusovu «cahil», «savadsız» adlandıran A.Səhhət sonra yana-yana yazmışdır ki, ərəblərin, farsların və rusların ədəbiyyatından daha qədim olan, lakin dağınıq bir halda qalıb unudulmağa doğru gedən ədəbi əsərlərimizi araşdırmaq və nəşr edib yaymaq bizim özümüzün borcumuzdur.

Qeyd: Moskvadakı erməni komitəsinin sifarişi ilə Valeri Bryusovun tərcüməsi, müqəddiməsi (90 səhifə) və ümumi redaktəsi ilə 1916-cı ildə çap olunmuş «Erməni poeziyası» («Поезия Армении»*) kitabında bəzi Azərbaycan xalq mahnıları və folklor nümunələri əsassız olaraq ermənilərə aid edilmiş, hətta ayrı-ayrı türk sözləri mətnlərdə olduğu kimi saxlanılmışdır. V.Bryusovun bu «xidmətinə» görə ona Ermənistanın xalq şairi adı verilmişdir - Red.

Hörmətli oxucuların nəzərinə çatdırıram ki, Valeri Bryusov (1873-1924) tanınmış rus şairlərindəndir. Erməni poeziyasından rus dilinə tərcümələri nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilini bilmədiyi üçün ədəbiyyatımız haqqında məlumatı olmadığını ona bağışlamaq mümkündür. Lakin böyük bir xalqın ən azı min illik ədəbiyyatında diqqətə, təqdirəlayiq heç bir şey olmadığını auditoriya qarşısında təkbəbüllə söyləməsi kimi biabırçı bir hərəkətə yol verəndə erməni barmağının olduğu aşkardır. Erməni şairlərindən tərcümələr üzərində işləkən Peterburqda, İrəvanda və Bakıda onunla yeyib-içən erməni cizma-qaraçıları sadələv və araşevən rus şairinin qulağını doldurmuş, onda Azərbaycan ədəbiyyatını inkar etməyə gətirib çıxaran əhval-ruhiyyə, yalançı bir qənaət yaratmağa müvəffəq olmuşdular.

A.Səhhətin dövrü mətbuatdakı çıxışları arasında böyük Azərbaycan şairi, əziz dostu və məsləkdaşı M.Ə.Sabir haqqında məqalələri xüsusi yer tutur. «Qara xəbər», «Sabir», «Sabirin tərcümeyi-halı» və «Şairi – mərhum Sabir əfəndinin qəbri» adlı bu yazılar Azərbaycan ədəbiyyat elmində Sabirşünaslığın əsasını qoymuşdur. Sabir irsinin görkəmli tədqiqatçıları Seyid Hüseyn, Həbibulla Səmədzadə, Cəfər Xəndan, Əziz Mirəhmədov, Abbas Zamanov, Məmməd Məmmədov, Alxan Bayramoğlu da bu fikri etiraf etmişlər. Uzun illər boyu mehriban dostluq əlaqələri saxladığı, müntəzəm olaraq evinə gedib-gəldiyi, demək olar ki, bütün əsərləri ilə yaxından tanış olduğu, bir çoxunu əzbər bildiyi Sabirin real həyat həqiqətlərini əks etdirən ilk mükəmməl tərcümeyi-halını yazıb nəşr etdirmək şərəfi məhz Abbas Səhhətə məxsusdur. Səhhətin Sabir haqqında yazıları

təkcə faktlarının dəqiqliyi, yaxud böyük sənətkarın yaradıcılığına məhəbbətin səmimi ifadəsi ilə fərqlənir. Səhhətin məqalələri Sabir yaradıcılığının mahiyyəti, əsas mövzuları, onun satiralarının aktuallığı, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. haqqında ölçülüb-biçilmiş elmi qənaətlərlə də əlamətdardır. Həmin əsərləri Səhhət çox ağır mənəvi üzüntü çağlarında yazmışdır. Məlumdur ki, Sabir ağır xəstəlikdən sonra, 12 iyul 1911-ci ildə Şamaxıda dünyasını dəyişmişdi. Mərhumun ən yaxın adamlarından biri kimi üç gün onun həyatında başsağlığı qəbul edən A.Səhhət çox güman ki, ilk imkan düşən kimi qələmə sarılıb «Qara xəbər» adlı məqaləsini yazmış, ona «Sabir, ey şairi-dühpərvər!» misrası ilə başlayan 20 beytlik bir şeir də əlavə edərək Bakıya, «Məlumat» qəzetinin redaksiyasına göndərmişdi. Məqalə və şeir bir yerdə həmin qəzetin 19 iyul 1911-ci il tarixli sayında dərc edilmişdir. A.Səhhət ağır mənəvi azablar içində ürəyinin qanı ilə yazdığı məqaləsində Sabirin aziz ruhuna müraciətlə haqlı olaraq deyirdi ki, sən az vaxtda millətimizə çox xidmətlər etdinsə də bu xidmətlərin müqabilində məzarın üstündə nitqlər söylənmədi, həyat və yaradıcılığın haqqında məqalələr yazılmadı, odlar-alovlar, məşəqqətlər, qanqaralıqlar içində keçən həyatında cəfadan başqa bir şey görmədin... Lakin sən ölməmişən, mənalər aləmində dirisən. «Bir milləti diriltməyə çalışan özü ölürmü? Yox, ölməz!» Bu müxtəsər yazı Yaxın Şərqi sayılıb-seçilən qüdrətli satirik şairi Sabirin vəfatı haqqında o zamanın kütləvi informasiya vasitələrində çap olunan ilk təməl məlumat rolunu oynamış, sonrakı günlərdə bir çox mətbuat orqanları həmin ilk məlumat əsasında bu barədə öz təəssüf dolu yazılarını nəşr etmişdilər.

Sabirin vəfatından sonra keçən təxminən 40 gün ərzində onun əldə olan bütün əsərlərini təkrar-təkrar nəzərdən keçirib sistemə salan Səhhət gərgin zəhmətə qatlaşıaraq «Sabir» adlı elmi-tədqiqat yönümlü geniş və mükəmməl bir məqalə yazıb yenə də Bakıya, «Yeni irşad» qəzetinin redaksiyasına göndərmiş və bu əsər avqustun 29-dan başlayaraq həmin qəzetin dəlbədal üç sayında dərc edilmişdir. Tədqiqatçılar bu məqaləni haqlı olaraq Sabirin yaradıcılığı haqqında ilk elmi əsər kimi qiymətləndirirlər. Səhhət «Hophopnamə»nin 1912-ci ildə buraxılmış ilk nəşrinə «Sabirin tərcümeyi-halı» adlı qiymətli müqəddiməsini yazarkən bu məqaləsinin də müəyyən məqamlarından faydalanmışdır.

Səhhətin Sabir mövzusunda yazılmış əsərləri arasında aparıcı yer tutan, ən sanballı məqaləsi məhz «Sabirin tərcümeyi-halı»dır. M.Ə.Sabirin həyat yoluna dair çox vacib və ən mötəbər faktlar ilk dəfə bu məqalədə sistemləşdirilmiş halda, elmi ardıcılıqla öz əksini tapmışdır. Güman etməyə hər cür əsasım var ki, bu faktların bir çoxu vaxtilə mərhum Sabirin özünün müxtəlif münasibətlərlə müəllifə danışdıqlarından seçilmiş və Sabirdən qalan bəzi sənədlərlə dürüştəşdirilib qələmə alınmışdır. Adında bioqrafik əlamət qabardıldığına baxmayaraq, sözü gedən müqəddimədə Sabir yaradıcılığının mühüm problemlərinə dair elmi mülahizələr də geniş yer tutur.

Məlum olduğu kimi Sabir ən çox tədqiq olunan görkəmli Azərbaycan sənətkarlarından biridir. Onun əsərləri haqqında bir az əvvəl adları qeyd olunmuş sərbəşünasların və digər müəlliflərin bir sıra qiymətli elmi monoqrafiyaları, biblioqrafik təsviri iri kitaba sığmayan məqalə, rəy, xatirə və dissertasiyalar mövcuddur. Təd-

qıqatçılar xalq şairinin ədəbi irsinin ən müxtəlif yönlərini təmkinlə araşdırıb yeni, qiymətli elmi nəticələr əldə etmişlər. Lakin onların hamısı Sabirin tərcümeyi-halından danışanda ilk növbədə məhz Səhhətin ötkəm faktlarına əsaslanmış və əlbəttə, hər kəs öz axtarışları dairəsində bu tərcümeyi-hala bəzi əlavələr etmişdir. Həmin əlavələr ilk növbədə Sabirin həyatının son çağları, müəllimlik fəaliyyəti, dövrü mətbuatla münasibətləri ilə bağlıdır.

Səhhətin nəşr etdirdiyi tərcümeyi-halın ən mühüm göstəriciləri sonralar heç bir araşdırıcının təftişinə məruz qalmayan aşağıdakı məlumatı əhatə edir:

M. Ə. Sabir 30 may 1862-ci ildə Şamaxıda doğulmuşdur. Ələkbər səkkiz yaşında ikən məktəbə getmiş, o vaxt tutduğu ilk orucun və ilk dərslərinin təəssüratı olan bu misralar ondan yadigar qalmışdır:

*Tutdum orucu irəmazanda,
Qaldı iki gözlərim qazanda.
Mollam da döyür yazı yazanda...*

12 yaşında ikən Ələkbəri S. Ə. Şirvaninin üsuli-cədid məktəbinə qoymuşlar. Böyük sənətkar şagirdinin şairlik istedadına malik olduğunu görüb onu öz tövsiyə və tapşırıqları ilə daha da həvəsləndirmişdir. İki ildən sonra atası Ələkbəri məktəbdən ayırıb alış-verişinə kömək etsin deyə öz dükanına aparır. Burada da oğlunun əsasən kitab oxumaq və şeir yazmaqla məşğul olmasından narazı qalan atası günlərin birində onun şeirlərindən ibarət dəftərini cırır. Heysiyyətinin alçaldılmasına dözməyən gənc Sabir Şamaxıdan qaçır. Anıma onu geri qaytarmağa müvəffəq olurlar. Bir müddət məhərrəmlik təziyələrində nohə deməklə

atasının rəğbətini qazanır. Keçmiş müəllimi S. Ə. Şirvani ilə ünsiyyətini davam etdirir. Böyük şair onun şeir sahəsində uğurlarını təqdir edərək Nizami «Xəmsə»-sini gənc Sabirə bağışlayır.

23 yaşında ikən Xorasana ziyarətə gedən Sabir İranın və Orta Asiyaın Səbzvar, Nişapur, Səmərqənd, Buxara və s. tarixi yerlərinə səyahət edir. Bir müddət Şamaxıda qaldıqdan sonra Kərbəla ziyarətinə gedir. Bu səfərləri zamanı bir sıra şeirlər yazır (Həmin şeirlərdən bəzi nümunələr «tərcümeyi-hal»-da özünə yer almışdır).

Aşqabadda ikən atasının vəfatı xəbərini alır. Anasının dilindən yazılmış bir məktub da Sabiri təsirləndirir və o, Şamaxıya qayıdır. Atasının vəfatının ili tamam olandan sonra evlənir. 15 il ərzində Ailəsində səkkiz qız övladı dünyaya gəlmişdir. Şeirlərindən müntəzəm maddi gəliri olmayan şair quyruq yağından sabun bişirib satmaqla ailəsini dolandırmağa məcbur olmuşdur.

1901-ci ildə Abbas Səhhət və Məhəmməd Tərrahla tanış olur. Tezliklə dostluğa və məsləkdaşlığa çevrilən bu münasibət Sabirin vəfatına qədər davam edir. 1903-cü ildən etibarən Sabir böyük alim və tənqidçi F. Köçərli ilə yazışır. 1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrə başlaması bir satirik şair kimi Sabirin qarşısında yeni yaradıcılıq imkanları açır.

«Molla Nəsrəddin»-də çıxan və fanatizmi, nadanlığı, xürafatı kəskin ifşa edən şeirlərinə cavab olaraq şair qaragüruhün hücumlarına məruz qalır. Lakin o heç bir qaragorxuya məhəl qoymadan yeni satiralarını yazıb dövrü mətbuatda buraxdırmaqda davam edir. Bu zaman Sabir «Din dirəyi», «Ağlar-güləyən», «Əbunəsr Şeybani» və digər imzalardan da istifadə edir.

1910-cu ildə Sabirin yeganə oğlu Məmmədsəlim Tahirzadə dünyaya göz açır. Elə həmin ildə bir müəllimlə şərikli «Ümid məktəbi» adlı təhsil ocağı açarsa da onun xərci borcunu ödəmir və məktəb bağlanır. Sabir Bakıya gəlir «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin Balaxanıda fəaliyyət göstərən məktəbində müəllimliyə qəbul olunur. 1911-ci ildə ağır xəstələnən şair elə həmin ildə, iyulun 12-də (yeni təqvimlə 25-də) gözlərini əbədlilik yummuşdur...

A.Səhhətin məqaləsi şairin həyat yoluna həsr edilmişdir. Tərcümeyi-hal bir janr kimi həsr olunduğu ədəbi simanın həyatının ən mühüm tarixlərini əks etdirir. Yuxarıdakı şərhdən göründüyü kimi, Səhhət öz əsərində bu elmi vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Bu baxımdan tamamilə təbiidir ki, təxminən son 100 ildə bütün Azərbaycan məktəblərində Sabirin tərcümeyi-halı nüvəsini A.Səhhətin faktları təşkil edən məlumat əsasında öyrədilir. Bir məqalə üçün bundan da çox uzun ömürlülük və bundan da artıq aktuallıq təəvvür etmək çətindir. Lakin Səhhətin məqaləsində Sabir irsinin təkcə Azərbaycan yox, ümumtürk ədəbiyyatı hadisəsi olmasına, onun yaradıcılığının satirik özəlliklərinə, estetik mahiyyətinə, şairin özünə xas üslub xüsusiyyətlərinə, nəhayət, Sabir və İran inqilabı probleminə dair bir sıra çox qiymətli mülahizələr də var ki, yazının həcmi böyütmək üçün onların üzərində ətraflı dayanmıram.

Abbas Səhhət Mehdizadə Şirvani Şamaxı torpağının yetirdiyi klassik Azərbaycan şairlərinin sonuncusudur. Bu qeydlərimlə onun özü və ulu sələfləri Xaqani, Nəsimi,

Seyid Əzim, Ələkbər Sabir və Məhəmməd Hadi Şirvanilər haqqında söhbəti yekunlaşdırıram. Vüsətli Azərbaycan torpağının hansı guşəsində, türkün yaşadığı hansı bölgədə dünyaya göz açıb yetişdiklərindən asılı olmayaraq, bu gün Şirvan şairləri də, Nizami Gəncəvi, Füzuli Bağdadi, Saib Təbrizi, M.P.Vaqif, M.Ş.Vazeh, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz da poeziyamızın dünya şöhrətinin genişlənməsində öz ölməz əsərləri ilə yaxından iştirak etməkdədirlər.

A.Səhhət xalqının gələcək səadətinə ürəkdən inanan bir sənətkar kimi yüksək arzular, pak duyğularla yaşayır, öz istedadının bütün imkanlarını səfərbər edərək bu yolda fədakarlıqla çalışırdı. Millətin ictimai-siyasi sıxıntılar içində əzab çəkən övladlarının qəlbində uğurlu, xoşbəxt gələcək haqqında ümid qığılcımları yandırır, Nadsəndən tərcüməsində olduğu kimi, onları sönməyə qoymurdu:

*Dərd əlindən sıxılmasın canın,
Belə qalmaz qərarı dünyanın.*

Şair «dünyanın qərarı»nın nə vaxt və nə yolla dəyişəcəyini bilməyə də xalqının böyük səadətə qovuşacağına inan bir an da olsa onu tərk etmirdi:

*...Qoy verilsin də odlu fərmanlar,
Qoy tökülsün də günahsız qanlar,
Zülmü-nahəq hökumət etsin qoy,
Arifi hətki-hörmət etsin qoy,
İnan, albəttə bir zaman olacaq –
Əhli-eşq onda kamiran olacaq.
Yer üzü rəşki-bağü cənnət olar,*

*Hakimi-mütləqi məhəbbət olar.
Nə əsarət, nə də ədavət olar,
Xalq müstəğrəqi səadət olar...
Qardaşım, sanma bu ümidi xəyal,
Gələcəkdir bu şanlı istiqbal!*

Deyirəm kaş bir möcüzə olaydı, A.Səhhət canlanıb Gəncədəki məzarından baş qaldırıydı, 100 il bundan əvvəl nəşr etdirdiyi «Məğrib günəşləri» kitabında dərc olunmuş bu arzularının necə həyata keçirilib reallaşdığına baxaydı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasının 20 illik təntənələrini görəydi, həyatın bütün sahələrində Vətənin qazandığı tarixi nailiyyətlərdən, onun BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü seçilməsindən, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin dünyanın 100 görkəmli adamının biri kimi şərəfləndirilməsindən, şairin doğma yurdu Şamaxının Milli Məclisdəki təmsilçisi cənab Elxan Süleymanovun Avropa Parlament Assambleyasındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi göstərdiyi fəaliyyətdən gözü dolusu fərəhlənəydi...

**MƏHƏMMƏD HADİ
ƏBDÜSSƏLİM ZADƏ ŞİRVANİ
(1879 - 1920)**

*Məhəmməd Hadi
XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni, orijinal bir cərəyanın – romantizmin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində başlıca simalardan biri, demək olar ki, bu cərəyanın başçısıdır. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da romantizm böyük ideya-estetik hadisə olmuş, xalqın mədəni həyatında mühüm iş görmüşdür. Hadi ilə birlikdə onun Səhhət, Cavid,*

Şaiq, Divanbəyoglu və gənc Cabbarlı kimi nümayəndələri özlərinin ən yaxşı əsərləri ilə sosial və mədəni tərəqqi üçün, insan şəxsiyyətinin azadlığa çıxması, orta əsr sxolastikasından uzaqlaşaraq azad fikirlər dünyasında yaşaması üçün çalışmışlar... Hadi ədəbiyyatın məqsəd və vəzifələri, romantizm metodunun sosial və estetik təbiəti, bədii xəyal və həqiqət, klassik irsə münasibət, sənətkar və mühit, bədii forma və məzmun kimi mühüm yaradıcılıq məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

(Əziz Mirəhmədov. AMEA-nın müxbir üzvü)

M.Hadinin müxtəsər tərcümeyi-halını ilk dəfə böyük ədib və xalq müəllimi Abdulla Şaiq tərtib edərək 1924-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Türk ədəbiyyatı» kitabında vermişdir. Sonralar şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş araşdırmalarda, namizədlik, doktorluq dissertasiyalarında alimlər müəyyən əlavə və şərhrlərlə həmin tərcümeyi-halı təkrar etmişlər. Mən də bəzi digər zəruri mənbələr əsasında dəqiqləşdirmə və təkmilləşdirmələr edərək «Türk ədəbiyyatı»ndakı həmin tərcümeyi-haldan yararlanmışam və A.Şaiqin məşhur «Xatirələrim» əsərindəki çox vacib məqamları da buraya əlavə etməklə Hadinin həyat yolu haqqında müxtəsər məlumatı bir qədər də dolğunlaşdırmağa çalışmışam.

Məhəmməd (Ağaməhəmməd) Əbdüssəlimzadə Hadi 1879-cu ildə Şamaxı şəhərinin Sarıtorpaq məhəlləsində doğulmuşdur. İlk təhsilini məhəllə mədrəsəsində Molla Abbas adlı müəllimdən almış, sonra Abbas Səhhətin atası Hacı Əlabbasın məktəbində oxumuşdur. Atası Hacı Əbdüssəlim el arasında nüfuz sahibi olan tacir idi.

Gələcək şair 9 yaşında ikən atadan yetim qalmışdır. Anası onu və bacılarını atıb başqa ərə getmiş, bu tələyüklü hadisə gələcək şairi anadan da yetim qoymuşdur. Nəci b və xeyirxah nənəsi Teyyibə xanım Hadini və bacıları Sahibə ilə Əsmanı öz qanadı altına alaraq yuvaları dağılmış körpələrə bütün dərdlərini, mətəmlərini unutturmağa çalışmışdır. Bu, dindar, mərd və iradəli qadın yeganə oğul nəvəsini bilikli, savadlı bir ruhani kimi böyütməyə çalışır, bu münasibətlə Ağaməhəmməd ərəbcə oxut-

dururdu. Uşaqlar da öz əziz nənələrini çox sevirtilər. Lakin amansız fəlakəti bunu da onlara çox görür.

1894-cü ildə nənəsi Teyyibə xanım dünyasını dəyişir. Yetimlər yaxın qohumlarının himayəsində qalırlar. Fitratən sərbəstliyi sevən vüqarlı Ağaməhəmməd heç kəsin himayəsini qəbul etməyib öz evlərində yalnız yaşamaq istəmişdir. Lakin təhsilini davam etdirmək arzusu bu bilik aşiqinin, zəkali və istedadlı uşağın iradəsini qırmış, o qohumu Mustafa Lütfi əfəndinin himayəsində yaşayıb ondan təbiyə almağa başlamış, özünün fundamental ərəb dili təhsilini zamanəsinin kamil ziyalılarından olan həmin əfəndidən öyrənmişdir. Lakin öyrəndikləri geniş qəlbli, yüksək düşüncəli Ağaməhəmmədi qane etmirdi. O, bütün varlığı ilə mütaliəsini genişləndirir, biliklərini zənginləşdirirdi.

Uşaqlıq çağlarından etibarən başına gələn fəlakətlər onu sarsıtmış, acı düşüncələrə, ağır mühakiməyə daldırmış, Ağaməhəmmədə ətrafındakı insanlara etimadsızlıq duyğuları aşılamış, onu yaşadığı mühitdən bezdirmişdi. Bunlar azmış kimi, sevgilisi hər ikisinin iradəsi xilafına varlı-karlı bir tacirə ərə verildikdən sonra çox böyük mənəvi sarsıntılar yaşayan Hadi elə uşaqlıq çağlarından hərərətindən məhrum olduğu ailə səadətindən kənarda qalmış, ilk məhəbbətinin oxu daşa dəyən şair «bundan sonra heç kəsə könül verməmiş, ömrünün axırına qədər evlənməmişdi. Bəlkə də elə buna görə Hadinin yaradıcılığında ilk məhəbbətə, qənirsiz gözəllərə, intim münasibətlərə, ümumiyyətlə sevgiyə dair əsərlərə rast gəlmək olmur. O, bütün istedadını ictimai-siyasi, bəşəri problemlərin, vətən və xalq taleyinin təhlilinə dair əsərlər yazmağa həsr etmiş, məhz bu məsələləri özünün başlıca

yaradıcılıq istiqaməti kimi qəbul edərkən nakam ömrünün sonuna qədər həmin amala sadıq qalmışdır. Bu, nəinki XX əsr Azərbaycan şeirində, ümumiyyətlə poeziya tarixində çox nadir hadisələrdən biridir.

Hadi zamanasının təzə, aktual elmlərinə yiyələnən bir ziyalı, mükəmməl müasir alim kimi yetişmək arzusu ilə yaşayırdı. Bu münasibətlə İstanbul və Qahirə kimi islam mədəniyyəti mərkəzlərində çalışmaq, ali təhsil alıb vətənə qayıtmaq istəyirdi. Həmin məqsədini həyata keçirmək üçün varlı qohumlarına müraciət etmiş, maddi yardım ummuş, lakin heç bir nəticə əldə etməmişdi. Bir ehtimala görə, hətta atasından qalan var-dövlətə sahib çıxmış bəzi yaxınları da onun xaricdə təhsil almasına köməkdən imtina etmişdilər.

Bu münasibətlə şeirlərinin birində acı-acı fəryad edərkən yazmışdı:

*Oxumaqçün nə qədər dadu-fəğan etdim işə,
Olmadı zərrə əsərbəxş şu istimdədim.
Dağa dersəmi eşidir, sonra verir əks-səda,
Daşa dönmüşlərə əks eyləmədi fəryadım.*

Ələcsiz qalan gənc Hadi öz əmioğlu ilə şərikli bir baqqal dükanı açıb xırda alış-verişlə məşğul olur. Lakin o, ticarət adamı deyildi. Qısa bir müddətdə böyük zərər ilə işdən uzaqlaşır. 1902-ci ildə Şamaxıda baş verən dağıdıcı zəlzələdən sonra Kürdəmirə köçüb yenə də kiçik bir dükana açaraq ətriyyat, dərman bitkiləri satışı ilə məşğul olur. Bu dəfə də zərərə düşüb alış-verişdən birməzləndirən Hadiyə onun istedadını yüksək qiymətləndirən dostları, Kürdəmir gəncləri kiçik bir məktəb açıb orada

dərs deməyi təklif edirlər. Gənc şair bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul edib işə başlayır...

Bundan sonra o, bütün enerji və hissiyatını səfərbərliyə alaraq böyük ehtirasla mütaliyə girir, biliklərini artırır, dünyagörüşünü genişləndirir. Bu yolla Hadi digər xalqların mədəni xəzinəsini, özəlliklə XIX-XX əsr türk poeziyasının parlaq nümunələrini öyrənir, azadlıq mücahiləsi açmış məşhur şairlərin təsiri altında eləcə də şəxsən özünün o illərdəki Azərbaycan gerçəkliyində gördüyü böyük ədalətsizliklərin, çıxırın ictimai ziddiyyətlərin təsiri altında həyatını öz xalqının, məzlum Şərqi və bəşəriyyətin azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr edir.

1905-ci il inqilabının təsiri ilə Azərbaycanın ictimai həyatında, özəlliklə mətbuatda baş verən yenilikləri ilkin duyan, onları görüb mütəəssir olan istedadlı gənclərdən biri Məhəmməd Hadi olur. O zaman görkəmli alim və jurnalist Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunan «Həyat» qəzeti öz tərəqqipərvər yazıları ilə xüsusilə fərqlənirdi. Həmin qəzetin təsiri ilə şair məktəbin, maarifin, elmin tərənnümünə həsr edilmiş «Lövhi-məktəb» şeirini 11 yanvar 1908-ci ildə «Həyat»ın səhifələrində dərc etdirir. Qəzetlə əlaqələri daha da sıxlaşan Hadi tezliklə həmin qəzetin ən fəal müəlliflərindən birinə çevrilir. Şeirləri oxucuların böyük diqqət və marağına səbəb olur.

Artıq Həstərxanda məskunlaşıb orada «Bürhani-tərəqqi» adlı tərəqqipərvər bir qəzet nəşr etdirən Lütfi əfəndinin dəvəti ilə bir müddət orada çalışan şairi 1907-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə Bakıya çağırır və baş redaktoru olduğu «Füyuzat» jurnalının redaksiya heyətində onlar birlikdə çalışırlar. Hadinin yaradıcılıq istiqamətinin möhkəmlənməsində, aşib-daşan istedadının cıllanmasında

«Füyuzat»ın böyük rolu olur. Onun şeir, məqalə və tərcümələri bu jurnalın səhifələrində müntəzəm olaraq dərc edilir... Təəssüf ki, «Füyuzat» jurnalı vaxtsız qapanır və bu hadisə Hadinin əhval-ruhiyyəsinə çox pis təsir bağışlayır. Laubali, laqeyd həyat sürən şair qəmini-kədərini unutmaq üçün içkiyə qurşanır, hərdən bir digər mətbuat orqanlarında yazılarını buraxdırır. 1908-ci ildə vətənpərvər milyonçu H.Z. Tağıyevin dəstəylə M. Hadinin şeirlərindən ibarət «Firdövi-ilhamat» adlı ilk kitabı nəşr olunur.

Ata-anasını vaxtsız itirdiyi üçün uşaqlıq illəri qohumlarının evlərində keçən, yetimliyin bütün acılarını öz öksüz taleyində yaşayan Hadi gənclik çağlarında da ağır maddi sıxıntılar çəkmiş, hətta istedadlı şair kimi şeirlərini tez-tez nəşr etdirdiyinə, mətbuat idarələrində çalışdığına baxmayaraq ömrünün yetkin çağlarında da maddi ehtiyac onu tərk etməmişdir. Həmişə təmiz və səliqəli geyinən şairin qazandığı onun gündəlik xərclərini yetərinə ödəmək üçün azlıq edirdi. 1914-cü ildə yazdığı və qələm yoldaşlarına ithaf etdiyi «Zamanın məzhəklərindən» şeirində şair əsərlərinin satılmadığından, buna görə də düşar olduğu acınacaqlı maddi durumdan «ilhamının qəlp pula dönməsindən», qələm yoldaşları olan şairlərin sərəsəri vəziyyətə düşdüklərindən acı-acı şikayətlər edir. XX əsrin 20 ilinin ən istedadlı Azərbaycan şairlərindən biri olan Hadinin maddi vəziyyətini əks etdirən bu misraları onların yazılmasından 100 il keçdiyinə baxmayaraq bu gün də həyəcənsiz oxumaq olmur:

*Boynu buruq, kəsəsi boş, könül qan,
Bir sünüərbəbi-qələm hər zaman
Kitab satanın üzünə baxmada,
Kitabçı söylər: «şeyrə yox baxan!»
Satılmayır zadəyi-ilhamımız,
«Çox yazıq olduq» deyirəm hamımız...*

Bu şeir yalnız Hadinin özünün yox, o dövrün bütün yaradıcı ziyalıların həyatının çətinliklərini əks etdirirdi. O vaxtın nasir, jurnalist, aktyor, rejissor və rəssamları, digər yaradıcı ziyalıları, o cümlədən jurnalistikamızın banisi H. Zərdabi, dahi satirik Ə. Sabir, məşhur aktyor H. Sarabski, təkrarsız rejissor H. Ərəblinski, rəssam Ə. Əzimzadə və başqaları məhz bu şəraitdə yaşayırdılar. «Hambal» sözü görkəmli şair Bayraməli Abbaszadənin yalnız şeirlərində işlətdiyi təxəllüs deyil, həm də çörək qazanmaq üçün gördüyü işin adı idi.

Bununla belə, Hadi öz yaradıcı taleyindən narazı deyildi. O, ölümündən sonra da olsa, böyük şair kimi öz obyektiv qiymətini alacağına əmin idi.

*Yoxdur zərəri keçsə də fəqr ilə həyatım,
Kim olduğumu bildirəcək bil ki, məmətim.
Fərdəyi üfulumda bu qövəm ağlayacaqdır.
Lakin gözümü dəsti-əcəl bağlayacaqdır.*

Bu misraları götürdüyüm «Ümid həyatın ruhudur» şeirində Hadinin istifadə etdiyi çox maraqlı bir təşbehə heç cürə laqeyd qalmaq mümkün deyil:

Bəxtim kimi olsun kəfənim, yəni siyəhnək».

Mən az-çox tanış olduğum çoxəsrlik şeirimizdə bu

təşbihə ilk dəfə məhz Hədinin sözü gedən şeirində rast gəldim. Hörmətli oxucu yaxşı bilir ki, kəfən adətən ağ parçadan, bezdən olur. Lakin Hadi bir növ vəsiyyətdir ki, onun kəfəni üçün qara parçadan istifadə olunsun; çünki, bu rəng şairin qara bəxtinin rəmzidir... Lakin bu qara bəxtin, qara rəmzin özünün də axırında şair bir işıq, bir aydınlıq görür, öz gələcəyini arxa planda qoyaraq millətinin taleyini həmin işıqla bağlayır:

*Millət işıq olsun, məni udsun bu siyəh xak,
Ancaq dilərim qövmüm ola sahibi idrak.
İdrakı olanlar məni sonra qanacaqdır,
Bir qövmi dirildən də cahanda qanacaqdır.*

«İsmət, yaxud əlif olan zatların xəsaili» şeiri M. Hədinin əsl insan, onun öz məsləkinə sədaqəti, mərdlik və mədəniyyəti haqqında qənaətlərinin poetik kodeksidir. Doqquz bəndlik bu şeirin hər bəndində lirik qəhrəman yaşadığı çox mürəkkəb, məşəqqətli zamanın meydana atdığı ən mürəkkəb sınaqlara məruz qalır və şair bu qəhrəmanı həmin sınaqlardan başucalığı ilə, şərəf və ləyaqətlə çıxmağa çağırır. Bu bəndləri misra-misra oxuyub axıra çıxdıqca biz də Hədinin lirik qəhrəmanı ilə birlikdə sanki o ağır sınaqlara məruz qalır, həyatın labirintlərindən keçib onunla bir ağızdan təkrar edirik: öz insanlıq vüqarını, heysiyyətini, məslək və ideallarını yüksək qiymətləndirən insan, özəlliklə qeyrətli ziyalı heç vaxt var-dövlət, şan-şöhrət üçün əqidəsindən dönməz, necə ki, bir şir heç zaman tülkünün yanından öpməyə alçalmadığı kimi. Şair nə gözəl demişdir:

*Kimsəyə qılmaz təməllük haqqpərəstan nan üçün,
Çəki-ismət eyləməz alıcınaban nan üçün,
Abi-nayabi-ifafı tökməz insan nan üçün,
Tərki-məslək eyləməz ərbabi-irfan nan üçün.*

Cüdayi-vətən olmaq, sürgünlərdə, yesirlikdə ömür sürmək hələ XIX əsrdə Mustafa Ağa Arif, Qasım bəy Zakir kimi Azərbaycan şairlərinin alın yazısı olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziyasının romantik qolunun başında duran Məhəmməd Hadi də uzaq ellərdə sürgün həyatı keçirib qürbət poeziyamıza öz töhfəsini vermiş sənətkarlardan biridir. Qürbət illəri şairin onsuz da fərəhsiz keçən ömrünün kitabında ən kədərli səhifələri təşkil edir. Hadi 1910-cu ilin baharından etibarən İstanbulla gedərək ölkənin o zamankı paytaxtında nəşr olunan «Tənin» qəzetinin redaksiyasında Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışır, türk poeziyasında azadlıq çarçıları kimi tanınan Tofiq Fikrət və Rza Tofiglə yaxın dostluq əlaqələri saxlayır, həmin ölkədəki irtica əleyhinə «Rübab», «Sərvəti-fünun», «Sabah» qəzetlərində fəal çıxışlar edir. Bu zaman Türkiyənin hərbi naziri Mahmud Şövkət paşa sui-qəsd nəticəsində həlak olur. Bu münasibətlə şəhərlərdə həbslər, sürgünlər dalgası genişlənir. Xüsusi nəzarətdə olan Hədinə də «Rusiya-dan göndərilmiş» təxribatçı kimi o zamankı Türkiyə imperiyasının ucqarlarından hesab olunan Salonikə sürgün edirlər. Özünə uyğun bir iş tapmayan şair bazarlıq etmiş yerli qadınların ağır zənbillərini onların evlərinə daşıyıb bir parça çörək üçün qəpik-quruş qazanmağa

məcbur olmuşdu... Balkan müharibələri (1912-1913) nəticəsində Salonik Yunanıstana birləşdirilmişdi. İndi də yunan polisi Hadidən «Türkiyənin casusu» kimi şübhələnir. O, qəlbi xalq, bəşər səadəti üçün döyünən bir Azərbaycan şairi olduğuna heç kəsi inandıra bilmir. Hadini limandan yola düşən ilk gəmiyə mindirib Yunanıstandan təcili surətdə xaric edirlər. Gəmidə şairin həyatına qəsd olunur. Qaragüruhçular onu Mərmərə dənizinə atıb öldürmək istəyirlər. Bir təsadüf nəticəsində xilas olan Hadi güc-bəla ilə əvvəlcə İstanbula, oradan da Batuma və nəhayət, 1914-cü ilin fevralında Bakıya gəlib çıxır...

Hadinin irəliliyi və sonrakı illərin hər birində yaranmış onlarca şeiri bizə gəlib çatdığı halda, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsindəki mühacirət illərinə dair onun barmaqla sayılacaq qədər az əsəri var. 1912-ci ildə yazdığı şeirlərindən isə bircəciyi də bizə məlum deyil. Bundan belə nəticə çıxarmaq olarmı ki, məsələn, Salonikdə, Egey dənizinin sahilı döyəcləyən dalgalarını seyr edən qərib və tənha şair Bakının Xəzər sahillərini, doğma Azərbaycanı xatırlamamış, onun qəmküsar qəlbi dünyanın ağır dərdlərindən qövr etməmiş, gah incə, lətif, gah qəzəbli və üsyankar rübabi dilənməmiş və Hadi şeir yazmamışdır? Əlbəttə, yox! Qərib ellərdə, təhlükəli, üzücü yollarda başına gələn məşəqqətlərdən onun özünün qurtuluşu bir möcüzə təsiri bağışlayır. Yəqin ki, başqa müxəllafatı kimi şairin o illərə dair şeir dəftərləri də itib batmış, yaxud gəmidə həyatına qəsd ediləndə digər olan-qalanı ilə birlikdə dənizə atılmışdı...

1914-cü ilin sonlarından Hadinin qürbət həyatının ikinci dövrü başlanır. O, dünya müharibəsində Rusiya tərəfindən iştirak etmək üçün təşkil olunmuş müsəlman diviziyasının tərkibində bu hərbi birləşmənin ruhanisi kimi Azərbaycanı tərk edir. Üç il ərzində Avropada, Karpat dağlarının ətəklərində, Polşada, Qaliçdə, Lemberqdə olur. Cəbhə qayğılarından imkan tapanda şeirlər yazır. Bu əsərlərində də Hadi öz yaradıcılığının əsas mövzularına sadiqdir. Yəni şair, istedadının bütün qüdrətini səfərbərliyə alaraq, müharibə lövhələrinin onda yaratdığı intibahlar əsasında yenə də bəşəriyyətin dərd və sitəmlərindən, azadlıq arzularından yazır: «Meydani-hərb xatirələrimdən», «Ulduzlu bir gecədə müharibə tamaşası...», «Qış günlərində odlu fəğanlar» və s. şeirləri buna misaldır. Bu əsərlərdə vətəndən uzaqlarda baş verən dəhşətli hadisələrə, bəşərin faciəsinə romantik münasibət əsas yer tutur. Lakin müharibədə keçən üç ildə Azərbaycan həmişə Hadinin ürəyinin başında, gözlərinin qabağında olmuşdur.

*Karpat üstündəyəni, fəqət özümü,
Könlümü, ruhumu, iki gözümü
Daima döndərib də səmtinə mən,
Oluram sacidin, a şanlı vətən!*

Bu şeirin adı «Qürbət ellərdə yadı-vətən»dir. Uzaq bir ölkənin dağ ətəklərində, ölüm-itimlə özü arasında məsafənin gözlə-qas arasındakı qədər yaxın olduğu bir məqamda vətən şair üçün həqiqətən də əlçatmaz bir məkandır. Lakin bu acı həqiqət lirik qəhrəmanın vətənpərvərlik duyğularını üstələyə bilmir, bəlkə əksinə, qat-qat

şiddətləndirir, onun qəlbində yer alan müqəddəs duyğuların gözəl misralara çevrilməsini təmin edir.

Ümumiyyətlə, qürbət əsl vətən övladı olan Hadinin vətənpərvərlik duyğularını daha da böllurlaşdırmış, daha da fəallaşdırmışdı:

*Qürbət ellər, əgərçi oldu yerim,
Sənə aid bütün düşüncələrim.
Ey məni baslayan çəmənzarım,
Ey xəyali-rəfiqi-əfkarım.
Məni şair doğan anam səndə,
Əbədiyyət məzarı sinəndə.
Çox uzaq olsa da bu tən səndən,
Könlüm ayrılmayır, vətən, səndən.
Dustlar səndə, səndə yaranım,
Ey mənim aşiyani-zışanım.*

1917-ci ildə Hadi tərkibində ruhani vəzifəsini yerinə yetirdiyi ordu ilə birlikdə cəbhədən Sankt-Peterburqa yola düşmüş, oradan da Gəncəyə qayıtmışdır. Rusiya imperiyasının süqutu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması şairin ürəyindən xəbər vermiş, o, yeni dövrün ilk müstəqil Azərbaycan dövlətinə bir sıra şeirlər həsr etmişdir. «Məfkureyi-aliyyəməiz» şeirində təzə qurulmuş dövlətimizin bütün türk dünyasında parlaması barədə arzu və ümidlərini tərənnüm etmişdi:

*Ey dövləti-novın, yaşa əzmü-nizam ilə,
Parlaq əməllərin, məzhəri məram ilə!
Türk aləmində parlasın ənvəri intibah,
Gülsün həyatımızda izhari-intibah!*

Azadlıq ordusunun əsgərlərinə müraciətlə şair deyirdi ki, vətənin səadəti yolunda onun hər bir qeyrətli oğlu çətinlik və məhrumiyyətlərə sinə gərməli, xalqın azadlığı uğrunda çarpışmalarda lazım gələrsə şərafət ölməyə də hazır olmalıdır. Çünki istiqlalımız uğrunda döyüşlərdə həlak olmaq əbədiyyətə qovuşmaq deməkdir. Azadlıq uğrunda vuruşlarda tərəddüd etmədən öz cavan, nakam ömrünü qurban vermiş şəhidlərin şanlı ruhuna müraciətlə yazdığı başqa bir şeirində şair deyirdi ki, «sizin məzarınız millətin ürəyindədir, adınız dünya durduqca əbədi qalacaqdır». Tamamilə təbiidir ki, istiqlaliyyət çağlarında Hadinin əsərlərinin ən çox nəşr olunduğu qəzet Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin rəsmi orqanı – «Azərbaycan» qəzeti olmuşdur. 1918-1919-cu illərdə Bakıda şairin məşhur «İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah» poeması da kiçik kitablar halında nəşr olunmuşdur.

Səhhəti korlanan və maddi vəziyyəti ağırlaşan Hadi ömrünün axırlarında ələcsizlikdən poemasının çap olunduğu kitabçalarını və ayrı-ayrı şeirlərini vərəqlərə yazıb satmaqla səfilanə dolanmaq zorunda qalır. İcgiyə qurşanır. Təxminən on il əvvəl də Hadi belə mürəkkəb bir vəziyyətə düşmüş və bu halını «Bir aşiqi-hürriyyətin ehtisasati-ruhiyyəsini təsvir edən bir lövhədir» şeirində səmimiyyətlə etiraf etmişdi:

*Süyuli-qəm ediyor qəlbimi xərab mənim,
Cahanda sanki nəsibimdir iktirab mənim.
Xilas olmağa, Hadi, yədi-bələyadən
Dəvayi-dərdi dilimdir şərabi-nab mənim...*

Belə böhranlı günlərdən birində M.Hadi ilə görüş-

şən dostu, görkəmli ədib və məşhur maarif xadimi Abdulla Şaiq xatirələrində yazır ki, «bir gün küçədə ona rast gəldim. «Hərərətli şeirlərim» adlı mənzuməsini mənə uzadıb «al, beş manat ver!» dedi. Mən cibimdə olan on manatın hamısını ona verdim. O, diqqətlə üzümə baxdıqda mənə tanıdı və pulu ovcuma qoyub mənə qucaqladı. Çox mütləssir idi. «Şaiqciyim, bağışla, tanımadım» dedi. Nə qədər israr etdinsə pulu almayıb getdi... «Tutulmuş olduğu sərxoşluq onun ... göz əcib dünyaya daha aydın münasibət bəsləməsinə imkan vermirdi...» Yenə də A.Şaiqin «Türk ədəbiyyatı» kitabında şairin tərcümeyihəsinə həsr edilmiş məqaləsində göstərdiyi kimi, 1919-cu ilin axırlarına doğru Hadi birdən-birə görünməməyə başlayır. O, bir xəyal kimi qeyb olur. «Böyük bir ümid, böyük bir qayə ilə parlayıb yüksələn şair hələ uşaqlıq çağlarından həyatında baş verən acı inqilabların son ildırımları ilə söndü. O böyük qəlbin, o ülvi ruhun nə zaman söndüyü, harada dəfn olunduğu bu ana qədər heç kəsə məlum deyil. Qəbri və vəfat günü bilinməyən Hadinin adı isə heç bir zaman unudulmayacaq. Çünki o, zamanəsini hər kəsdən çox aydın və açıq surətdə göstərən şairdir ki, bu münasibətlə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük mövqe sahibi olan əhəmiyyətli bir simadır» (*A.Şaiq. Əsərləri beş cildə. 4-cü cild. Bakı, Azər nəşr, 1977, səh. 153*).

M.Hadi 1920-ci ilin mayında artıq bolşeviklərin əlinə keçmiş Gəncədəki xəstəxanaların birində vəfat etmişdir. Harada dəfn edildiyi barədə uzun müddət ictimaiyyət məlumatsız qalmışdır. Görkəmli alim, M.Hadi yaradıcılığının tədqiqatçısı Ə.Mirəhmədov 1966-cı ildə Gəncəyə gedib yerli ağsaqqalların köməyiylə «Səbzkar» qəbristan-

lığında Hadinin qəbrini tapmışdır. Bu barədə «Bakı» (axşam) qəzetinin 4 iyun 1966-cı il tarixli sayında məlumat dərc olunmuşdur. Sonralar şairin nəşi Gəncənin axar-baxarlı bir guşəsində dəfn edilmişdir.

II

M.Hadi XX əsr Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin romantizm cərəyanına mənsub olan Əlibəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Abdulla bəy Divanbəyoglu, gənc C.Cabbarlı kimi sayca az, lakin çox istedadlı sənətkarlarından biri idi. Rusiya, Avropa və Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatlarında o zaman təxminən yüz illik bir tarixə malik olan romantizm cərəyanı Corc Bayron, Mixail Lermontov, Tofiq Fikrət, Məhəmməd Hadi və digər təkrarsız sənətkarların təmsilində sözügedən ədəbiyyatların inkişaf edib təzə üslub, istiqamət və mövzular, təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdı. Romantiklər öz qiymətli şeir və poemaları ilə bu xalqların ədəbi-ictimai fikrinin dövrün ziddiyyətlərindən baş çıxarıb təzə və tərəvətli azadlıq ideyaları ilə zənginləşməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdilər.

M.Hadi mükəmməl bildiyi ərəb və fars dilləri vasitəsilə bəzi digər xalqların da bədiyyat xəzinəsilə orijinalında tanış olur, doğma dili kimi bütün inceliklərinə bələd olduğu türkcədə türk klassiklərinin və XX əsr şairlərinin, özəlliklə Nəsimi Kamal və Tofiq Fikrətin əsərlərini sevsə-sevə oxuyur, onların sənətkarlıq icadlarından öyrənir, bu şairlərə ithaflar, əsərlərindən iqtibaslar edirdi. Bu dil şairin imkanları dairəsində qərb mətbuatı və qərb ədəbiyyatı

nümunələrilə tanış olmasını da şərtləndirirdi.

Əsərlərindən göründüyü kimi Hadinin müəlləsi çox geniş olmuş, o, Şərq və Qərb aləminin görkəmli şair və filosoflarının əsərlərini oxumaqla yanaşı elmin ən müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmiş böyük alim və ixtiraçılar haqqında da yetərli məlumat sahibi olmuşdur. Bu mənada şairimizin öz əsərlərində Fransada maarifçilik hərəkatının rəhbərlərindən olan ədib və alim Fransua Volter, yazıçısı və alim Jan Jak Russo, alman ədibi və alimi Volfhanq Gete, alman dramaturqu və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Fridrix Şiller, ingilis bioloqu Çarlz Darvin, psixoloqu Herbert Spenser, Amerika fiziki Tomas Edison və digər dahilərin adlarına, əsərlərinə, əməllərinə müraciət etməsi, onları yüksək dəyərləndirməsi təbii və qanunauyğundur.

Coxları kimi Hadi də 1905-ci ildə Rusiyada baş verən burjua-demokratik inqilabını ruh yüksəkliyi ilə qarşılamış, bu hadisədən sonra xalqın azadlıq arzularının həqiqətə çevriləcəyinə inanmışdı. Azadlığın tərənnümü olduğu «Nəğməyi-əhraranə» əsərində, Birinci Dövlət dumasının işə başlaması münasibətilə qələmə aldığı mənzum təbriknamədə yaşadığı intibah duyğularının tərənnümü etmiş, inqilaba minnətdarlığını bildirmişdi:

*Sən azad eylədin qəmdidə hürriyyət-pərəstani,
Sənə ləbrizi-şükrandur bütün əhrar, hürriyyət!*

Əlbəttə, 1905-1907-ci illər inqilabı çarizmi bir qədər sarsıtmış, imperiyanın hər yerində ictimai həyata müəyyən bir yumşalma gətirmiş, mətbəələr açılmış, bəzi kitabların, Hadinin əsərlərinin də çap olduğu qəzet və jurnalların nəşrinə icazə verilmişdi. Bununla belə, milli ucqarlarda,

xalqın həqiqətən də azad olub öz müstəqil dövlətini yaratmasına aparan yollarda hələ çox məşəqqətli hadisələr baş verəcək, vətənin görkəmli övladları zaman-zaman məhrumiyyətlərə məruz qalacaq, zindanlara salınacaq, sürgün olunacaq, güllələnəcəkdilər... Buna görə təbiidir ki, Hadi bir müddət maarifi, məktəbi, bəzi yerlərdə qızların da təhsilə cəlb olunmasını tərənnüm etməyə üstünlük verir, adları da özləri haqqında çox şey deyən «Məktəb», «Məktəb şərqisi», «Lövhəyi-təsviri-maarif», «Maarifə dair», «Qızlar bağçası», «Sevgili şagirdlərimizə ərməğan» qəbildən olan şeirlərini yazıb nəşr etdirir.

Lakin uzun müddət bu cür davam edə bilməzdi. Tezliklə imperiyanın bütün əyalətlərində ictimai ziddiyyətlər daha da dərinləşməyə, milli zülm daha da şiddətlənməyə başladı.

Bütün bunlar Hadi şeirinin mövzu və ahəngində, təsvir və ifadə vasitələrinin məzmununda öz uyarlı inikasını tapdı, şairin onsuz da gedişətdən narazı olan sənətkar təbiətini yeni bir qüvvətlə cəşa gətirdi.

Öz köhnə dostunun əsərlərini həmişə sevgi-sevgə oxuyan, onun bir insan, ziyalı və şair kimi psixologiyasına, şəkərinə dərinlən bələd olan Abdulla Şaiq bu sözləri yazarkən tamamilə haqlı idi: «O, bütün köhnəliyə qarşı üsyan edir, haqsızlığa meydan oxuyur və özünə ən çox ilham verən, ən çox sevdiyi sərbəstliyi, hürriyyəti şeirlərində hərarətlə tərənnüm edirdi. Hər şeyi bəyənməyən Hadinin geniş ruhuna bu aləm dar gəlir, şair onu yıxmaq, parçalamaq yerində yeni bir aləm, yeni bir kainat yaratmaq üçün çırpınırdı». Sənətkarın hər bir təzə əsəri onun öz təbiətinə sədaqətini göstərən dətələb sübut idi. Belə olduğu üçün də həmin illərin oxucusu Hadinin şeirlərinə

laqeyd qala bilməzdi. Yəni vətən dərdi, millət qeyrəti çəkən hər bir azərbaycanlı elə adından da «qan qoxusu gələn» «Dad istibdaddan» şeirini oxuyub xalqının məruz qaldığı vəhşətlər haqqında dərinlən düşünməli, vətənin xilasını üçün qayğılanıb yollar axtarmalı olurdu:

*Qaldıq əlində bir sürü ərbabi-vəhşətin,
Olduq əsiri pəncəyi-qəhrü-müsibətin.*

*Hər səmtdən atılmadadır tiri-cangüdaz,
Yoxdur önün alan bu xədəngi-fələkətin.*

*Ehraq olundu zülmət ilə nazəndə şəhərlər,
Yıxmaqdadır cahanları ahi cəməətin.*

*Minlərcə binəva quru yerlərdə can verir,
Beş-on ləin naili dəryayi-nemətin.*

*Hər kəs gərək bərabər ola hər huquqda,
Ehsandır bu ərz bizə dəsti-qüdrətin.*

*Həmdəsti-ittifaq olunuz ey rəfiqlər,
Birləkdə fəth olur sizə babı səadətin!..*

32 misradan ibarət bu şeirdə böyük ehtiras və qəzəblə təsvir edildiyi kimi, Hədinin də vətəndaşı olduğu ölkəni bir sürü yırtıcı idarə edir. Vətən başdan-ayağa müsibət içində çırpınır. Xalqı hər tərəfdən təhdid edən bu ağır fələkəti aradan qaldıra bilən bir qüvvə, vasitə meydana yoxdur. Yurdun gözəl şəhərləri əhalinin başına gətirilən zülm nəticəsində xarabazara çevrilmişdir. Xalqın ah-

naləsi asimana bülənd olub. Lənəət gəlmiş beş-on zalımın əlində dəryalar qədər nemət, var-dövlət toplandığı halda minlərlə yoxsul, yazıq həmvətən evində altına salmağa həsir də tapmadığı üçün quru yerdə can verir... Şairə görə vətəndaşların bütün hüquqları bərabər olmalıdır. Axı bu ölkəni, onun torpağını Allah öz əli ilə (bizim) hamımıza ehsan etmişdir (bağışlamışdır)! Nəticə olaraq Hədi yurddaşlarını, dostlarını vəhdətə, həmrəyliyə çağırır, onları başa salırdı ki, xoşbəxtlik qapısını ancaq birləşib güclənən əllər açar bilər!

1908-ci ildə nəşr etdirdiyi «İstiqbalımız parlaqdır» şeiri Hədinin öz xalqının gələcəyi, taleyi, azadlıq idealları ətrafında düşündüklərinin, ürəyindən keçən ən səmimi, pak duyğuların poetik ifadəsi olan yüksək dərəcədə kamil əsərlərindən biridir. Xalqının düçar olduğu müstəmləkə həyatı, ictimai zülm, mədəni yenilik, cəhalət, xurafat, şairin onlarla şeirində, yüzlərlə beytində döndə-döndə özünün ürəkləri yandıran təsvirini tapmışdır. «Ah, kimsəsiz vətən», «Molla Nəsrəddin», «Şərəfeyi-ruh», «Kimdən kimə şikayət edəlim?» və s. şeirlərində, sanballı poemalarında doğma xalqının ağır vəziyyətindən döndə-döndə, acı-acı şikayətlər edən şair bütün bu məhrumiyyətlərə baxmayaraq, vətəninin bir gün öz ali məqsədinə çatacağına, ictimai zülmədən qurtulub istiqlalına qovuşacağına inamını heç vaxt itirməmişdi. O, düzgün başa düşürdü ki, şəxsən özü xalqının gələcək xoşbəxt günlərini, istiqbalını görməyə də bilər. Amma nə qəm, Hədi üçün ən vacib olan bu idi ki, onun xalqı öz tarixi ideal və arzularına mütləq qovuşmalıdır.

Xalqın istiqbalına, onun istiqlalıyyət arzularının bir gün hökmən çiçək açıb bar verəcəyinə bəslədiyi bu sar-

sılmaz inam sözü gedən şeirin kompozisiyasında aparıcı rol oynamışdı. Şair müstəqil Azərbaycanın o tarixi günlərin şahidi olan oxucusuna, bizlərdən hər hansı birimizə müraciətlə, ruhunun öz xalqının taleyi ilə qaynayıb-qarıxdığını etiraf edir, bütün varlığı ilə azadlığımızın pay bölgüsündə iştirak edəcəyindən ürək dolusu sevinclə, sonsuz ixtisar duyğusu ilə, başqa əsərlərində görmədiyim bir coşğunluqla bəhs açır. Çox təvazökaranə bir tərzdə öz azad və məsud oxucusundan rica edir ki, millətin azadlığı çıxıb istiqlaliyyətinə çatması haqqında xoş xəbəri vermək üçün zəhmət çəkib onun qəbrini ziyarət etsin:

*Ey ol vaxtı görən məsud, unutma bizləri, yad et,
Bu yolda həsrət ilə can verən əhbabı tədad et,
Məzarım üzrə gəl, dur, qəmli-qəmli ağla, fəryad et,
Oxu bu şeiri qəbrimdə ələtkərar övrəd et:
Dur, ey zindani-nisyanı yatan, azad olub aləm,
Sürurabadi-hürriyyət gəl, dilşad olub aləm!*

Şeirin bundan sonrakı bəndlərində Hadinin qələmi xüsusi bir qüvvətlə tüğyan edir. Şair uzun illərdən bəri həsrətində olduğu həmin xəbəri eşidən zaman necə qərribə, fəvqəladə yaşantılara məruz qalacağını həsrəti bu gün də azalmayıb həssas oxucuları mütəəssir edən yüksək poetik misralarla tərənnüm etmişdir:

*O dəm kim ibtisam eylər əməl, xəndan olar Hadi,
Mənim zərrəti cismim qəbrdə rəqsən olar, Hadi,
Qubar olmuş gözüm ağlar, dilim suzan olar, Hadi,
Lisanım cismlərsə böyləcə guyan olar, Hadi:*

*Dur ey zindani-nisyanı yatan, azad olub aləm,
Sürurabadi-hürriyyət gəl, dilşad olub aləm!*

Yəni on illər boyu uğrunda mübarizə gedən əməllərimiz reallaşanda şair də bundan canlanıb güləcək, eşitdiyi taleyüklü xəbərin oyatdığı intibahın təsiri sayəsində onun qəbrində artıq torpağa çevrilmiş bədəninin ən xırda zərərçikləri də canlanıb rəqs etməyə başlayacaq, gözlərindən sevinc yaşları car olacaqdır...

M.Hadinin bir sənətkar və vətəndaş kimi ən böyük arzuları xalqının, insanlığın azadlığı ideyası ilə bağlı olmuş və o, ömrünün axırına qədər bu idealına sadıq olmuş, onu tərənnüm etməkdən yorulmamışdı. Şairin mənsub olduğu xalq o zaman ikiqat zülm altında əzablara məruz qalmışdı. Öz təbii sərvətləri ilə çoxlarını cəlb edən, amma ictimai ziddiyyətlər, gerilik, xürafat içində çırpınan Azərbaycan digər tərəfdən də xalqlar həbsxanası kimi biabırçı ad çıxarmış Rusiya imperiyasının sümürgənliyindən olmanın əzabları çəkirdi. Şairin özünün bir şeirində obrazlı şəkildə etiraf etdiyi kimi, bir sıra xalqların imzalamış olduğu həyat kitabında onun xalqının xətti yox idi. Hadinin qənaətinə görə mənsub olduğu cəmiyyətdə böyük təbəddülat, inqilaba ehtiyac vardı. Özünü bu inqilabın icraçılarından biri hesab edən şair əsərlərini də bu yola işıq saçan bir mənbə kimi görürdü:

*Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır,
Ayatı-məhkəməti bütün inqilabdır.*

*Qılsın mütaliə məni ərbabi-inqilab,
Görsün bu ayələrdə nəsil feyziyabdır.*

*Sönmüş həvəsə şölə verər nuri-fikratim,
Ruhum füyuzpərvər olan afitabdır.*

*Hürriyyət ilə etməli məmur milləti,
Yarım, əsarət ilə vətən pək xərəbdir.*

Ərəb dili lüğətlərində inqilab sözünün ilkin mənası dəyişiklik, bir haldan başqa hala keçmə deməkdir. Həmin sözün bir mənası da dövlət hakimiyyətinin bir iqtidardan başqasına zorakı yolla keçməsidir. Məncə Hadi inqilab deyərkən bolşeviklərin 1917-ci ildə Rusiyada icra edib az qala bütün Avropanı 70 il iflic vəziyyətinə saldıqları revolyusiyayı yox, ictimai təbəddülatın sivil üsullarına əsaslanan inqilabı nəzərdə tutur və bu yolda bütün istedad və enerjisini səfərbərliyə alaraq yorulmaq, usanmaq nə olduğunu bilmədən mübarizə aparırdı. Bu mənada şairin həyat məramnaməsi, bir növ proqram əsəri, poetik manifesti olan «Mən bir kitabam» şeiri uzun illər boyu onun digər şeir və poemaları ilə yanaşı orta məktəblərin dərslik və müntəxəbatlarına salınmış, ali məktəblərdə tədris edilmişdir.

Hadinin inqilab, hürriyyət arzularının mühüm tərkib hissələrindən biri qadın azadlığı məsələsi ilə bağlı idi. Yaradıcılığının tədqiq edənlərdən şair-filosof Rəfiq Zəka Xəndan «Məhəmməd Hadi» (Bakı, 1979) kitabında haqlı olaraq deyirdi ki, Hadi nədən yazırsa-yazsın, hökmən məqamını tapıb qadınların azadlığına nail olmağa çağırır. Şair qadının çadradan sıyrılıb çıxmasını ona görə arzulayırdı ki, çadra cəmiyyətin bu ülvü, incə, zərif yarısını real həyatdan uzaqlaşdırır, onun fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırır, özəlliklə ictimai həyata qoşulmasına ciddi ma-

neələr yaradırdı. Çadra qadını həyat günəşindən məhrum edib qaranlıq zülmətdə saxlayırdı. Buna görə də qadın çadradan xilas olub maarif və mədəniyyət aləminə üz tutmalı, oxumalı, yeni ixtisaslara yiyələnməli, övladlarının yüksək səviyyəli, mötəbər tərbiyəçisi olmalıdır. Yalnız o zaman həqiqi qadın azadlığından danışmaq olar:

*Nə zaman kəsbi-ülum tapsa nisa,
Cismi-millət tapacaq onda şəfa.*

Bu mənada çox təbiidir ki, Hadinin «Cinsi lətifə», «Nisviyyət təranələri», «Gözlərin», «Hissiiyyəti-madərənə», «Mələkim, nədir o?», «Analara vəsiyyət», «Timsali mələl» və digər şeirlərində həyatımızın hərəkətverici qüvvəsi, evlərimizin dirəyi, övladlarımızın anası olan pak və xoşəxlaq qadınlar dərin səmimiyyət və həərətlə tərənnüm edilmişdir.

Öz yaradıcılığı ilə qadın azadlığı uğrunda həmişə ardıcıl mübarizə aparan Hadi 1914-cü ilin 22 fevralında Bakıda Türkiyədən gəlmiş təzə qəzetlərdən birində belə bir məlumat oxuyur ki, İstanbul Universitetinə artıq qızları da qəbul etməyə başlamışlar. Bu xoş xəbər şairi çox dərindən mütəəssir edir. O zaman İstanbul təkcə Türkiyədə yox, bütün türk dünyasında, Yaxın Şərqi müsəlman ölkələrində qadınların ali təhsilə cəlb olunduğu ilk şəhər idi. Əlbəttə, Hadi bu ürəkəçən fakta biganə qala bilməmiş, elə həmin gün bu münasibətlə «Payani-dilaram» adlı bir şeir yazıb «İrşad» qəzetinin redaksiyasına göndərmişdi. Fevralın 28-də həmin qəzetdə dərc olunmuş şeirə şair «Açıldı bağı-maarif o cinsi nəzanə» misrası ilə başlamış, müsəlman aləmində qadınların ali təhsilə qovuş-

masının ilk bahar qaranquşlarını ürəkdən alqışlamışdı. Müəllif bu fikirdə idi ki, ən qaranlıq gecəyə belə qadın işığı düşərsə, qaranlıqda qalanlar aydınlığa çıxıb bilər:

*Səma günəşsiz olanda gecə cahanı qucar,
Bu yer günəşlərinə leyliş olan yerlər
Zülam içində yaşar, parlamaz nə gün, nə səhər,
Qadın ziyası gördükdə zülmət isə qaçar!*

Bu şeirin işıq üzü gördüyü çağlarda ölkəmizdə bir nəfər də olsun Azərbaycan qadını ali təhsil almamışdı. Bizim ilk universitetimizin təsis olunmasına hələ dörd il qalırdı... Qadınlarımızın universitet auditoriyalarına daxil olması kimi bir hadisənin şairdə yüksək intibah duyğuları oyatmasının səbəbini məhz bu zəmində başa düşüb qiymətləndirmək lazımdır. Fikirləşirəm ki, kaş müstəqil Azərbaycanın ali məktəblərində bu gün təhsil alan on minlərlə qızlarımızın, habelə əlahiddə Qızlar universitetimizin müxtəlif ixtisaslı kamillə məzunlarının taleyi nakam şairimizin mübarək ruhuna əyan olaydı!

Mövzu seçmək, onu açmaq üçün bədii vasitələr axtarıb tapmaq, təbiət, yaxud cəmiyyət hadisəsinin mahiyyətinə varıb onu səriştə ilə mənalandırmaq Hadi şeirinin təsir gücünü təmin edən sənətkarlıq incəlikləri kimi nəzəri cəlb edir. Daha öncələrdə yaşayıb-yaratmış klassiklərimizi bir tərəfə qoyub məhəbbət fədaisi kimi oxucuların qəlbində əbədlilik yer tutan Füzuli Leylisinin öz fikir və duyğularını Ayla bölüşdüyü epizodu yada

salmaqla kifayətlənirəm. Hadi də 2 may 1919-cu ildə imzaladığı «Qəmərə» şeirində klassik poeziyanın bu ən populyar obrazlarından birinə müraciət etmişdi.

Lakin nə Hadi özü, nə də onun lirik qəhrəmanı Ayla münasibətində sevgi duyğularından, məhəbbət qayğılarından, hicran yangılarından şikayətlənir. Şair bu əsərində də öz ictimai ideallarına, əsas aparıcı mövzularına sadıq qalır. O, xilqətin lap başlanğıcından mövcud olan bu nadir təbiət möcüzəsinə müraciətlə deyir ki, ey Ay! Sən də göylər və günəş kimi əzəlisən, buna görə də zaman-zaman yer üzərində baş verən ən mühüm hadisələri görürsən. Kaş bir dillənib bu suallarına cavab verəydin:

- İlk insan olan Adəm necə yarandı? Onun oğlu Qabil nə üçün qardaşının qatili olub qan tökdü? Nə üçün bu əməl sonralar kütləvi hal aldı? Niyə görə?

*Ölmək, öldürmək işdə kari-başər,
Başər olmaqdadır şikarı-başər!*

Əlbəttə, şair çox gözəl bilirdi ki, Ay onun qayğı və təlatümlərinə cavab vermək iqtidarında deyil. Bununla belə o, insan münasibətlərində hələ yoluna qoyulmamış böyük problemləri artıq neçənci dəfə gündəmə gətirir, oxucularını, ictimaiyyəti əxlaqi-mənəvi təmizliyə çağırır, qətl-qarətə, nahaq qanlar tökməyə, qlobal müharibələrə qarşı var səsi ilə etirazını bildirirdi.

Bu şeirin sonuna doğru Hadinin Aya dediyi bir irad diqqətimə xüsusilə cəlb etdi.

*Toyla matəm yanında birdir, bir,
Ey qəmə, ey cavanlığa, özü pir.*

Özəlliklə beytin son misrasında «cavanlıq, özünə» təzadı məndə böyük maraq oyatdı. Şairin fərqi nə vardı? hikmətə bax ki, Ay məxluqatın ən qocaman nümunələrindən biri olduğuna baxmayaraq insanlar, özəlliklə də şairlər ən gənc, ən tərəvətli və qəşəng qızların üzünü məhz Aya təşbeh edirlər!

M.Hadi sözün rus bolşevik anlamında yox, əsl humanist anlamında beynəlmiləlçi bir sənətkar idi. O, bəşəriyyəti özünün xalqıyyəti, türkü milləti, islam və irfanı zehniyyəti hesab edirdi. Şair heç bir əsərində millətini digər millətlərə, dinini digər dinlərə qarşı qoymamış, başqa dinlərin daşıyıcıları və başqa millətlərə mənsub olan insanlarla birlikdə bəşər ailəsində öz millətəş və dinəşlərinə nicat və xoşbəxt həyat arzulamış, bütün şüurlu həyatını bu əzəmi məqsəd yolunda şam kimi əritmişdi. «Məfkureyi-aliyəmiz» şeirindən aldığım aşağıdakı misralar bu mənada Hadinin yaradıcılıq xəzinəsinin ictimai mahiyyətini müəyyən edən bir açıqdır:

*Güş eyləsin bu fikrimi əqvanı kainat:
Amalii-zülcəlalımız işdə gözəl həyat!
Viedani-millətə yazılıbdır bu ayamiz,
Ən şanlı, ən şərəfli həyat işdə qayəməiz!*

Vaxtaşırı türkün və müsəlmanlığın şanlı tarixinə müraciət edib bu tarixin əlamətdar məqamlarını yada salanda da Hadi fəvqəldin və fəvqəlmillət iddiaçılığından tamamilə uzaq olmuş, yaşadığı «millətlər yarışı», «millət-

lər paradı» zamanəsində mənsub olduğu xalqın da lazımı səviyyədə təmsil edilməsi üçün çalışmışdır:

*Qoymuş mülal imzasını övraqi həyatə;
Yox millətimin xətti bu imzalar içində...*

Dövrün həyat kitabının vərəqlərində öz soydaşlarının da xəttini görmək kimi təbii arzu ilə çırpınan şair onları bütün və hər cür xırda hissələrdən, məsələn, «hər hansı?» yaxud «hansı məzhəbdənsən?» suallarının doğurduğu diskomfortdan, insanlar arasındakı növ-növ tərifiqçilik təhrikələrindən, bunların millətə, xalqa, dinə vurduğu çox böyük zərərlərdən uzaqlaşmağa çağırırdı. Məsələn, müqəddəs kitabına söykənən bu misraları Hadinin sözügedən məsələyə dair əsas tezi adlandırmaq lazımdır:

*Nə sünnü, nə şiə var Quranımızda,
Üxüvvət ləfzi var fərhanımızda.*

Ölkədə xürafatın hökm sürdüyü bir vaxtda bu sözləri yazıb nəşr etdirmək böyük cəsarət tələb edirdi. Buna inanmaq üçün M.Ə.Sabirin «Sual-cavab» şeirini yada salmaq kifayətdir. Bu şeirdə şəhərlərimizdən birinə təzəcə gəlmiş bir qərib gənc onun qocaman sakinlərindən birinə burada məktəb, qiraətxana, qəzet mütaliəsi, aclara, dul arvadlara yardım barədə verdiyi suallarına heç bir müsbət cavab ala bilmir. Lakin onun sonuncu sualı dialoq iştirakçılarının münasibətlərində partlayışa səbəb olur:

*- Sünniyü-şiə təəssübləri ləğv oldumu ya?
- Nə dedin? Küfr danışdın! Cıraram ağzımı ha!!!*

M.Hadinin güclü istedadından və sarsılmaz vətəndaşlıq duyğularının səmimiyyətindən xəbər verən ələmlərdən biri onun zamanəsinin milli-mənəvi vicdan təcəssümü olan M.Ə.Sabirlə qarşılıqlı münasibətləridir. Sabirdən ən azı 15 yaş kiçik olan M.Hadi öz böyük müasiri ilə yxından dostluq edirdi. Onların ikisi də Azərbaycan xalqının tərəqqisi yolunda qeyrətlə çalışır, səmərəli yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdılar. Sabir və onun poeziyamızda həmişə baş ucalığı ilə təmsil etdiyi realist Molla Nəsrəddin ədəbi cərəyanı da, Hadinin baş ucalığı ilə təmsil etdiyi romantik Füyuzat ədəbi cərəyanı da fərqli üslublar və ədəbi-bədii vasitələrlə eyni böyük ədəbiyyata – məqsədə xidmət edir, eyni hədəfə vurur, eyni idealları təbliğ edirdilər. Hadinin güclü vətənpərvərlik, vətəndaşlıq amalinin ifadəsindən ibarət olan abdar şeirlərinin «ruhunda, pafosunda, kədər tərənnümündən, ittiham kədərdən güclü idi. Bu romantikada az qala satira və Sabir səviyyəsində tənqid, ittiham və ifşa pafosu var idi». AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev bu mülahizəsində də tamamilə haqlı idi ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalı bir sıra realist satiralarında romantik Hadiyə əsaslanmış, Sabir isə özü dostunun bəzi şeirlərinə parodiya yazıb nəşr etdirmişdi. «Bariqeyi-zafər parlayır, istiqbal bizindir» şeiri ilə «Səttarxan» şeirini eyni romantik alqış, eyni təbrik və əhsən nidaları birləşdirirdi.

Cənubi Azərbaycanda şah zülmünə qarşı xalq qəzəbinin coşması, canavar təbiətli zalımlara qarşı azadlıq mücahidlərinin müştəkkil hücumu keçməsi, bu işdə Səttarxanın nümayiş etdirdiyi şanlı qəhrəmanlıq nümunələri Hadinin böyük ruh yüksəkliyinə və alqışlarına səbəb olmuşdu:

*Hücumavər bu gün rubəhlərə bir şiri-hürriyyət,
Odur Təbriz elində parlayır şəmşiri-hürriyyət.*

Şairin bu vəziyyətlə bağlı ürəkdən gələn ən böyük arzusu isə bundan ibarət idi:

*Qırılsın pəncəyi-zülmün sənin, ey qırmızı cəllad!
Əsir etsin səni Səttar, qılsın bizləri azad!*

Göründüyü kimi, beytin hər misrasında qarşı-qarşıya gəlmiş tərəflərin təmsilçilərinin səciyyəvi əlamətləri öz dəqiq təsvirini tapmışdır. Onlardan biri İranda tökdüyü günahsız qanlardan qızarmış ən böyük cəllad – Məmmədli şah, digəri isə başlıca qayəsi həmvətənlərini azadlığa çıxarmaq olan böyük xalq qəhrəmanı Səttarxandır.

Hadi yalnız həmyerlisi və yaxın dostu Sabiri yox, onun mənsub olduğu məşhur «Molla Nəsrəddin» ədəbi cərəyanını, bu cərəyanın xalqa müraciət üçün ən mötəbər mətbuat orqanı olan «Molla Nəsrəddin» jurnalını, nəhayət, şəxsən bu jurnalın baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni də çox sevir və yüksək qiymətləndirirdi. 1910-cu ilin lap əvvəllərində həmin jurnalın təzə sayını oxuyan Hadinin yazdığı «Hörmətli əfəndim Molla Nəsrəddin» ünvanlı şeiri bu cəhətdən çox qiymətli poetik sənəd kimi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

*Sən nüsxəni aldığ, oxuyub bildik, a Molla,
Gördük bütün övraqını tənqid ilə imla.
Hər bir sözü tənqidə nə kəskin nəzərin var?!
Təsvirdə bundan daha artıq hünərin var.*

*Safi, çürüyü seçməyə parlaq məhəkin var,
«Fazil» müəhhirlərə döymək kötəgin var!..*

Hadinin qəlbindən süzülüb gələn bu gözəl misralar da bir daha sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə fəaliyyət göstərən və iki məşhur jurnalın adı ilə rəmləşən «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» ədəbi cərəyanları, realizm və romantizm üslubi istiqamətləri, bəzən yanlış izah edildiyi kimi heç vaxt biri digərinə düşmən olmamışdır.

Bu və ya digər ədəbi, ictimai, siyasi fakt və hadisəyə münasibətdə bəzən fərqli mövqelərdə olduqlarına, təsvir və tərənnüm obyektinə müraciətdə üslubi müxtəliflik nümayiş etdirdiklərinə baxmayaraq, onların ikisi də məhiyyət etibarilə bir məsləkə qulluq etmiş, Azərbaycanın azadlığı və inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Sözü gedən şeiri diqqətlə oxuduqda bir daha inanırsan: heç vaxt ola bilməz ki, ideoloji mübarizənin biri-birinə zidd iki düşmən qütbünün birini təmsil edən görkəmli və istedadlı bir sənətkar «düşmən» tərəfin baş mətbuat orqanını, özəlliklə onun liderini bu şeirdəki dərəcədə beləcə bəyənilib yüksək səxvətlə dəyərləndirsin.

Hadinin demək olar ki, bütün tədqiqatçıları bu qənaətlərində yekdildirlər ki, onun şeirlərinin dili mürəkkəbdir. Bir sıra hallarda Quranı-Kərimin orijinalından gələn ərəb ifadələri, fars dilinə məxsus çoxmərtəbəli izafətlər, çağdaşı olduğu türk mətbuatından mənimsədiyi iştə, şü, pək, şimdi, eyi və s. kimi sözlər şairin əsərlərinin sırayı oxucu tərəfindən qavranılmasına mane olurdu.

Deyilən mətləblər baxımından xeyli təkmilləşmiş axar-baxarlı ana dilimizin bugünkü daşıyıcısı olan oxucular da Hadini başa düşmək üçün müəyyən hazırlığa möhtacdır, yaxud bu münasibətlə uyarlı lüğətlərdən istifadə etmək zərurətidir. Əlbəttə, bu Hadinin lap uşaqlıq çağlarından çox güclü müəllimlərdən aldığı mükəmməl ərəb və fars dilləri dərsləri və Quran təlimi ilə sıx bağlıdır (Yada salıram ki, əsərlərinin dilinin qəlizliyi münasibətilə Hadi sağlığında dövrü mətbuatda müəyyən danlaqlara da məruz qalmışdır).

Çox maraqlıdır ki, şairin əsərləri arasında nəinki müasirləri, hətta bizim günlərin orta səviyyəli oxucuları tərəfindən asanca başa düşülən nümunələr də var. Onlardan biri də şairin 1918-ci ilin sentyabrında Gəncədə çıxan «Azərbaycan» qəzetində dərc etdirdiyi «Türkün nəğməsi» əsəridir.

*Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədərlə olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədərlə olmaz,
Qiyətli olan xuni-şəhidan hədərlə olmaz,
Dul qalmış olan növhəyi-nisvan hədərlə olmaz,
Bax səs sonuna, hikməti-türkan hədərlə olmaz,
Bədbəxt olan ağfani-yetiman hədərlə olmaz.*

*Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?*

Himni xatırladan və xalqın istiqlal mücadiləsində verdiyi şəhidləri ehtiramla yada salan bu poetik nümunədə

yüksək cazibədarlıq və musiqililik duyulmaqdadır.

Şairin 14 iyul 1916-cı ildə cəbhədə ikən Karpat dağının ətəklərində yerləşən Qorodinka kəndində qələmə aldığı «Dilək ölməz!» şeiri də dilinin sadəliyi ilə seçilir:

*Yüksək dilək, ay dilək,
Aydın dilək, «Ay» dilək,
Yolçuyuz, yol üstünə
Diləyini yay, dilək!*

*Səninlə gözlər gülər,
Alınlar, üzlər gülər.
Hansı dodağa qonsan,
Ağızda sözlər gülər.*

*Xəstələrə səhhətsən,
Gücsüzlərə qüvvətsən,
Dünya cəhənnəm olsa,
Sən özün bir cənnətsən.*

*Məyus olma, amandır,
Məyus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır!*

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının xoş ətri gələn bu bəndlər Hadinin bir şair kimi potensial yaradıcılıq imkanlarının dil baxımından da vüsətli olduğunu sübut edir.

Bəzən Hadinin şeir dilini əziz dostu, görkəmli müasiri Sabirin dili ilə müqayisə edirlər və bu zaman müəyyən ehtiyatsızlığa yol verirlər. Məsələn burasındadır ki, Sabir-

dən gətirilən nümunələr tipin, obrazın dilindən alınan misralar olur:

*Çatlayır Xanbaci, qəmdən ürəyim,
Qovuşub lap acığımdan kürəyim!*

Hadinin əsərlərində isə bu cür tiplər danışdırılmır, şair özü onların taleyini yazır, özü də birinci şəxsin, lirik qəhrəmanın, Hadinin özünün dili ilə:

*Fəcri-zəfərdə güluyur intibah,
Tiği-fütuhat ilədir inşirah.
İştə əməl, iştə səbahül-nücah,
Haqqü həqiqət sizə olsun pənah!..*

Bu misraları zamanəsinin uyarlı təhsil görmüş ziyalıları, mədrəsədə təhsil almış gənclər, Qurani-Kərimi axıra çıxmış yeniyetmələr yaxşı başa düşürdülər. Bununla mən Hadinin şeir dilindəki mürəkkəbliklərə bəraət qazandırmaq məqsədi güdmürəm. Sadəcə demək istəyirəm ki, müasiri olan müəyyən səviyyəli oxucular şairi başa düşür, sevir və yüksək qiymətləndirirdilər.

Şahidi və iştirakçısı olduğu Birinci dünya müharibəsi onsuz da qəm, kədər içində çırpınan Hadi poeziyasına yeni fəci motivlər gətirmişdi:

*Dağlar, təpələr örtülü durmuşdu kəfəndə,
Matəm səsi uçmaqda idi Karpat elində,*

*Top səsləri eylər kimi matəmləri elan,
Atəslə ölümdür bu yerə sahibi fərman.
Dəryadə hər b, yerdə də hər b, asimanda hər b,
Ey aləmin ilahi, nədir bunca hər bü zər b?!*

«Od ilə dəmirin» ölüm saçan fasiləsiz yağmuru hər kəsi bezdirdiyi bir vaxtda şair yenə də öz duyğu və düşüncələr aləmindədir. O, həmişə olduğu kimi yenə də dünyanın, insanların keçmiş, bu günü və gələcəyi haqqında fikirləşir, ağır düşüncələr axarı nəhayətdə onu bəşəriyyətin taleyi haqqında «inkisari-xəyala» uymağa qoymur, məxluqatın mayasındakı insani keyfiyyətlərin təntənəsinə inam şairi qanadları üzərinə alıb gələcəyin ürək açan xoş çağlarına qovuşdurur:

*Fərdəyi-şitadə güləcəkdir yenə gülşən,
Qış, yay və bahar həm gedəcək, həm gələcəkdir.
Güllər yenə əhmər dodağıla güləcəkdir.
Bülbül ötəcək, gül güləcək, parlayacaqdır,
Ənhər axacaq, səslənəcək, çağlayacaqdır.*

Nə yazıqlar ki, heç də həmişə belə olmur. Hadinin bu deyilənlərlə tam ziddiyyət təşkil edən əhval-ruhiyyənin daşıyıcısı olan əsərləri də var və onlardan bəziləri poema janrında yazılmışdır.

III

M.Hadi irsinin hələlik ən son və ən mötəbər nəşri olan «Seçilmiş əsərləri»nin («Şərq-Qərb» nəşriyyatı, Bakı, 2005) «Poemalar» bölməsində şairin dörd əsəri veril-

mişdir: «Bəşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı», «Aləmi musavatdan», «İranlı qardaşlarıma», «İnsanların tarixi faciələri və yaxud əlvahi-intibah». Bunlardan aldığım ilk təəssürat belədir ki, həmin əsərlər mövcud ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitablarında öz açıqlamasını tapan poema janrının tələblərinə sığmırlar. Onlarda bütün hadisələri özündə ehtiva edən süjet xətti, öz xasiyyət və davranışlarının mühüm keyfiyyətləri ilə başqalarından köklü surətdə seçilən xarakterlər, poemalara rəngarənglik və tərəvət gətirən rəcələr demək olar ki, yoxdur. «İranlı qardaşlarıma» (1909) XX əsr Azərbaycan poeziyasında çox vaxt tənqid obyektinə olan İranın tərənnümünə həsr edilmiş müfəssəl bir şeir təsiri oyadır. Hadini bu əsəri yazmağa ruhlandıran İranda, özəlliklə Cənubi Azərbaycanda 1900-cü illərdə genişlənən azadlıq hərəkatı, məsrutə ideyaları olmuşdur. Şair ürəkdən inanırdı ki, vaxtilə Sədi, Hafiz kimi dahilər yetirib dünya ədəbiyyatına bəxş edən, sonralar istibdad, cəhəlat, mövhumat əlində zəlif qalıb bayquşlara vətən olmuş İran nəhayət ölkəni bürümüş azadlıq hərəkatının tərəvət gətirən dalğaları qoynunda azadlığa çıxacaqdır.

«Aləmi-musavatdan»ı şərti olaraq «məktublar poeması» adlandırmaq olar. Eyni ad altında verilib «Ruhül quds təbiəti»nə ünvanlanmış girişdən və beş məktubdan ibarət olan bu poema dünya ədəbiyyatında böyük əhəmiyyətə malik olan utopik əsərlərin bizdə bəlkə də sonuncusudur. Yaşadığı çağlarda öz doğma vətəninə onun ictimai həyatında, məişətində, insanlar arasındakı münasibətlərdə görə bilmədiyi, lakin görməyi, şahidi və iştirakçısı olmağı bütün varlığı ilə arzuladığı ideal məqamları M.Hadi «Aləmi musavat» (Bərabərlik dün-

yası) adlandırdığı xəyalı bir şəhərə müncər etmişdir. Bu şəhərdə adi faytonçuya qədər hamının gözü-könlü toxdur. Mədəni və alicənab şəhərlilər gördükləri iş, etdikləri xidmət müqabilində ücret almırlar. Həsəl olan para kas-salara atılır, sonra bir yerə toplanıb şəhər əhlinin rifahı, vətənin abadlığı üçün xərclənir. Bu ümumi gəlirin hesabına hətta kimsəsi olmayanlar da elm ocağında təhsil ala bilirlər... Bu şəhərin sakinlərinin dilində hökumət, hakim və məhkum kəlmələri yoxdur... Onların lüğətindəki ən işlək kəlmə «insana məhəbbət»dir. Onlar hər cür xurafatdan, «əmmaməliyə», xaçgəzdirlərin təsirindən uzaqdırlar. Şəhərdəki bütün ibadət xanalar məktəblərlə əvəz olunmuşdur.

Sözü gedən dörd əsərdən ikisi – «Beşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı» və «İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi intibah» isə Hadinin özünə məxsus janrdaxili əlamətlərə malik çox sanballı poemalarıdır. Asan olsun deyə bundan sonra birinci poemanın adını «Bəşərin əhvalı», ikincisinin adını isə hədişünashığın mövcud ənənəsinə uyğun olaraq «Əlvahi intibah» kimi yazacağıq.

Adından da göründüyü kimi, şair «Bəşərin əhvalı»nda öz qarşısına çox çətin bir yaradıcılıq məqsədi qoymuş, ümumiləşdirilmiş qəhrəmanı olan insanın taleyini, onun bu dünyaya göz açdığı andan ömrünün sonuna qədər keçdiyi məşəqqətli yolu izləmişdir. Bu, çox mürəkkəb prosesdə şairin izlədiyi əsas qayə belədir: görəsən bu Allah bəndəsi, öz ömrünün uzunluğundan, gödəkliyindən asılı olmayaraq, onun hansı illərini azad yaşamışdır?

Hadinin bu sual ətrafında apardığı poetik araşdırmanın nəticələri ürəkəcan deyil. Şair belə hesab edir ki,

körpə elə anasının bətnində ikən məhbəb həyatı yaşamağa başlayır. Uşaq doğulan kimi onu bərk-bərk bələyir və üstündən də qat-qat iplə sarıyır, yəni onu ikinci dəfə sərbəstlikdən, azadlıqdan məhrum edirlər.

Beləliklə də uşaq beş-on yaş arasında yoldaşları ilə beşdaş, aşıq-aşıq, top-top oynadıqdan sonra yenə də əsarətə atılıb ölənə qədər həyatın acılarını, əsarətini bol-bol öz şəxsi taleyində, cəmiyyətində yaşayır. Məktəbdə də o, müəllimin zülmünə məruz qalır, incidilir, döyülür, bəzən hətta söyülür, yəni yenə də onun azadlığı əlindən alınmış olur. Hətta günlərin birində şagirdin maddi yardım üçün müraciət etdiyi bir dövlətli ona yardım əli uzatmaqdan imtina edir, çünki məktəbli gənc... teatra gedir. Beləliklə, yenə də insanın azadlığına, sərbəstliyinə qəsd olunur...

M.Hadinin ən görkəmli və ən kamil poeması «Əlvahi-intibah»dır. Yaxşı düşünülmüş kompozisiya və süjeti, lirik təqdimatlarla epik təsvirin uğurlu növbələşməsi, yeri gələndə lirik qəhrəmanla birinci şəxsin vahid obraz kimi təqdimi, zamanın özünün bəzən təşxis edilib canlı obraz kimi təqdim olunması və digər keyfiyyətləri bunu dönə-dönə təsdiq etməkdədir. 50 bənddən, 650 cıvarında misradan ibarət olan «Əlvahi-intibah» Hadinin həm də ən iri həcmli əsəridir. Qaldırdığı ictimai problemlərin sayı, sanballı və sənətkarlıq baxımından şairin şah əsəri hesab etdiyim bu poema həm də Hadinin nadir poetik istedadının ən parlaq təzahürüdür. Digər əsərlərinin heç birinin məna və əhəmiyyətini azaltmadan belə deməyə tam əsası var ki, Hadi «Əlvahi-intibah»dan qeyri heç bir əsər yazmamış olsaydı belə, yenə də elə təkcə bu poeması ilə XX əsr Azərbaycan poeziyasında özünə, nadir iste-

dadına layiq şəərli mövqe sahibi olacaq idi. Görkəmli ədib, ədəbiyyatımızın mötəbər tədqiqatçılarından olan professor Mir Cəlal Paşayev bu mülahizəsində tamamilə haqlıdır: «Mən... rus ədəbiyyatında, Azərbaycan, ümumən Şərq ədəbiyyatında belə bir ümumiləşdirici, fəlsəfilirik poema tanımıram».

Bəşəriyyətin taleyi, insan cəmiyyətinin keşməkeşlərə dolu tarixi bütün yaradıcılığı boyu Hadini düşündürmüş, o, nadir istisnaları çıxmaq şərtilə, özünün bütün əsərlərində bu məsələyə münasibətini bildirmişdir. Həmin mövzuda «Əlvahi-intibah» kimi monumental, çoxşaxəli və cazibədar bir poema meydana qoyması isə şairin tərcümeyi-halının xüsusi mərhələsi, Birinc Dünya müharibəsində iştirakı ilə bağlıdır. Yəni bundan öncə də Hadi cəmiyyətdə eşitdikləri və qəzetlərdə, kitablarda oxuduqları əsasında insanların məşəqqətli taleyini düşünür, yaşayır, acı-acı şikayətlənir, öz fikir və duyğularını qələmə alırdı. 1916-1917-ci illərdə isə müharibə ocağının gür yandığı bir yerdə, Karpat dağlarının ətəklərində döyüşən orduda xidmətdə olan şair müharibənin dəhşətlərini öz gözlərilə görür, hər gün neçə-neçə vətən əsgərinin nakam həyatının puça çıxdığının şahidi olur, imkan əmələ gələndə onların müsəlman kimi dəfn olunmasını yoluna qoyurdu. Bütün bu canlı müşahidələr əsasında oynayan intibahlarını, ürəyinin başını göynədən fikir və həyəcanlarını, bəşəriyyətin hər gün təhdid olunan taleyini böyük şair artıq kiçik şeirlər kimi yox, sistemli, əhatəli bir poema halında təsvir etməyə bilməzdi. Şəxsən mən bu əsərin ayrı-ayrı bəndlərini (qitələrini) oxuyarkən hərdən düşünürəm ki, Hadi fikir və həyəcanlarının ən şiddətli vaxtında bu cür misraları kağıza köçürməsinə sinəsi od tutub yana bilmiş:

*Həyatın səsləri guşində həp fəryad şəklində,
Bu insanlar ki, qardaşdır və lakin yad şəklində,
Bu torpaq qanlı ovlaqdır, bəzər səyyad şəklində,
Ədavət daima vardır, məhəbbət ad şəklində,
Cahan başdan-başa meydanı-matəmzad şəklində,
Fərəhlər həbs olunmuş, hüznlər azad şəklində,
Müsibətlər, bəlalər, qüssələr abad şəklində,
Ürəklər qəm odilə hər zaman bərbad şəklində,*

*Baxışlar kölgəli, üzlər bütün naşad şəklində,
Bu matəmgahı kim görmüş sürurabad şəklində?*

Poemaya ayrıca tədqiqat həsr edən f.e.d. İslam Qəribli «görəsən Hadi niyə insanı cəllad, dünyanı matəmgah şəklində təsvir edir və boyaları niyə bu qədər tündləşdirir?» sualına öz obyektiv cavabını şərh edərək göstərir ki, imperialist müharibəsinin törətdiyi qanlı qırğın, dəhşətlər, faciələr insanı sevən, ona inanan, onun ürəkləri parçalayan faciələrinə yanan, lakin insanı həm də bəd əməllərin törədicisi kimi görəndə müvazinətini itirəcək dərəcədə həyəcanlanan şairin ümid və arzularına möhkəm zərbə vurub onu sarsıtmışdır. Buna görə də şair öz poemasında dünyanı böyük bir matəm meydanı, insanı isə cəllad şəklində təsvir etmişdir. O zaman müharibə dəhşətlərinin xalqların başına gətirdikləri olmazın müsibətlərə dünyanın bütün mütərəqqi ictimai xadimləri, alim, ədib və şairlər ən müxtəlif yol və vasitələrlə çox kəskin etirazlarını bildirirdilər. Onların arasında M.Hadinin səsi daha əsəbi, bəzən cılıqlıq həddinə gəlib çıxan ahəngilə fərqlənirdi.

Professor Ə.Mirəhmədovun belə bir müşahidəsi

maraqlıdır ki, poemada Hadi bilavasitə müharibə səhnələrinin özlərini yox, onların təsiri ilə insan xəyalında canlanan bəşər tarixini və taleyini, bunlar haqqında öz fəlsəfi qənaətlərini, hiss və həyəcanlarını əks etdirir. Bir zamanlar insan haqqında şəfqət və mehribanlıqla danışmış onun səadətə naminə şeirlər yazması ilə fəxr edən humanist şair bu əsərdə bir dost, mübariz «bəşərpərvər» rolunda yox, qəzəbli bir ittihamçı mövqeyindən çıxış edir. O yana-yana təsbit edir ki, yaradanın, təbiətin şah əsəri, dünyanın əsrəfi sayılan insan əsrlər boyu can qoyaraq keçilməz dağların bağrını dəlib tunellər yaratmış, ilan mələyən quru səhralarda yollar salıb kanallar çəkmiş, təyyarələr ixtira edib göylərdə uçmağa başlamış, ildırımları, şimşəkləri özünə tabe etmiş, yerin ən dərin qatlarını kitab kimi oxumuş, səmaların sirrlərinə bələd olmuşdur... Bütün bunlarla yanaşı şairin fikrincə, həmin müdrik, ağıllı, əməksevən, qadir yaradıcı insan nə qədər şərəfli olsa da, yenə miskindir, zəifdir, kainatda ondan bədbəxt, ondan alçaq məxluq yoxdur... İnsan bir əlilə yaradır, tikir, qurur, bəzəyirsə, o biri əlilə yıxır, sökür, dağıdır, yandırır, məhv edir...

Beləliklə də, hər bir sağlam təfəkkür sahibini sözügedən global problemlər haqqında, özəlliklə qədim və orta əsrlər, müasir tarix, müharibələr və onların törətdiyi böyük fəlakətlər, davanın insan taleyinə, əxlaqa, məna-viyyata pozucu təsiri haqqında düşünüb-daşınmağa, götür-qoy edib obyektiv nəticələr çıxarmağa çağıran "Əlvahi-intibah" təkcə Azərbaycan romantizminin deyil, dünya poeziyasının parlaq nümunələrindən biri kimi, 100 il öncə yazıldığına baxmayaraq, bu gün də öz fikri-bədii əhəmiyyətini, aktuallığını qoruyub saxlayır.

Bədii tərcümə xalqlar və onların ədəbiyyatları, mədəniyyətləri arasında etibarlı məna-viyyat körpüsüdür. Azərbaycanın görkəmli şairləri tarixin demək olar ki, bütün mərhələlərində öz qiymətli orijinal əsərləri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirməklə kifayətlənməyib dünyanın yaxın-uzaq xalqlarına mənsub olan məşhur sənətkarların ən yaxşı yaradıcılıq nümunələrini dilimizə tərcümə etmiş, bununla da bir tərəfdən oxucularımızı o xalqların məna-viyyat xəzinəsilə tanış etmiş, həm də qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrimizin genişlənməsinə, xalqlar arasında mehribanlıq, dostluq münasibətlərinin inkişafına kömək etmişlər. Erkən orta əsrlərdən başlanan poeziya tərcüməsi ənənəsi məlum səbəblərdən XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənməmiş, ədalət naminə etiraf etməliyik ki, sovet hakimiyyəti illərində daha böyük vüsət almışdır. Azərbaycan oxucuları bu gün məşhur dünya şair, ədib və dramaturqlarından Homerin «İliada» və «Odiseya», Firdovsinin «Şahnamə», Şekspirin «Hamlet», «Otello», Hötenin «Faust», L.Tolstoyun «Hərb və sülh», Puşkinin «Yevgeni Onegin», Lermontovun «Zəmanəmizin qəhrəmanları», A.Dümanın «», Qorkinin «Həyatın dibində», Şoloxovun «Sakit Don», Markesin «Yüz ilin tənhalığı», Ç.Aytmatovun «Əsrdən uzun gün» əsərlərini və ən müxtəlif dillərdə yazılmış şeir və poema kitablarını, yüzlərlə digər əsəri də doğma ana dilimizdə mütaliə edə bilirlər. Dünya ədəbiyyatı klassiklərinin bir sıra əsərləri Azərbaycan dilinə iki, hətta üç dəfə müxtəlif ədib və şairlərimiz tərəfindən tərcümə olu-

nub nəşr edilmişdir.

M.Hadi keçən əsrin əvvəllərində dilimizə poetik tərcümənin beşiyi başında duran və bu sahədə bir sıra uğurlara imza atan görkəmli sənətkarlarımızdan biri olmuşdur. Onun tərcümələri arasında Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» poemasından, Sədinin «Gülüstən» toplusundan nümunələr, Hafizin bəzi qəzəlləri, Sənainin «Təraneyi-tövhid», Seyid Əşraf Gilaninin «Təraneyi-zəfər» əsərlərindən parçalar, Xəyyamın bir sıra rübaisi var. Apardığımız az-çox müqayisəli təhlillər göstərir ki, bu tərcümələrdə çox ciddi yaradıcılıq əməyi, fikri bədii axtarışlar, mütərcimin bu axtarışlara pərvəriş verən ülvə məqsədi və poetik mənbə olan orijinala məhəbbəti var. Həminin tərcümələrində orijinala sədaqət ciddi yaradıcılıq prinsipi kimi həmişə üzədadır. Lakin bu sədaqət iş prosesində tərcüməçinin ilhamını cilovlayan vasitəyə çevrilir. Bu da maraqlıdır ki, Həminin yaradıcılıq sərbəstliyi mütərcim özbaşınalığından bilmərrə uzaqdır.

M.Hadi bədii tərcüməyə öz orijinal poetik yaradıcılığının təbii tərkib hissəsi kimi baxır, bu prosesdə də şeir yaradıcılığında izlədiyi məqsəd və vəzifələrə sadiq qalırdı. Məsələn, Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi»-ndən tərcümə üçün o, böyük klassikin əsərindən ictimai zülmə, ədalətsizliyə meydan oxuyan məşhur «Ənüşirəvanla bayquşların söhbəti»ni seçmişdi. Qızına elçi düşən bayquşun süd bahası kimi təzə qohumuna bir xaraba kənd verməsindən narazı qalan tələbkər bayquşun dedikləri çarizmin müstəmləkə zülmünün xaraba qoyduğu Azərbaycan üçün vaxtilə Ənüşirəvan dövlətinin düşər olduğu vəziyyətdən daha acınacaqlı idi:

*Talibi düxtər deyir: Ey xeyrəsər,
Qəm yemə, zülmü-şahə qıl bir nəzər.
Çox çəkməz sayeyi-şahanədə
Baxş edərəm min belə viranə də...*

Hadi yenə də Sədinin elə bir əsərini tərcümə üçün seçib işləmiş və ana dilimizdə pərvəriş vermişdir ki, onun insan azadlığını və ədaləti tərənnüm edən hər bir misrasının altından Azərbaycan şairi özü də böyük məsuliyyət və məmnuniyyətlə öz mübarək imzasını qoymağa hazır idi. Söhbət keçmiş Şərq şahlarından birinin Məhəmmədli Mirzə adlı şahzadə övladına vəsiyyətindən bəhs edən şeirindən gedir. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, aşağıdakı misralar təkcə orijinalın tərkib hissəsi olması ilə deyil, həm də Məhəmməd Həminin özünün bərabərlik, hüriyyət və ədalət haqqında fikir və qənaətlərinin tərcüməni olması ilə şairimizi cəlb etmişdi:

*Qulaq as elin dadü-fəryadına,
Yüyür zülm görmüşlər fəryadına!
Hökumət ricalında vicdan gərək,
Mürüvvət gərək, əqlü ürfan gərək.
Hüquqi-cəmaati qasb eyləmə,
Səri-karə əsrarı nəsim eyləmə.
Vətən ədlü dad ilə abad olar,
Dodaqlar gülər, qəlblər şad olar.
Dönər şəhrlər saheyi cənnətə,
Vətən bənzər ağuşi-hüriyyətə.*

Maraqlıdır ki, Sədidən çevridiyi bir mənzuməni Hadi belə bir qeydlə qəzetdə nəşr etdirmişdi: «Ədibi-hamil-

Sədinin Bustan»ından dərilmiş və bəzi fikirlər dəxi əlavə edilmişdir». Bu əsərdə Hadi o vaxtdək tərcümə tariximizdə görünməyən orijinal bir vasitədən istifadə etmişdir. Sədinin «Şamda qəhətlik» rəvayətində qədim zamanlarda indiki Suriya ölkəsini (Dəməşqi) sarımsı bir qıtlıqdan, qəhətləkdən söhbət gedir. Çəyirtkə bütün məhsulu aparmış, budaqlar tamam qurumuş, susuzluqdan torpaq çatçat olmuşdur. İnsanların gözlərindən qanlı yaşlar axır. Çox qüvvətli qullar belə açlığa tab gətirməyib qırırlar. Belə bir vaxtda rəvayətin müəllifi özünün var-dövləti başından aşan, lakin xəstəlik əlindən pis günə qalmış «bir dəri, bir sümük» vəziyyətnə düşmüş bir köhnə dostuna rast gəlir, onun nəçin belə acınacaqlı hala qaldığını soruşur. Köhnə dost

*Dedi: Ey Sədi, çoxdur mülkü-məlim,
Füzundur sərvəti-cahim, cəlalım,
Şu malın zərrəcə yoxdur lüzumı,
Əritdi cismimi hüznü-ümumi.
Qəmi-məxluqdan döndüm hilalə,
Vücudum bənəyir indi xəyalə.
Dilərimi hiç görsün əhli-şəfqət
Vücudi-xəlqdə dərdü müsibət?!*

Bunlar Sədinin «Şamda qəhətlik» rəvayətinin son misralarıdır. M.Hadinin bir mütərcim kimi orijinallığı bu olmuşdu ki, o, özü də həmin rəvayətdəki «Sədi-Rəfiq» dialoquna qoşulmuş, orijinalın finalında həmin mükəlliməyə «Mütərcim» adlı 15 misralıq bir parça artırmışdır. Bu parçadan görüldüyü kimi, mütərcim rəvayətdən «doymamış», Sədinin əsərdə izlədiyi problemə bir tə-

cüməci, bir fəal yaradıcı Azərbaycan ziyalı kimi özünün şəxsi münasibətini də bildirməyə mənavi ehtiyac duy-muşdur:

*Odur şəxsi-süpehri adəmiyyət –
Ki, olmuş nəşiri-əfkari-millət,
Edib təsvir saqi-ictimadi,
İbadə göstərir rahi-rəşadi.
Cərasəsa dəmadəm nələzəndir,
Təyəqqüz bəxşi-övladi-vətəndir.
Urar hər an bəngi intibahi,
Deyilmi bunlar islamın pənahı?*

Bunlarla Hadi demək istəyir ki, əsl vətənpərvər insan üçün böyük ideal heç vaxt onun özünün səhhəti, sağlamlığı, var-dövləti, ümumiyyətlə maddi mənafeyi yox, birinci növbədə mənsub olduğu elin-obanın, damarlarında qanı cərəyan edən millətin taleyi və tərəqqisi, müqəddəratıdır, qail olduğu dinin nıcatıdır. Bu problemlər həll olunmadıqca bu cür əsl vətənpərvər vətəndaşların vicdan zəngi həmişə ah-nalə ahəngilə səslənib insanları qəflət yuxusuna dalmağa qoymayacaqdır.

Hafiz Şirazinin «Nəsimi-səbəyə niyaz», «Dinlə gö-zəlim!» və «Ümidi-vüsali-canan, yaxud qəm yemə» şeirlərinin tərcüməsində M.Hadi daha maraqlı bir üsuldən istifadə etmiş, onların müəllif möhürü vurulmuş beyləri ilə yanaşı özü də hər bir əsərə öz təxəllüsü ilə təsdiq olunan ikinci möhür vurmuş və bu zaman şair-tərcüməci münasibətləri baxımından son dərəcədə maraqlı və tərəvətli bir mənzərə alınmışdır:

Birinci şeir:

*Hafizin ol xirqeyi-kəməqədrin et rəngin həmey,
Sən gətir məstü xərab işta onu bazardan.
Ey səbə, sən tutiya bəxş eylə, kor olsun rəqib,
Qorxamaz əhrar, Hadi, tənəyi-əğyardən.*

İkinci şeir:

*Ol cami-cəhanbinə ki, Hafiz həvəs eylər,
De: pişgəhi-Asəfū Cəmşid-məkan ol.
İstərsən açılısın sənə əsrari-xəfaya,
Hadi kimi xaki-dəri-əhrari-zəman ol.*

Üçüncü şeir:

*Xaneyi-fəqr şəbū-müzlimdə xəlvət, Hafiza,
Ta sənə virdi-zəbandır dərsi-Quran, qəm yemə.
Hadiya, şeiri – «Lismül-qeyb»ə oldun tərcüman,
Ruhi-Hafizdir sənə hər dəm sənaxan, qəm yemə.*

Beləliklə də Hadi İran klassikinin əsərini «özəlləşdirməkdən» bilmərrə uzaq olub, əksinə, onun sənətkar mövqeyini canı-dildən bir daha təsdiq etmiş olurdu. O demək istəyirdi ki, Hafizin müdrik kəlamlarında öz orijinal poetik ifadəsini tapmış mətləblərə o da bir şair kimi ürəkdən qoşulur və bunu öz imzası, möhürü ilə etiraf edir. (Bu, iki və ya bir neçə nəfərin vacib bir maddi, yaxud qeyri-maddi bir məsələ barəsində bir akt, bəyannamə tərtib edib, hər birinin həmin mətni öz imzası, möhürü ilə təsdiq etməsi kimi bir şeydir)

V

Müasir olmuş digər sənətkarlarla, məsələn Sabirlə müqayisə etdikdə görmək olur ki, Hadinin əsərləri ətrafında elmi ədəbiyyat o qədər də zəngin deyil. Lakin akademik M.Cəfərovun «Səni kim unudar?» (1942) adlı məşhur məqaləsi, Mir Cəlalın «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» (1947) adlı doktorluq dissertasiyası, yenə də Məmməd Cəfərin romantizm cərəyanına dair fundamental tədqiqatları (1963), habelə AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədovun «Məhəmməd Hadi» (1962), İsfəndiyar Vahabzadənin «Millətimin imzası» (1992), f.e.d., Vəli Osmanlının «Azərbaycan romantikləri» (2009) kitabları göstərir ki, bizim elimizdə Hadi irsinə maraq səngimək bilməmişdir. Məmməd Cəfər müəllimin adı çəkilən məqaləsi vaxtilə Hadinin «burjua şairi» kimi tarixin arxivlərinə atmış qaranlıq səltənətində bir ildırım kimi çaxmışsa da müəllifinə böyük sıxıntı və mərhumiyyətlər də gətirmiş, onu ciddi ideoloji basqılara məruz qoymuşdu. Buna baxmayaraq 1947-ci ildə professor Mir Cəlal özünün «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» adlı doktorluq dissertasiyasında M.Hadiyə maraqlı bir öçerk həsr etmiş və inandırıcı elmi ümumiləşdirmə əsasında belə haqlı qənaətinə ifadə etmişdi: «Azərbaycan şeyirində Nəsimi və Füzulidən belə davam edib gələn milli romantik ənənələrin yeni, müasir romantizmə keçid dövrü Hadi yaradıcılığında öz qiymətli ifadəsini tapmışdır».

Kommunist partiyasının XX qurultayından sonrakı müəyyən «yumşalma» dalğasından istifadə edən M.Cəfərov Azərbaycan romantizmi probleminə həsr olunmuş tədqiqatında xalqın azadlığını və tərəqqisini özünə əsas

ideal kimi qəbul etmiş Hadinin çox zəngin romantik əsərlərinin inandırıcı fikri-bədii təhlilini vermişdi. Əziz Mirəhmədov isə sözügedən kitabında Hadinin həyat və yaradıcılığına dair çox pərakəndə, lakin çox da qiymətli faktları xüsusi səylə toplayıb sistemə salmış, şairin o zaman üçün ilk və mükəmməl elmi tərcümeyi-halını yazmış, başlıca şeir və poemalarını ətraflı təhlil etmişdi. Yazıldığı illərin əsərə hopmuş ideoloji kəm-kəsirlərinə baxmayaraq bu araşdırma müstəqillikdən əvvəlki elmin Hadi haqqında ən kamil monoqrafiyası olaraq qalır.

Hadisünashığın mən bu öçerki yazdığım çağlarda işiq üzü görən hələlik son nümunəsi f.e.d. İslam Qəriblinin «Məhəmməd Hadi və mətbuat» (2011) monoqrafiyasıdır. İrəliki kitabların heç birinin məna və əhəmiyyətini azaltmadan göstərmək lazımdır ki, bu əsər şairin böyük arzularının çiçəkləndiyi müstəqil Azərbaycanda onun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ilk sanballı kitabdır. Məhəmməd Hadinin dövrü mətbuatla çoxcəhətli əlaqələrinin ilk dəfə tədqiqatın əsas predmeti kimi götürüldüyü bu araşdırma haqqında bir qədər müfəssəl danışmağı məqsədəuyğun sayıram.

M.Hadi XX əsr Azərbaycan şairləri içərisində mətbuatla sıx əlaqəsi olan barmaqla sayılacaq sənətkarlardan biridir. O, sənət aləminə gəldiyi ilk gündən ömrünün axırlarına qədər müxtəlif mətbuat orqanları ilə səmərəli əlaqə saxlamış, bəzi redaksiyalarda ədəbi işçi kimi fəaliyyət göstərmiş, cəmiyyət həyatının vacib problemlərinə dair bədii, elmi, publisistik əsərlərini, tərcümələrini davamlı olaraq qəzet və jurnallarda nəşr etdirmişdir.

1905-ci ildə «Bəyani-həqiqət» adlı ilk məqaləsini «Həyat» qəzetində buraxdırmaqla mətbuat və sənət

aləminə gələn M.Hadi 1919-cu ilin may ayına – ölümündən bir qədər əvvələ kimi mətbuatla əlaqələrini heç vaxt üzməmişdir. Bu monoqrafiyada M.Hadinin 1905-1919-cu illərdə yazdığı və iyirmiə yaxın müxtəlif təmayülü mətbuat orqanında çap etdirdiyi demək olar ki, bütün əsərlərinə münasibət bildirilmiş, onların təhlili verilməklə yanaşı, həmin əsərlər şairin istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra çıxmış kitablarındakı variantlarla müqayisə edilmiş və sənətkarın əsərlərinin bir növ yeni elmi-tekstoloji mətnini hazırlamaq üçün zəmin yaradılmışdır. Ən uğurlu cəhət isə ondan ibarətdir ki, İ.Qəribli M.Hadinin indiyə qədər ədəbi-elmi ictimaiyyətə bəlli olmayan yüzə yaxın şeir, məqalə, elmi əsər və tərcümələrini üzə çıxarmış, şair M.Hadini nasir, publisist, alim və tərcüməçi kimi də təqdim edə bilmişdir. Təbii ki, bunları yerinə yetirmək üçün tədqiqatçı ömrünün bir neçə ilini arxivlərdə, ərəb qrafikası ilə dərc olunan mətbuat nümunələrinin yüz il əvvəl tikilmiş komplektləri arasında keçirməli olmuş və nəhayət, sanballı bir araşdırma ortaya qoya bilmişdir.

M.Hadinin mətbuat və ədəbiyyat aləminə gəlişinə qədərki dövrə qısa bir nəzər salan, onun poeziya sahəsində ilk addımlarını, publisistikasında qaldırdığı ictimai-siyasi-mənəvi məsələləri, hansı əsərləri niyə və hansı səviyyədə tərcümə etdiyini faktlar əsasında, elmi baxımdan inandırıcı şəkildə açıqlayan müəllif şairi təkcə romantik kimi yox, eyni zamanda böyük maarifçi kimi də nəzərlərimizdə canlandırma bilir. Sənətkarın məktəb, maarif, mədəniyyət, səhiyyə, dövlət və cəmiyyət, dini və dünyəvi elmlərlə bağlı qənaətlərini özündə əks etdirən bir çox əsərlərini təhlil edən araşdırıcı haqlı olaraq bu

nəticəyə gəlir ki, M.Hadi öz yaradıcılığının ilk illərində daha çox maarifçilik məfkurəsinə əsaslanır, maarif və mədəniyyəti bəşəriyyəti azad, firavan gələcəyə aparan başlıca yol hesab edirdi.

Sənətkarın ilk poetik elmi-publisistik əsərlərinin və tərcümələrinin geniş şəkildə şərh olunduğu bu kitabda oxucu M.Hadinin indiyə qədərki nəşrlərinə düşməyən, ədəbi-elmi ictimaiyyətə az bəlli olan əlliye qədər orijinal və tərcümə əsəri ilə də tanış ola bilər.

Kitabda M.Hadinin «Dəbistan» jurnalı, «İrşad», «Təkamül», «Yoldaş» və «Təzə həyat» qəzetində dərc etdirdiyi əsərlər mövzu, janr, ideya və sənətkarlıq baxımından qruplaşdırılaraq ətraflı dəyərləndirilir. Mətbuatda çap etdirdiyi bədii, elmi-publisistik və tərcümə əsərlərində daha çox azadlıq ideyalarını təbliğə çalışan, real həyat həqiqətlərini göstərməyə can atıb satıraya meyl edən, «Cəmiyyətə söz və şəxsiyyət azadlığı lazımdır!» - deyə düşüncələrini açıq şəkildə bəyan edən M.Hadinin yaradıcılığında artıq yeni bir keyfiyyət özünü açıq şəkildə büruzə verməyə başlayır. Bu da vətəninin səfalət içərisində görüb «Ah, kimsəsiz, vətən!» - deyə feryad qoparan sənətkarın bəşər taleyi və tarixi barədə həyəcanlarıdır ki, bu həyəcan və narahatlıq onun həm bədii, həm də elmi-publisistik əsərlərinin leytmotivi olmuşdur.

XX əsri «əsri-təcəddid», inqilablar əsri adlandırıb İran və Türkiyə inqilablarına silsilə əsərlər həsr edən, bu əsərlərdə dəfələrlə Şərqlə Qərbin müqayisəsini verən, Qərbin elm, sənaye və maarifini inkişaf etdirməsi, ədalətli qanunlar yaratması və bu qanunlara riayət etməsi sayəsində ölkələrinin müstəqilliyini və vətəndaşlarının əsl insan kimi yaşayışlarını təmin etməsini bəyan edib öz

həmvətənlərini, müsəlman Şərfini bunlardan ibrət götürməyə çağıran M.Hadi yeri gələndə Qərbin işğalçılıq siyasətini kəskin şəkildə pisləməkdən də çəkinmir.

Monoqrafiyada mütəfəkkir sənətkarın «İttifaq», «Tərəqqi» və «Səda» qəzetlərində fəaliyyəti geniş tədqiqat obyektinə çevrilir. Müəllif hər hansı bir mülahizəsini irəli sürərkən faktlara əsaslanmış, ağır və yorucu zəhmətdən çəkinməyərək M.Hadinin sağlığında nəşr olunmuş əsərləri ilə ölümündən sonra dərc olunmuş əsərlərini (söhbət 1905-1919-cu illər arasında yazılmış və mətbuatda dərc olunmuş əsərlərdən gedir – B.N.) müqayisə etmiş və tədqiqatçıların diqqətindən yayınan çox sayda əsərləri üzə çıxararaq onlara yeni həyat vermişdir.

M.Hadinin həqiqət, ədalət və hüriyyət arzusu, mənəvi əsarətə qarşı üsyan edərək «Qəhr olsun istibdad!» - deyə səsinə ortalması, cəmiyyəti yaxşılığa doğru istiqamətləndirəcək hər hansı bir mütərəqqi hadisəni görərkən «istiqlalımız parlaqdır!» - söyləyib sevinməsi, aldanışları, üzüntüləri, hərdən ümitsizliyə qapılsa da bu halın keçici olması, sənətkarın gələcəyə böyük ümidlərlə baxması və digər bu cür məsələlərin faktlar əsasında elmi-nəzəri şərhli əsərin başlıca keyfiyyətlərindən biridir.

1910-cu ilin axırlarına – Türkiyəyə gedəndə qədər «Səda» qəzetində çalışan, Türkiyədə də Azərbaycan mətbutu ilə əlaqələrini üzməyən M.Hadinin həmin illər yaradıcılığının bir çox qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirən İ.Qəribli onun «İzhari-şükran və ixtari-lazım», «Pərdə dalında nələr varmış?», «Əsri-təcəddüd və iki qüvvə», «Məktəblərimizi, kitablarımızı islah etməliyik», «Xurafat içində həqiqət», «Ədəbiyyat muştəqlarına bir bəşarət» bu kimi irihəcmli elmi məqalələrini təhlil etməklə

onun ədəbiyyatşünaslıq görüşləri barədə də müfəssəl məlumat verir.

Bu əsərdə 1913-cü ilin axırlarında böyük ümidlərə gətirdiyi Türkiyədən çox pərişan, küskün və xəstə halda Bakıya qayıdan M.Hadinin 1914-1919-cu illərdəki ədəbi fəaliyyəti də işıqlandırılmışdır. Məlum olduğu kimi 1917-ci ildə baş vermiş Fevral inqilbından sonra Rusiya birtərəfli qaydada müharibəni dayandırdığını elan etmiş və bunun nəticəsində azərbaycanlılardan ibarət, M.Hadinin də iştirakçısı olduğu diviziya cəbhə meydanlarından geri dönmüşdü. Azərbaycana qayıdan M.Hadi yenidən mətbuatla əlaqələrini qurmuş, «Bəsirət», «Övrəqi-nəfisə» və «Azərbaycan» qəzetlərində həm poetik, həm də publisistik yazılarla çıxış etmişdi ki, bütün bunlar monoqrafiyanın uyarlı səhifələrində sistemli şəkildə araşdırılır.

İslam Qəribli M.Hadi irsinin öyrənilməsi, nəşri ilə sistemli və davamlı şəkildə məşğul olan tədqiqatçıdır. Onun bəzi məziyyətləri barədə qısaca mülahizələrimi bildirdiyim bu əhatəli tədqiqatı, heç şübhəsiz ki, gərgin axtarışların bəhrəsidir və hədişünaslıqda yeni, cəsarətli addımdır. Bu əsərlə hədişünaslıqda yeni mərhələnin başlandığının qənaətindəyəm və əsəri ədəbiyyatşünaslıq el-mimizin son uğurlarından biri hesab edirəm.

XX əsrin ən qüdrətli Azərbaycan sənətkarı Məhəmməd Hadi haqqında bu öçərki onun tədqiqatçılarından biri olan şair-filosof Rəfiq Zəka Xəndanın (1939-1999) öz böyük həmkarına həsr etdiyi gözəl bir şeirin bir neçə beyti ilə bitirirəm. Hörmətli oxucuların

yadına salıram ki, R.Zəka mənəvi irsini çox sevdiyi Hadi haqqında şeirini onun məşhur «Əlvahi-intibah» poemasında böyük ustalıqla canlandırıdığını məşhur rədif və qafiyələr əsasında yazmışdır:

*Bugün Odlar diyarında deyilsən yad şəkildə,
Məramın, eşqin, amalın, sözün azad şəkildə!*

*Vətən məyus, el məhbus, sən dilsuz idin daim,
Görənlər görmədi bir gün səni dilşad şəkildə.*

*Vətən canın qədər şirindi, yox, şirindi canından,
Gələrdi Bisitunlardan səsin Fərhad şəkildə.*

*Vətənpərvər, hünərpərvər, zəfərpərvər vətəndaşdın,
Azərbaycana aşiqdin əsl övlad şəkildə.*

*Şəhid şairləri bir-bir gətirdim xatirə, baxdım,
Zavallı görmədim, əfsus Məhəmməd Hadi şəkildə.*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. 2-ci cild. Bakı, 2007
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. 3-cü cild. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2009.
3. Araslı Həmid. Xaqani Şirvani. Bakı, 1982
4. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. «Elm» nəşr., Bakı, 2003
5. Bayramoğlu Alxan. Bənzərəm bir qocaman dağa ki... Elm. Bakı, 2010
6. «Əkinçi» qəzeti, tam mətn. «Elm» nəşr., Bakı, 1977
7. Əliyev Kamran. Azərbaycan romantizminin poetikası. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2002
8. Əsgərli Zaman. Seyid Əzim Şirvani. «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 1977
9. Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, Bakı, 2005
10. Həbibbəyli İsa. XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan yazıçıları. «Nurlan» nəşriyyatı, Bakı, 2004
11. Hüseynov Sadiq. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 1977.
12. Xaqani Əfzəladin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956
13. Xaqani Əfzəladin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
14. Xaqani Əfzəladin. Lirikası (rus dilində). Moskva, 1980
15. Xəndan Cəfər. Şairin həyatı. Uşaqgəncnəşr. Bakı, 1961
16. Kəndli Qafar. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı, 1978.
17. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2-ci cild, birinci hissə. Azərnəşr, Bakı, 1926
18. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1956

19. Qəribli İslam. Məhəmməd Hadi və mətbuat (1905-1920). «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2011
20. Quluzadə Mirzəğa. Böyük ideallar şairi. Azərnəşr, Bakı, 1973
21. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələr. Gənclik. Bakı, 1981
22. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. AEA nəşriyyatı, Bakı, 1963
23. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1963
24. Mir Cəlil, Hüseynov Firidun. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1969
25. Mirəhmədov Əziz. Məhəmməd Hadi. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1985
26. Mir Əhmədov Əziz. Sabir. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. Bakı, 1958.
27. Mir Bağirov Kamil. Seyid Əzim Şirvani. Uşaqgəncnəşr. Bakı, 1956
28. Nəsimi İmadəddin. Məndə sığar iki cahan. Seçilmiş şeirlər. Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 1973
29. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş şeirləri iki cildə. «Lider» nəşriyyatı, Bakı, 2004.
30. Nəsimi İmadəddin (haqqında məqalələr toplusu). «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1973. Rus dilində.
31. Nəbiyev Bəkir. İstedadla həyat həqiqətinin nadir vəhdəti (Ə.Xaqaninin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş Milli Seminarın materialları). Bakı, 2009
32. Nəbiyev Bəkir. Nəsimi kəlamının işığında. «Qarabağ» nəşriyyatı, Bakı, 2009
33. Nəbiyev Bəkir. Səməmi dost kimi... (Abbas Səhhətin ölməz ruhuna müraciətlə) «Bakı» qəzeti, 26 dekabr 197434.
- Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantikləri, «Yazıçı» nəşriyyatı. Bakı, 1985.

35. **Paşayev Qəzənfər.** Nəsimi haqqında araşdırmalar. «Qarabağ» nəşriyyatı, Bakı, 2010
36. **Rüstəmov Azad.** Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2011
37. **Sabir Mirzə Ələkbər.** Höphopnamə, üç cildə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1962, 1965
38. **Seyid Hüseyn.** Müqəddimə. M.Ə.Sabirin «Bütün əsərləri». Azərnaşr, Bakı, 1934
39. **Səfərli Əlyar, Yusifov Xəlil.** Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. «Ozan» nəşriyyatı, Bakı, 2008
40. **Səhhət Abbas.** Əsərləri iki cildə. Azərnaşr, Bakı, 1975, 1976.
41. **Səhhət Abbas.** Seçilmiş əsərləri. «Lider» nəşriyyatı, Bakı, 2005.
42. **Soltanov Məmmədağa.** Xaqani Şirvani. Bakı, 1954
43. **Şirvani S.Ə.** Əsərləri üç cildə. Tərtib edən və şərhlərin müəllifi filologiya elmləri namizədi Süleyman Rüstəmovdur. «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 1967, 1969, 1974
44. **Talıbzadə Kamal.** Abbas Səhhət. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1955
45. **Шариф Азиз.** «Жизнь и поэтическое творчество Сабир». Москва, 1951
46. **Vahabzadə İsfəndiyar.** Millətimin imzası. «Təbib» nəşriyyatı, Bakı, 1992.
47. **Zəka Rəfiq.** Məhəmməd Hadi. «Bilik» cəmiyyətinin nəşriyyatı, Bakı, 1979
48. **Zamanov Abbas.** Sabir bu gün. Gənclik Bakı, 1985
49. **Zamanov Abbas.** Seçilmiş əsərləri. «Çinar-Çap» nəşriyyatı, Bakı, 2003.

MÜƏLİF HAQQINDA

Bəkir Əhməd oğlu Nəbiyev 21 avqust 1930-cu ildə Ağdaş bölgəsinin Üçqovaq kəndində anadan olmuşdur. Atası Stalin repressiyasının qurbanlarındanır. B.Nəbiyev 1947-ci ildə Ağdaş şəhər orta məktəbini bitirmişdir. Şagird ikən (1945 - 1947) yerli radionun diktoru vəzifəsində çalışmışdır. Yeddi illik məktəblərdə iki il Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. 1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Tələbəlik çağlarında (1951-1954) həm də Bayıldakı 55 nömrəli orta məktəbdə ədəbiyyat müəllimi olmuşdur.

Bəkir Nəbiyev 1954-1961-ci illərdə "Azərbaycan gəncləri", "İnşaatçı", "Kommunist" qəzetlərinin redaksiyalarında məsul katibin müavini, ədəbi işçi, tərcüməçi, mədəniyyət şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Yazıcılar Birliyinin (1958), Jurnalistlər Birliyinin (1960) üzvüdür. 1960-cı ildə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

1961-ci ildən öz taleyini Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə bağlamışdır. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda kiçik elmi işçi, elmi katib, baş elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1970-ci ildə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. On altı il (1971-1987) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin direktoru olmuşdur. 1982-ci ildə B.Nəbiyevə professor elmi adı verilmişdir. 1983-cü ildə o, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına müxbir üzv, 1989-cu ildə isə həqiqi üzv (akademik) seçilmişdir. 1987-ci ildən 2001-ci ilədək Akademiyada Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademik katibi vəzifəsində çalışmış, "Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası)" jurnalının baş redaktoru olmuşdur. Hazırda AMEA-nın müşaviri və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktorudur (2003-cü ildən). B.Nəbiyev altıcildlik "Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı tarixi"nin (Moskva) müəlliflərindən, ikicildlik "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi"nin müəlliflərindən və redaktorlarından biri, altıcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin baş redaktorudur. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası redaksiya heyəti sədrinin müavini.

B.Nəbiyev uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində, N.Tusi adına Dövlət Pedaqoji Universitetində, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən, ədəbi əlaqələrdən mühazirələr oxumuş, "Tənqid və ədəbi proses" fənni üzrə ixtisas kursu aparmışdır. 1994-2002-ci illərdə "Təfəkkür" Universitetində filologiya kafedrasının müdiri olmuşdur. 1994-cü ildən 30 cildlik "Türk dünyası ədəbiyyatı" ensiklopediyasının (Ankara) Azərbaycan Respublikası üzrə məsul əlaqələndiricisidir.

Elmi işi ilə yanaşı B.Nəbiyev Azərbaycan Mədəniyyət

Fondunun (1982-1986), Azərbaycan Ədəbiyyat Fondunun (1987-1991) sədri vəzifələrində çalışmışdır. O, 20 il (SSRİ dağıla-nadək) Sovet Yazıçılar İttifaqının Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq şurasının üzvü, 1987-1991-ci illərdə isə SSRİ Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər üzrə Əlaqələndirmə Şurasının üzvü olmuşdur. Hazırda "Ədəbiyyat qəzeti"nin redaksiya heyətinin (1970-dən), Azərbaycan Milli Dram Teatrının bədii şurasının (1985-dən), Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Elmi-Dini Şurasının (1996-dan) və Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Ağsaqqallar Şurasının (1997-dən) üzvü, Terminologiya Komitəsi sədrinin müavini (1998-dən). Elmlər Akademiyasında filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verən Müdafiə Şurasının sədridir.

Akad. B.Nəbiyevin indiyədək 60-a yaxın monoqrafiya və məqalələr toplusu, 800-dən çox məqalə, resenziyası, oçerk və müsahibəsi nəşr edilmişdir. Onun "Tənqid və ədəbi proses", "Kamalin təntənəsi", "Ədəbi düşüncələr", "Roman və müasir qəhrəman", "Özümüzdən başlayaq", "Əhməd Cavad", "Almas İldırım", "Şəhriyar kalamunun vüsəti", "Çətin yollarda", "İstiqlal şairi", «Hərənin öz yolu var...», "Elmlə şeir qovuşanda" və s. kitabları, müstəvək hazırlanmış orta məktəb dərslikləri, o cümlədən XI siniflər üçün "Ədəbiyyat" kitabı elmi-ədəbi ictimaiyyət tərəfindən döndə-döndə təqdir edilmişdir.

B.Nəbiyev Rusiya, Özbəkistan, Çexiya, Slovakiya, Yugooslaviya, Yunanıstan, Danimarka, Türkiyə, İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, ABŞ, Çin, Yaponiya və digər ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi və ədəbi məclislərdə məruzələr etmiş, çıxışlarında, radio və televiziya ilə söhbətlərində Azərbaycan haqqında, Ermənistanın ölkəmizə

təcəvüzü barədə, xalqımızın zəngin mənəvi dəyərləri haqqında həqiqətləri təbliğ və tələqin etmişdir. Bəzi titab və məqalələri türk, rus, fars, ingilis, çin dillərinə tərcümə edilmiş, "Didərgin şair" monoqrafiyası Ankarada türk dilində buraxılmışdır. Onun rəhbərliyi altında 40 gənc alim doktorluq və namizədlik dissertasiyaları hazırlamış, müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir.

B.Nəbiyev ədəbi-tənqidi məqalələri üçün tənqidçilər arasında ilk dəfə "Qızıl qələm" mükafatını almışdır (1974). "Müharibə və ədəbiyyat" mövzusunda tədqiqatı üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür (1978). Ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xidmətlərinə görə "Xalqlar Dostluğu" ordeni ilə təltif edilmişdir (1986). Əməkdar elm xadimi (1990), "Hacı Zeynalabdin Tağıyev" (1993) və "Məmməd Araz" (1994) mükafatlarının laureatıdır. 2002-ci ildə "Türk dünyası xalqlarına xidmət üçün" Beynəlxalq TİKA mükafatına layiq görülmüşdür. 2005-ci ildə ona «Akademik Yusif Məmmədliyev» medalı verilmişdir.

Ümummillili liderimiz cənab Heydər Əliyev alimin 70 illik yubileyi münasibəti ilə B.Nəbiyevi "Şöhrət" ordeni ilə təltif etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 14 dekabr 2005-ci ildə akad. Bəkir Nəbiyevə «İstiqlal» ordeni təqdim etmişdir. 2010-cu ildə alim ikinci dəfə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüş, ona "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fəxri Diplomu" verilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

Əfzələddin Xaqani Şirvani	3
Seyid Əli İmadəddin Nəsimi Şirvani	45
Seyid Əzim Şirvani	86
Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani.....	132
Abbas Səhəhət Mehdizadə Şirvani.....	172
Məhəmməd Hadi Əbdüssəlimzadə Şirvani.....	227
Ədəbiyyat.....	280
Müəllif haqqında.....	283

Bəkir Əhməd oğlu Nəbiyev
«Şamaxı torpağının yetirdiyi
böyük Azərbaycan şairləri»
Bakı - «Ozan» - 2012

Yığılmağa verilib: 01.03.2012

Çapa imzalanıb: 09.06.2012

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 18 ç.v.

Tirajı: 500 nüsxə

Sifariş № 57

ADMIU-nun mətbəəsi.
Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi küçəsi - 39a

